Молоко — то первинне.

Іван Величковський. Молоко (1691 р.)

Любов — то завжди є нещастя. Ось коханець

Без слави й без відваги, в плачу й викривлянню,

І день, і ніч біжить від псів оскаженілих,

І день, і ніч в утечі. А ті пси — то з нього.

Юрій Липа. Вірую (Львів, 1938 р.)

Акт перший. Протазис

Одмінець

Дяк із приміського села Троянів Григорій Комарницький, саме той, котрий створив пісню про бідаху комара, що оженився на мусі, а опісля необачно звалився з дуба, бо його здула звідтіля шуря-буря, сидів на порозі школи, поклавши на виставлене коліно правого ліктя, а в долоню втуливши власне підборіддя; при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки-оглавка вибивалися давно немиті, схожі на солому, косми; а очі, голубі й водянисті, ніби померли, а чи обкурилися димом; ліва рука його тримала люльку, з якої вививалося тоненьке пасмочко; і та рука вряди-годи та й підносила кушпельку до сухих, трохи полущених вуст, які смакали раз-пораз, але диму з рота дяк Григорій Комарницький випускав мало, мав-бо таку здатність,

як ніхто в цьому краї, — міг випускати дим вухами та очима, хоча трошки вивіювалося з нього й носом, через що, коли палив люлечку, то голова його потрапляла в димову кулю, яка ніжно огортала ту макітерку, формою банякувату. А з'являлась у нього така дивовижна вправність лише тоді, коли журився, чи смутився, чи коли щось вельми допікало, а журився і смутився дяк лише, коли бував голодний, тобто коли його школярі-сироти чи не приносили вижебраного за складені ним вірші та пісні, або ж те вижебране не мали снаги донести до школи, отож воно в казковий спосіб розчинялося чи вивітрювалося з їхніх торб та рук, адже й вони, бідахи, не були досконалими істотами цього світу. А ще дим із вух, очей, а трохи з носа випускав дяк, коли мав непередбачені щодо власної персони прикрощі, здебільшого, коли щось із ним траплялося в селі, де зупинявся й домовлявся з громадою на вчительство за тих чи тих умов, а кожна громада зазвичай чомусь тих умов не виконувала. Тут коло замикалося, бо в першому і другому разі не мав чим виживити, й укріпити, й підкріпити тлінне своє тіло, отож і мусив задурманювати в такий дивний спосіб голову, ніби той дим із люльки пускався не у груди, обкурюючи легені й серце, а таки в голову, коптячи мізки.

Однак цього разу з ним трапилася оказія інакша, бо громада віддала домовлені припаси, а ще й школярі принесли до школи приноса, бо перед тим склав нову півколу віршів та пісень, а що нове, те й блищить, відтак і інтерес живіший, а слова, ним укладені, любіш доходили до сердець, досі очерствілих, панів господарів та пань господинь, особливо останніх. Отже, цього разу дяк Григорій Комарницький аж зовсім не був голодний, тож тим більше печально сидів на ґанку школи, та й виціджував димець через вуха, очі, а трохи й ніздрі, і перед ним той димець викручувався зиґзаґами-космами, і вилявся, і хилявся, перед тим поповзавши поміж звивин мозку і обдимлюючи їх, бо тютюну дяк уживав міцного й

лютого, міцнішого за будь-яку сивуху. А річ у тому, що, як йому оповіли добрі люди, а довкола кожної людини крутяться такі добрі люди, дівка Катерина Сахнюківна оце кілька тижнів тому народила дитинку-дівчинку, а батьки їй дуже допекли, не менше й добрі люди — сусідоньки, бо дитинка та явилася на світ байстрячам; а про батька ще не довідалася нічого жодна прісна душа; а коли таке трапляється, то дівці стає аж вельми несолодко жити у світі; отож та Катерина Сахнюківна й призналася як на духу, розливаючи річки сліз, які й потекли струмками аж на вулицю і розмочили там інші прикуті до їхньої хати очі, а може, й дорожню куряву, бо дощу давненько не було; отож та бідаха призналася, що її спокусив на невшетечний і нешпетний гріх ніхто інший, як дяк їхньої школи, складач веселих нищинських віршів, а ще химерніших пісень, як ото про нещасного комара, що полюбився мусі, він-таки, Григорій Комарницький. Відтак батько спокушеної та покинутої Петро Сахнюк зрихтував воза, посадив на нього свою бідашну доньку із дитиною, а на додачу ще й жінку свою, не менш заплакану, як і Катерина, Явдоху Сахнюкову, й покотив возом через сільську вулицю так ярісно, що сльозові струмки, які помочили трохи порохи, не перешкодили тому возу здійняти здоровенну хмару пиляки, а це Петро Сахнюк учинив, може, й навмисне, щоб у тій пиляці потонули чи поздихали всі оті десятки очей, котрі радісно той його виїзд супроводжували. Всі-бо добре знали, куди це так ярісно подався возом із родиною Петро Сахнюк, бо таки в Житомир, до магістратського суду. Знав про те й Григорій Комарницький, адже це його мали там оскаржувати. Годі сказати, що такого він у своєму житті не переживав, подібна напасть таки траплялася, тож намагався чинити простіше: завчасно укладав торбу, яка була більш порожня, як повна, закидав її на плече та й зникав так блискавично від цікавих, щоб його відходу ніхто й не примітив, а він тоді біг, і летів, і мчав, і підстрибував, як заєць, доки не стало йому в грудях духу, тобто до тієї пори, коли заспокоїлась у грудях шуря-буря, при цьому й трохи не поламавши йому рук

та ніг. Але цього разу все сталося інакше, бо той Петро Сахнюк виявився не в тім'я битий: коли його віз здійняв на вулиці оту страшну хмару, в якій потонуло все живе й неживе, то Григорій Комарницький, глибоко вдихнувши, як диму, тієї куряви, на мить заплющився і сказав сам собі з глибокою переконаністю:

— Пора, брате, ноги на плечі брати! — навіть і в цій ситуації не занехаяв учинити каденції, адже був природній віршопис. І не беручи торби, щоб не згаяти догожої хвилини, пірнув у ту хмару, ніби забажав бігти за возом, як злочинець, прив'язаний налигачем, щоб добігти того суду разом із скаржниками і слізно там покаятися. Але Петро Сахнюк, як сказано, був не в тім'я битий, а мав кебету більшу, ніж того сподівався бідолашний Григорій Комарницький, бо тільки він зібрався скинути із шиї того симболічного налигача й чкурнути в малу вуличку, що вела прямісінько до лісу, як перед ним виросло учинене із куряви одоробло з добрячим києм у руці, якесь чорне й кошлате, і те одоробло мовило загрозливо, а був то рідний брат Петровий Онисько Сахнюк, а може, хтось інший з численних його братів:

— Ану, пане дяче, завертай до школи і сиди там пацючком, поки тебе, обіясника, до суду не покличуть.

— А коли не заверну? — наївно спитав Григорій Комарницький.

— Тоді полічу тобі бучком ребра, щоб звідати, скільки їх у тебе є, а скількох не стане, — так само загрозливо мовило пиляве одоробло.

Дяк більше не перечив, а слухняно повернувся до школи, а коли курява спала, тобто знову мирно лягла спочивати, кожен цікавий міг побачити те, що описано: понуреного дяка на ґанку

з його люлечкою і як печально пускає він дим через вуха, очі, а трохи й ніздрі, ніби нікуди він з того ґанку й не сходив.

А мав той дяк не тільки напівказкову здатність пускати отак дим, а й дар до видження, який з'являвся в нього також тоді, коли падала йому на голову, як чорна кішка з дахівки, халепа. У мирні часи, скажімо, такого не траплялося, бо й навіщо це йому; от і тепер задимлені водянисті голубі очі ніби нікуди й не зоріли, але багато бачили — все отой віз, який котив дорогою уздовж річки Тетерів уже після того, як переїхав її, але куряви чомусь не здіймав — ніби човном плив у синьому просторі, аж доки не пірнув у ліс, власне на лісову дорогу, а за якийсь час покотився з гори й докотився до містка вже через річку Кам'янку, а ще потім почав дертися вгору, а коли видерся, завернув ліворуч, де нарешті зупинився перед магістратом. Відтак побачили водянисто голубі очі дяка Григорія Комарницького, як вони йдуть: попереду з батогом у руці Петро Сахнюк, за ним похнюплена Катерина Сахнюківна з дитиною, а ззаду все ще заплакана, але зі скаменілим лицем, може, тому, що довкола багато було каміння, та й річка, яку переїхали, звалася Кам'янка, Явдоха Сахнюкова. І від того видива серце в дяка, автора славетної пісні про комара, який оженився на мусі, теж перетворилося на камінця, але не твердої, а м'якої породи, а може, і на глину — холод розлився йому по грудях. І він міг би не дивитися, що там відбувається, бо відав і без підглядин, але очі з димовими повісьмами йому вже не належали: не ними владав, а вони ним, а це означало: власної волі позбувся, тим більше, що переконався: сидить тут не просто, а простромлений десятками голок-очей, що вистерігали кожен його рух, хоча на вулиці нікого й не було, окрім брата Петра Сахнюка, який нерушно стовбичив ніби на чатах, утомлено спершись на кийка і не відриваючи очей од шкільного ґанку. І, може б, не було б так печально Григорію Комарницькому, коли б не відав, що в того Петра, котрий саме підійшов до дверей житомирського магістрату і вже взявся за

ручку, аби їх одчинити, був не один брат, а таки семеро, при тому оселені у вельми нещасливий спосіб: по різних кутках села, отож, хоч би куди він, бідолаха, поткнувся, скрізь напоровся б на котрогось із них, були ж вони один до одного вельми подібні, ніби близнюки, хоча де це видано, щоб близнюків було аж семеро?… Отож Петро Сахнюк дістав змогу спокійно зайти до магістрату, за ним і Сахнюківна з дитиною, але Сахнюкова чомусь залишилася за дверима: чи злякалася поважних панів урядових, чи поставлена назирати за кіньми, щоб, крий Боже, при цій оказії не сталося чогось несподіваного. І поки Петро Сахнюк доходив до панів урядових і зголошувався до них, Григорію Комарницькому випала вільна хвилинка, тож сторожко окинув задимленими очима всі виходи із села, аби укмітити: чи немає де шпарини, в яку міг би витекти, як течиво, бо тільки на це й мав надію. Але звідусіль прочував окріплену бронь — брили замерзлого повітря, хоча зараз травень і тепло, і мало бути це повітря, може, й гаряче; а ще уздрів непорушні, вільно розставлені у просторі фігури, однаково одягнені в чорну одіж і з однаковими кияками в руках. Тоді відчув, як нестерпно почали свербіти йому п'яти: так завжди траплялося, коли пізнавав потребу з крайогляду зійти чи здиміти, отож поки що димів тільки димом з люльки і терпів свербіж у п'ятах, а з місця таки не рушався, бо таки й справді нікуди.

А там, у Житомирі, Петро Сахнюк угризся чобітьми в підлогу магістрату і заговорив залізним голосом до пана возного, якому і викладав прохання чи скаргу, а ще й до пана писаря, котрий перед цим тяжко позіхав, бо, певне, не доспав сьогоднішньої ночі, але миттю примкнув щелепу, коли Петро заговорив, і схопив зі столу перо, яке вранці свіжо висмикнув із крила магістратської гуски і застругав гострим ножичком писарчук.

— Доношу панам урядним, — трудним голосом мовив Петро Сахнюк, — що привів оце до вас дочку свою Сахнюківну Катерину, яка, непутяща, зогрішила й народила незаконну дитину мені й собі на ганьбу, але з причини, сказати б, од мене і од неї неуладної, була-бо спокушена, як призналася, з облудної підмови дяка нашої троянівської школи Григорія Комарницького. Отож прошу зробити в тому, панове врядні, дізнання і взяти того невшетечника й облудника до секвестру, бо вчинив нам неприлюдне зганьблення, яке вже сталося прилюдне, а ще прошу записати те до міських книг, щоб розпутництво не залишилося без оголошення й покарання.

— А чи признається винуватець до вини? — спитав пан возний.

— Скажу пряму правду, панове врядні, — тим-таки голосом повів Петро Сахнюк, — що з ним мови я не мав, бо то таке ледащо, що до вини напевне не признається, та й не хотів би я собі такого непутящого зятя.

— Які знаєш за дяком непутящі справи іще? — спитав пан возний.

— Хіба цього мало? — вирячив очі Петро Сахнюк. — Звів мені дитину!

— Крім зведення дочки, чи маєш на нього інші докази? — спитав пан возний.

На те Петро Сахнюк озирнувся, ніби боявся підслуху, та й прошепотів десь так, як шипить магістратська гуска, коли вранці писарчук іде висмикнути з неї перо.

— А ще, панове врядні, він складає кощунницькі і зв'ягомі пісеньки та вірші й навчає того неподобенства школярів, які тим непотребом жебрають собі хліба.

— Гаразд, — сказав пан возний. — Тепер кажи ти, дівко. Чи правду мовив твій батько, що була облудно зведена й спокушена тим дяком?

— Григорієм Комарницьким, — додав Петро. — Бо дяків у світі багато є.

На те слово Катерина Сахнюківна тяжко заридала, і сльози віялом бризнули з її очей, зводила й стуляла губи, але не могла видобутися на мову.

— Дайте їй води, — сказав, скривившись, пан возний.

Тоді бозна-звідки взявся писарчук, тобто підписок, бо доти його не добачали ані Петро, ані його дочка, ані сам пан дяк Григорій Комарницький, котрий стежив за тим печальним дійством із ґанку троянівської школи, — отак, ніби із землі вигулькнув, кинувся до цебра, що стояв у кутку, зачерпнув горнятком і прискочив до Катерини. Дівка води напилася, і це допомогло, бо лице перестало корчитися, а сльози литись, очевидно, треба було часу, щоб та вода перетворилась на сльози, а випите раніше вже виплакала, отож личко її налилося червінцем, але не кривилося:

— Скажу так як є, панове врядні, ще й можу поклястися на Святому Письмі, — мовила трохи приглушеним голосом, — що моєї вини в народженні цього байстрючка нема, бо мене звів і обезчестив отой обіясник, дяк Григорій Комарницький.

— Узяв тебе силою? — спитав пан возний.

Личко Катерини запаленіло більше, а очі зблиснули іскрами, ніби хтось там кресав кремінцем вогню.

— Не брехатиму, панове врядні, — сказала цього разу дзвінко Катерина, — не силою, але щось мені спричинив, бо не могла йому опиратися. Так міркую, що зачарував мене — ніколи мені не подобався та й не залицявся.

Пан возний значуще перезирнулися із паном писарем.

— Отже, хочете завести справу на очарування? — спитав пан возний. — Коли так, то чи відаєш за ним інші випадки чарівництва?

— Тільки те, що складав кощунницькі пісеньки та студні вірші, — втрутився Петро Сахнюк. — Але що він чарівник, усі відають.

— З чого таке звідали? — запитав возний. Тоді Петро знову озирнувся, ніби чогось остерігаючись, і тихо сказав:

— Він, панове врядні… як це сказати… ну, таке чинить, чого не втне ніхто.

— Що саме? — спитав пан возний.

— Він, панове врядні… скажи ти, дочко, бо не ляга на вуста таке скаредне.

— Еге ж, — спокійно обізвалася Катерина. — Коли курить люльку, панове врядні, то пускає дим вухами й очима.

У покої зависла негнучка тиша, пан возний знову перезирнувся із писарем.

— Достеменне це знаєш? — зчудовано згукнув пан возний.

— Та це, панове врядні, всі знають, — твердо повів Петро Сахнюк. — Можете попитати в наших людей.

— Гаразд, — мовив пан возний. — А чому, дівко, не зголосила того раніше, після очарування?

— Боялася, — спокійно сказала Катерина. — Бо ще б які вроки навів. Думала спершу, минеться, а воно й не ми-ну-ло-ся! — і вона знову заридала, розсипаючи щедрі сльози; очевидячки, та вода, якої напилася, в ній перебродила.

— А коли пізнала, що не минулося, чому не зголосила? — запитав пан возний.

Але Катерина знову не могла говорити. Водила розтуленим ротом, стуляла його, однак слова не виходили, сльози ж щедро лились.

— Дай-но їй ще напитися, — наказав пан возний.

— Не треба! — мовив залізно Петро Сахнюк. — Скажу я! Вона нам із матір'ю тоді відкрилися, але я сказав перечекати.

— Чому?

— Бачите, панове врядні, таки боялися, — сказав Петро. — Бо, може, він і справді нечистий, тоді б, сказати, як самі знаєте,

мало б народитися чорт зна що: із хвостом, шерстиною та рогами, тямите?

— А коли б таке народилося?

Обличчя Петра Сахнюка стверділо, понуро блимнув і не сказав, а відбив чи відрізав:

— Тоді б узялися за того обіясника громадою. Повісили б, як пса, відтак і спалили, і гріха за нами від того не було б, от!

— Тепер не боїтеся? — спитав возний.

— Сказати по правді, боїмося, — повів Петро. — Але дитина народилася людська, а не чортяча. Отож він, перепрошую, не чортяка, а таки грішна людина, хоча, може, й чарівник. А це значить, панове врядні, що не ми його маємо судити, а таки ви. Отож зголошуємо свою кривду і просимо розправи за артикулом, та й запису до міських книг. Таких, як цей скуситель і чародій, належить, панове врядні, карати за правом, як того заслужив. Так ми розсудили з матінкою її, дочки моєї, та з моїми братами і так має буть! А тепер покажи суддям дитину, щоб панове судді переконалися: віщу правду і нічого більше.

Катерина підійшла до столу, поклала дитя й розгорнула пелюхи.

— Бачите, яке гарненьке! — схлипнула вона. — Нє, він не чорт, але що з чортами водиться, то це вже напевне. Одне слово, обіясник!

— Гаразд, справу вашу приймаємо, — сказав пан возний. — До суду приведете його ви чи послати по нього наших гайдуків?

Петро Сахнюк химерно скосив очі й смикнув плечем.

— Про те не турбуйтеся, ваші милості, — сказав спроквола. — Приведемо самі, ніде він не дінеться з наших рук.

— Але щоб не було слідно ваших рук, — суворо наказав пан возний. — Бо ще незвісно, хто з вас правий, а хто винуватий.

— Незвісно вам, панове врядні, а нам таки так, — мовив Петро. — Але обіцяємо, що нічого до суду йому не вчинимо і постанемо разом.

— Подбайте, скільки можете, про свідків, — сказав пан возний.

— Свідків чого? — не збагнув Сахнюк.

— Ну, може, хто бачив, як він крався до вашої господи. Скільки разів із ним сходилася, дівко? — спитав возний.

— Та тільки раз і було! — відповіла Катерина, і з очей її знову рясно посипалися сльози…

У цю хвилину там, на шкільному ґанку в Троянові, дяк Григорій Комарницький, автор славетної пісні про комара, який оженився на мусі, відчув, що йому засвербіло ще й поза правим вухом, отож потягся чубуком та й почухав. А коли те вчинив, видиво з очей йому пропало, натомість прокинувся той кавалок задимленого мозку (адже поки те діялося, не одну люльку висмалив), у якому сидять осторожні первні, і він знову

подумав, уживаючи каденції: "Не гайся, брате, ноги на плечі брати!" — бо вже он sol cadens,[1] отож і здається, що caede madentes terrae[2] відтак дивися, небораче, сказав собі дяк, щоб та кров не була твоя. І він знову кинув оком туди й сюди, і вшир, і вздовж, і вдаль, і зблизька, але все було так само, як досіль — тобто його нерушно, але пильно стерегли. Тоді дяк нарешті встав, а що довго засидівя, потягся, розправляючи жилля та кісточки, відтак чвиркнув чорною від тютюнової смоли слиною на ґанок. Поки що школа лишалася порожня, але школярі невдовзі повернуться із жебрів, тож гаятися годі. Загалом кажучи, тут за тепла він не спав, впросився до милосердної Антонихи, до клуні, але за тієї умови, що вона його на ніч мала в клуні зачиняти на замка, відчиняла тільки вранці, і це для того, щоб він, чи хтось інший, нічого клуні не виніс, бо, сказала ця милосердна жінка, коли він у клуні ночує, вона її завше зачиняє, отож своїх звичок змінювати хоче. Але йти спати до Антонихи ще зарано, тож він, дяк Григорій Комарницький, зайшов до школи, покинувши недремних своїх наглядачів, а сам через сіни виліз на горище, де відав лаз у стрісі, що його зробили школярі-таки, коли часом повертались у школу поночі та потайки. Отож дяк тихенько просунувсь у того лаз і й намацав босими ногами, адже затепла ходив босоніж, гілку яблуні, за мить сховавшись поміж молодого листя, і вже тут сторожко роззирнувся. Тоді стрибнув на землю, трохи пожалившись у буйній кропиві, відтак на чотирьох, ніби збирався стати вовкулакою, моторненько погнався через садок до сусіднього городу.

І тут сталася річ дивна для нього самого, бо не побіг, а таки помчав десь так, як тікає пес, заскочений у шкоді, і хоча не робив зусиль, а біг його ставав усе швидший, і сталося це, можливо, від сподіванки, яка не вмирала в ньому, що все-таки з цього чортового Троянова здолає втекти — йому б тільки дістатися лісу, а вже там жодна потолоч його не піймає, а всі непередбачені клопоти щезнуть самі собою. Отож радісно мчав

на чотирьох, виваливши язика, і світ у його очах мигав, стрибав, коливався, тремтів, мерхотів, і це тривало б довше, коли б не буцнувся лобом об якіїсь дерево. Мусив спинитися й повільно почав зводити голову, бо дерево було на два окоренки. Далі ті окоренки зливалися в одного стовбура, а збоку помітив третього окоренка, тоншого, обламаного вгорі, до якого причепилася поросла волоссям жаба, а коли звів очі ще вище, то уздрів не гілля з молодим листом, а таки каменюку, грубо обтесану і під баранячою шапкою. І з того каменю текло немилосердне чорне світло, від якого по спині в дяка пробігла сотня дружних мурах; нижче від тих витоків був наріст на камені, а під наростом купка моху, а ще нижче камінь розімкнувся і мовив повільно, але твердо:

— Ану, дяче, завертай до школи і сиди там пацючком, поки тебе, обіясника, не покличуть на суд, бо коли ще раз утечеш, то полічу тобі ребра, уже не попереджаючи.

І та жаба на тонкому окоренку вирвала його, окоренка, із землі і значуще похитала в повітрі.

Тоді дяк Григорій Комарницький подивився на небо і відчув печаль, бо те небо нічого доброго йому не порадило, відтак пізнав себе напрочуд самотнім, десь таким, як деревце, що виросло на старій стіні фортеці чи церкви, а ще коли його кошлатить і вириває з обжитої щілини вітер. А вітер і справді дув йому просто в обличчя, і здалося невіть-чому дякові Комарницькому, що той вітер віє від школи, бо та школа, до якої повертався, побачилася наче голова, котра лежить на землі й роздула щоки, вибалушила очі, висунула грубі вуста та й дме щосили, ніби гадає, що в такий спосіб його остереже чи примусить, як комара, котрого шуря-буря здула з дуба, кудись таки полетіти, щоб напевно-таки зламати собі руки-ноги. І він, бідашка, чи від того вітру, чи від печалі, почав тоншати в тілі, і вже ноги мав, як патички, а тіло згорбатіле й майже всохле, а

голову мацюпеньку, в якій ледве вміщалася одна, а найбільше дві думоньки та й ті недорозвинені, бо що тут збіса вигадаєш, коли довкола розставлено такі дбайливі чати? І він згадав нараз дяка з села Птичого, яке було неподалець села Сорочого, де дякував раніше і звідки зумів свого часу щасливо втекти. Звався той милий його компан Степаном Щукою, і саме той Щука і сказав йому:

— Йди, куди хочеш, доміне Григорію, але не в Троянів. Бо в тому клятому Троянові якщо не поламаєш собі руки-ноги, то карка звернеш напевне. Обходь, доміне Григорію, того клятого Троянова десятою дорогою, інакше пропадеш — з'їсть тебе там volvenda dies.[3]

Але він, Григорій Комарницький, знехтував приятельським попередженням, а тепер, ідучи супроти вітру, що видувався з роздутих щік школи через зведені в дудочку вуста, думав не про те як знайти лазівку зі своєї облоги, а про те, що в цьому селі Степан колись напевне побував і щось вельми важке пережив, але він, дурний, про те не розпитався, а легковажно рушив у світ із порожньою торбою і з костурцем у руці, і в тій дорозі наздогнав його віз і двоє троянівців на ньому, які не тільки підвезли дяка, а й умовили пристати до їхньої школи, бо чомусь у тій школі ніяк не затримувалися дяки, хоча вони, громада троянівська, їм годять, як болячці, а вони, капосні, все від них тікають.

І Григорій пристав до цієї школи, і громада годила йому, як болячці, а школярі справно збирали, хоч і не завжди доносили приноси ліпші, ніж будь-де, і добре писалися йому тут нищенські вірші, а ще непогано складалися пісні, але от і він бажає звідсіля чкурнути, та поки що ніяк не може. І він вирішив не ставити чола тому вітрові, який рівно і потужно віяв від школи, а завернув до Антонихи, хоч спати було ще далеко не час.

— Добре, що прийшов раніше, — мирно сказала Антониха. — Врубаєш дров і наносиш діжку води. А то спиш у моїй клуні як пан, а користи не маю ні на мак.

І вона пильно, малими колючими очками обдивилася Григор я Комарницького, ніби вивіряючи: чи знає він, що завтра його повезуть до суду, а чи й ні? Була вона жінка метикована і напевнє бачила, як він намагався втекти, отож хотіла востаннє покористатися його чоловічою силою, хоч сили тієї в нього було на тьху!

І він почав носити від криниці до діжки воду, але робив цє страшенно повільно: витягне цебра, наллє у відро і замре, дивлячись, як умирає на овиді сонце. Тоді понесе те відро, химерно кривуляючи ногами, виллє і знову замре. І йому було при цьому цілком байдуже, що в шибі вікна нерушно крижаніли Антонишині очі, які теж чомусь пильно за ним стежили, а стежили тому, шо Антониха ніяк не могла вирішити: чи такому нікчемному робітникові давати вечерю, чи обійдеться: робить погано, отже, можна й не страчуватися. Але все-таки робить, то й не дати якось не годиться. Отак він наносив води, а тоді взявся за сокиру. І дивно рубав ті дрова: зводив лезо, застигав разом із ним, тоді сокира ніби сама падала на колодку; знову зводив, знову завмирала над головою, відтак падала, і навіть труску не було чутно від розколення, ніби перерізувалася колодка не як дерево, а як масло. Тим часом сутінки гусли й гусли, як драглі, але він того не помічав — був начебто заведений: рубав і рубав, і довкола тонко й ніжно пахло свіжим деревом, пахли й сутінки, але більше гноєм, ніж сосною; пахла нагрітою стріхою хата, а ще дихнуло молоком, бо Антониха встигла видоїти корову й винесла йому горня, повне біло-синьої рідини, а ще й з кавалком хліба, який теж пах десь так, як і сутінки. Тоді сів на присьбу і поїв молока з окрайцем хліба, зовсім не добачаючи,

що біля нього, як чорна, поставлена сторч колода, застигла Антониха.

— Журишся завтрашнім судом? — спитала.

— Таки журюся, — печально мовив дяк Григорій Комарницький.

Антониха мовчала. Так довго, що сутінки майже з'їли її окоренкувату постать.

— А ти не журися, — нарешті сказала. — Покличеш мене за свідка.

— І що ж ви посвідчите? — печально спитав Григорій. І знову запала мовчанка, а сутінки ще більше згусли.

— Посвідчу, що знаю, — жорстко сказала Антониха. — Бо тих хитрих Сахнюків на дух не терплю. Відаю, що сказати…

— Гаразд, скажете, — тоскно мовив дяк. — Чи ж допоможе це?

— Допоможе! — каркнула, як стара ворона, Антониха. — Бо повім тому суду правду. Без доброго свідка пропадеш, а мені тебе шкода.

— Чому ж вам мене шкода? — сумно спитав Григорій, уже кушпелячи люлечку.

— Бо ти молодий і бездахий, — сказала Антониха так само жорстко. — І хоч у школах учився, а голови в тебе нема. Іди спати, а я тебе замкну.

Але голова на плечах у Григорія Комарницького була, недаремно вона склала славетну пісню про комара, який оженився на мусі. І щоб переконатися в тому, дяк почіпав її — таки сиділа на плечах і ніде не ділася. І вони, стара жінка-вдова, котра жила сама, бо діти осіли власними обійстями, і ніхто з них із матір'ю вжитися не міг, та й він, Григорій, зустрілись у тих сутінках поглядами, хоча майже не бачили одне одного, і в дивний спосіб поєдналися. І від того потекло в груди дякові Комарницькому тепло, адже знайшлася у світі хоч одна душа, яка йому поспівчувала, а коли так, то, може, й справді якось од своєї халепи викрутиться? І він встав із присьби, викинув із люльки жар і розтер його чорною п'ятою. Тоді віддав надобраніч та й посунув у клуню, а за ним заскрипіли двері і зашварготів у замку ключ.

— Не журися, хлопче, — сказав за дверима жіночий голос. — Я тобі пособлю.

Дяк ліг на верету, постелену поверх сіна, якого залишилося після зими зовсім трохи, і йому здалося, що зусібіч до клуні рушило семеро одягнених у чорні киреї братів Сахнюків, оті всі вусаті й однаколиці й із палючими вугляними очима. І йшли вони повільно, але й швидко, бо це надходила отак ніч, і від того зникло останнє світло, яке ще надворі було, бо вони, брати, оточили Антонишину хату й клуню зусібіч та й поставали бовванами тьми: один перетворився на дерево, другий — корча, третій — куща, четвертий — Мару, п'ятий — Ману, шостий — Блуд, а сьомий — на Нічвида. І від того темрява наповнилася таємничими і обережними шерехами, бо добрі й лихі душі мертвих повиходили з могил та й розійшлися селом, шукаючи колишніх любасок, та любасів, і родичів — усіх, кого в цьому світі любили і котрих не могли забути. Григорій Комарницький лежав нерушно, розпластавшись, і його очі блукали по чорному просторі клуні, а сни десь загулялися й забули, що йому треба заспокоїтися та й вимкнутися з усього

цього, що тривожило, й напастувало, й кошлатило. Отож не міг заснути, а голова його, саме та, в існуванні якої засумнівалася стара Антониха, виростала на його плечах, як гарбуз, тільки пришвидшено: роздувалася, ширшала, розчиняючись у темряві, а водночас тією темрявою наповнюючись. І в тому морокові оживали залиті світлом, схожим на місячні доріжки та струмки, якісь сутерени, що також ставали дорогами, а у відрогах — лазівками, ніби були дуплом якогось велетенського незнаного дерева, вилися там срібні нитки, тяглися й блищали, але котра дорога, чи стежка, чи лазівка була його, поки що не відав.

І він згадав, як було дев'ять місяців тому, адже то й справді сталось у вересні, це добре тямив, бо в один день припливало тепло, а в другий — студінь. Ішов тоді вулицею, а біля хати Петра Сахнюка побачив господаря та його жінку Явдоху, і ще кількох із села, але не братів Петрових, а чужих. Привітався до них, а вони зупинили його в розмові, й саме тоді побачив у дворі Катерину Сахнюківну, і така вона видалася йому гарна й принадна, що, розмовляючи, кидав раз-по-раз до неї оком, отак, ніби брав яблуко й кидав, а вона його ловила, натомість кидаючи своє. І тоді Петро Сахнюк, добродушний бувши, як це з ним нечасто бувало, адже саме повертався із церкви, сказав:

— А чи не зайшли б, пане дяче, до мене та й чогось узяли на кусь?

І він не посмів опиратися, зайшов у двір, і тут на нього полилася із Катерининих очей річка світла, така іскриста, така хвильлива та яскрава, що він аж закляк на хвилину. Петро ж завів його в хату, посадив за стола, і саме вона, Катерина, принесла штофа з горілкою, хліб та сало, відтак вони з Петром випили по чарці і заїли хлібом із салом. Тоді Григорій чемно подякував та й пішов собі, ще раз опалившись гарячим трунком іншим, цього разу з дівочих очей. І цього було для

нього досить, щоб увечері, бувши зачиненим у клуні Антонихою, раптово відчути: у цій споруді він не сам, а є їх двоє: один лежав на вереті, простеленій поверх сіна (тоді його було тут багато), а другий устав, повернув до нього синьо освітлене лице, гигикнув, показавши сині зуби, та й пройшов крізь стіну, відтак подався крадьки, роззираючись сторожко, аби хтось не запримітив, як скрадається попідтинню. І його таки ніхто не побачив, адже прозорий був, мов повітря або чиста вода, радше, мов вода, отож потік, поплив і докотився до тієї ж таки хати Петра Сахнюка, відтак уплив у вікно. Ніч випала місячна й вікно палало вилискуючи. Тоді й побачив на постелі розметану дівчину з розплетеним волоссям та заголеними ногами, між яких застиг клапоть пітьми. І заголив сорочку вище, а з неї випали і срібно засвітилися тугі білі яблука із червоними вусточками на вершку. Тож не міг не припасти до одного, щоб напитися срібного молока ночі, а тоді й до другого — молоко оте було тут ще солодше. І йому захотілося заплющитися, щоб пропав і місяць, і несвітське, бо хвилювало надмірно, срібне світло. А коли те вчинив, побачив перед собою червоного сутерена, до якого вступив, бувши сам розпечений до червоного, із напрочуд порожньою головою і гостро наструнченим тілом. І пішов блукати сутереном, аж доки не знудило, тоді стало зле, і він виблював із себе оте випите із білих яблук молоко, відтак рвонувся із червоного полону і чимдуж кинувся навтьоки десь так, як оце сьогодні тікав зі школи, тобто на чотирьох, бо відав, що коли не добереться вчасно до клуні, де лежав інший він, трапиться щось непоправне, адже за ним із семи сторін кинулися не так із кийками, як із сучистими ломаками, семеро чорних свинопасів із розпаленими вугляними очима, із розверстими червоними ротами. Отак заледве встиг ускочити у двір, бахнув долонями об стіну клуні, відтак почув, як об ту стіну гримнули, ніби колодами вдарено, семеро чорних тіл, але стіни будувалися покійним Антонишиним чоловіком на славу, отож пробити їх не змогли. Відтак люто затарабанили кулаками. Але

він лежав на вереті, як мишка, а може, як комар, і навіть дихати забувся. І все затихло, а він, дяк Григорій Комарницький, ще раз згадав солодке видиво дівочого тіла із заголеною сорочкою і пізнав таке задоволення, яке дорівнювалося б щастю, коли б то було справжнє щастя, а не видиво чий сон.

Усе це бачилося за звичайне й зрозуміле, думав дяк Григорій Комарницький, але чому Катерина таки народила дитину, при тому якраз через дев'ять місяців після того, як усе це йому примарилося? Ні, десять разів мав рацію його приятель Степан Щука, дяк із села Птичого, коли застерігав його не потикатися в село Троянів, бо тут він карка зверне. Отож, здається, він того карка почав звертати, але цілком не мала рації Антониха, коли сказала, що в нього нема голови. О, голова в нього на плечах ще трималася, і він спробує це світові та людям доказати...

Ранок випав такий сонячний, що розбудив мертво сплячого дяка, а розбудив тому, що двері клуні, в якій спав, виявилися навстіж розчинені й знадвору вливалися потоки світла. Григорій повільно встав і, ще похитуючись зі сну, подибав до вийстя, а коли станув у прочілі, то уздрів біля Антонишиного двору два вози: на першому сидів із віжками в руках Петро Сахнюк, а в соломі, як квочка, вимостилася його жінка Явдоха, побіч якої притулилася, як гриб до гриба, й дочка їхня Катерина із дитям на руках; а на другому возі недоладно порозсідалися семеро братів Сахнюків у темних сорочках, штанях і шапках. Антониха винесла йому кухлик молока зі скибкою хліба, відтак і сказала жалісливо:

— Випий, пане дяче, молочка, та й поїдемо, щоб не гаяти часу.

Григорій полупав очима на те видиво, але молоко взяв і покірно його випив.

— Сідай до братів, — буркнув, не повертаючись до нього, Петро Сахнюк. — Маємо заїхати ще по моїх свідків.

— А були свідки? — по-дурному спитав дяк.

— Аякже, — незворушно відповів Петро. — Ти ж, обіяснику, до мене заходив, випив чарку і моїм хлібом закусив — і це так мені віддячив? Чи, може, скажеш, так не було?

— Було, — згодився Григорій Комарницький та й пішов до воза. Антониха при цьому навіщось турботливо підтримувала його під лікоть: чи стерегла, чи підбадьорювала. Сама ж сіла на Петрову підводу й церемонно підтисла губи. По дорозі вони підібрали ще трьох односельців, котрі на них чекали, ті також повмощувалися на Петрову підводу — і вози покотилися в ясний сонячний день, який сьогодні й справді вдався на славу. Дяк сидів, щільно оточений братами Сахнюками, і кушпелив люлечку; брати не курили, але темно й невідривно зорили на Григорія, ніби хотіли зурочити, або ж боялися, аби він із їхніх очей часом не здимів, як отой дим, що зграйно вивіювався з його кушпедлиська. Але нічого неймовірного не трапилося, здимлювався тютюнець, при тому не тільки раз, а вдруге і втретє, відтак вози грімко покотилися з гори в долину річки Кам'янки, щоб потім подертися наверх — тільки тоді брати з воза позіскакували й рушили побіч, як темна й невблаганна чата; дяк при цьому ані подумав із воза сходити.

У суд брати не пішли, бо не були свідками, так само і Явдоха Сахнюкова, — залишилися біля возів, а решта трохи боязливо переступила магістратський поріг, де вже сиділа міська лава зі старшим лавником, возним, писарем та

писарчуком. Допитував старший лавник, і Петро з дочкою повторили слово в слово те, що казали минулого разу. По тому виступили Петрові свідки, які під присягою посвідчили, що рівно дев'ять місяців тому з лишком, а який той лишок, не пригадують, дяк Григорій Комарницький і справді зайшов у дім Петра Сахнюка, бо той сам запросив його випити чарку й закусити. Більше у тій справі вони нічого не знають, бо більше дяка біля садиби Петрової не бачили. Писар записав їхні свідчення, після чого й були відпущені.

— Хто подавав до столу? — спитав старший лавник.

— Я подавала, — сміливо мовила Катерина. — І так він, обіясник, тоді на мене тюрився, так тюрився, що мені аж мурашки по тілу бігали і якось стидко ставало. По-моєму, тоді він мене також чарував, бо те стидке, вибачте, панове врядні, по мені ширилося й розтікалося, що соромно й розказать, — і вона густо почервоніла.

— Це все добре, — мовив старший лавник. — Але з того дітей не народжують. Чи приходив до тебе по тому?

— Уночі, — сказала впевнено Катерина. — Світив дуже ясний місяць, але як увійшов — не бачила, бо міцно спала. А прокинулася, то вже був біля мене.

— Чи ж двері у вас на ніч не зачиняються? — запитав старший лавник.

— Це я скажу, — мовив Петро Сахнюк, — бо сам двері щораз, панове врядні, й зачиняю. Не могли бути не зачинені, хіба моя дочка їх і відчинила, бо жінка напевне ні, я в неї питав, а коли хочете спитати ви, то можна її закликати — вона нас надворі чекає.

— Віримо на слово, — сказав старший лавник. — Чи ж є інший хід до вас?

— Іншого, як через двері, нема, бо вікна в нас, як це є в сільських хатах, не відчиняються, — мовив Петро.

— Чи впускала до себе любаса, дівко? Тілько не бреши! — грізно спитав у Катерини старший лавник.

Тоді Катерина Сахнюківна заплакала так, як уміла — щедро і з великим розсипом сліз:

— Клянуся Богом… що я його до себе… не впускала, — сказала крізь хлипи й шморкання.

— Як ти зайшов до дівки, дяче? — спитав старший лавник у Григорія Комарницького.

— Ніяк, — спокійно мовив той, — бо, сказати по правді, до неї не заходив. Через це хочу зголосити тут, на чесному суді, що на мене зведено наклеп та обмову, і хай про це засвідчить мій свідок.

— Можу, — встала Антониха. — Бо він, пан дяк, панове врядні, ночує затепла в моїй клуні, і я щоразу її зачиняю на замка з ним, паном дяком, усередині.

— Чому ж його зачиняєш? — здивувався старший лавник.

— Така, панове врядні, в мене поведенція, — твердо й навіть урочисто відказала Антониха. — І така умова з паном дяком.

— Боїшся, щоб чого не вкрав? — спитав старший лавник. — Щось він у тебе, жінко, крав?

— Ні, пан дяк — чесна людина, — тим-таки рішучим голосом сказала Антониха. — Але кожен, панове врядні, у довкіллі скаже, що наше село має славу, сказати б, злодійську, а зсередини клуня засувів не має.

— То як могли щось украсти, коли дяк усередині? — знову здивувався старший лавник.

— Річ у тім, панове врядні, що пан дяк дуже міцно спить, сам мені те сказав, бо, живучи по школах, звик до гармидеру. Отож я його щоразу, за спільною домовленістю, й зачиняю.

— А чи не могла ти забути зачинити клуню? — запитав старший лавник.

— Не могла, бо такого в мене ні разу не траплялося, — твердо мовила Антониха. — А коли б і забула, по побачила б те вранці, бо прокидаюся раніше від пана дяка і запам'ятала б ту свою недбалість.

— А чи не можна вийти з клуні в інший спосіб? — спитав старший лавник.

— Не можна, — мовила твердо Антониха. — Бо коли б було можна, то навіщо й зачиняти?

Пан дяк сидів спокійно і тільки посвічував синьо очима.

— Гаразд, — прорік старший лавник. — Що скажеш на те, Катерино, та й ти, Петре?

— Сказати не маю чого, — мовив Петро Сахнюк. — Але дитина народилася. Коли ж так, то вона його до себе впустила, бо зачарував її. Чарівникові перепон нема, бо коли зміг відчинити замка на Антонишиній клуні, то міг би відчинити й мої двері.

— Чи займаєшся ти, пане дяче, богосупротивними чарами? — спитав старший лавник, бо від себе Катерина нічого не повіла, а тільки заплакала, зводячи й розводячи вуста, а в той час говорити не могла.

— Коли б я був чарівником і займався богосупротивними чарами, — спокійно сказав дяк, — то про це знали б люди, і мій позивач знайшов би для виказу свідків. Чарами, панове врядні, як кожному відомо, займаються у стосунку до інших людей. А свідків щодо того він не поставив.

— А чи правда, що вмієш пускати дим вухами й очима, як сказали ці люди?

Дяк засміявся і покрутив головою.

— Бачите, панове врядні, — мовив із усмішкою — це я так, з дозволу сказати, жартую. Тобто задимлюю собі лице, а всім кажу, що димлю вухами й очима. Хочете покажу!

— Не треба, — строго сказав старший лавник. — Димом дітей не зачинають. Що скажеш ти, дівко?

— А те скажу, — раптом сердито й твердо сказала Катерина, — що не відаю, в який спосіб він відчинив замка на клуні і як до мене зайшов. Але добре відаю, що в мене справді був, учинив наді мною гріха, а я в той час чулася ніби заворожена і не могла йому опиратися. А іншого, хто б учинив

мені гріха, не відаю, бо ні з ким іншим не сходилася, — і вона знову заридала, щедро розсипаючи сльози.

— Твоє слово, пане дяче! — сказав старший лавник.

Дяк сидів загаданий, опустивши очі, й ніби недочув, що сказав старший лавник, і той уже розтулив рота, щоб звістити те ж таки, але Григорій Комарницький звів голову, очі його були ніби затуманені.

— Вив'язується, панове врядні, в мене одна думка, — повів він і встав. — Але не до кінця. Отож, щоб думки в мене в голові зв'язалися і щоб зміг я пояснити, що ж тут сталося, дозвольте, панове врядні, запалити люльку, бо без того думати не звик. До речі, тоді й побачите, як умію пускати дим.

— Гаразд, пали! — дозволив старший лавник.

І пан дяк Григорій Комарницький, автор славетної пісні про комара, котрий оженився на мусі, а ще чудових, непорівняних нищинських віршів, вийняв із кишені люльку, неспішно набив тютюном, неквапно викресав кресалом вогонь і припалив, відтак почав пускати дим, спершу трохи, тоді більше, і так його штудерно випухкував, що голова його й справді оповилася кулею диму, в якій ледве проглядали риси обличчя, відтак і справді здавалося, що дим сочиться із усіх шпар голови, але бувши остережним (адже випускаючи дим натурально, готувався пускати його й символічно), насправді з очей та вух диму не випускав, бо хтозна, як до того поставляться ці пильні люди, судді його, а носом та ротом, і всі німо дивилися на таку штукенцію, чекаючи на його вирішальне слово, дехто від цікавости й роти порозтуляв.

— Бачите, панове судді, — розважно й неквапно проказав дяк. — Як тямлю й розумію невеличким своїм розумом (а ви розум маєте більший, то й чесно розсудите), справа ця далеко не проста. — Він пихкнув димом і той скрутився в гарні кільця. — І мені здається, що всі, хто тут свідчив, панове врядні, таки говорили правду. Я справді минулого року, у вересні, був милосердно запрошений господарем Петром Сахнюком у його дім, і свідки це потвердили, — дяк знову пихкнув димом. — Справді, його дочка Катерина подала нам до столу, може, ми якийсь раз і перезирнулися, але віч-на-віч із нею не залишалися — це потвердить сам господар Петро Сахнюк. — Він пройшовся покоєм, попихкуючи люлечкою, бо та почала пригасати; коли ж дим знову оповив його голову напівпро зорою кулею, продовжив. — Правду сказала й господиня моя Антониха: вона мене в клуні на ніч зачиняє із моєї-таки згоди і ще ні разу вчинити того не забула, бо вона господиня пильна і старанна. Отже, не міг вийти з клуні, а тим більше непомітно зайти до Петрової хати, зачиненої зсередини. — Він знову пустив зграбні кільця. — Його дочка Катерина мені дверей не могла відчинити, бо я її тільки й бачив, що того разу, а від перезирання дівчата чоловікам дверей не відчиняють, а для того треба поміж них змов-лення. Отже, звести дівчину може тільки близько їй знайомий, з яким не раз зустрічалася, довго чи коротко, значення не має, але достатньо. — Тут дим звився над головою дяка, витворив фігуру схожу на знак запитання. — А про сходини між хлопцем та дівчиною сільські люди, це може кожен засвідчити, швидко здовідуються і таємниці такої сховати годі. Чи не так я кажу?

Нате і Петро Сахнюк, і його дочка, і Антониха, навіть мовчазні лавники схвально хитнули, а дяк використав цю паузу, щоб знову розжарити люльку, бо пригасала. Але вчасно того не зробив — люлька таки згасла, і дяк Григорій Комарницький, більше її не розпалюючи, сховав до кишені.

— А зараз, — скинув різко головою дяк, — дозвольте, панове врядні запитати в Катерини від себе замість вас.

— Питай, — дозволив старший лавник.

— Чи мала ти хлопця, з яким потай зустрічалася? — спитав дяк.

— Не мала, — тихо відповіла Катерина й почервоніла.

— А тепер, панове врядні, — голосніше сказав дяк і чомусь зиркнув на стелю, ніби там було написано те, що мав повісти, — звіщу вам таке як на духу. Був у мене приятель, також дяк, Степан Щука. Чи знали ви, люди, дяка Степана Щуку?

— Знали, — сказали Петро Сахнюк та Антониха в один голос.

— А чи не втік він із вашого села? — спитав гостро Комарницький.

— Таки втік, — мовила Антониха. — У мене в клуні до тебе й ночував.

— Ото-то! — підскочив дяк Григорій. — Від вас, люди, втік, а мені, знаєте, що сказав? Обходь, сказав, десятою дорогою той клятий Троянів, бо там тобі карка звернуть. Посвідчила вам господиня моя, Антониха, — мовив дяк, — що село має славу злодійського, і всі це знають у довкіллі, а в довкіллі знають про це село й інше.

Григорій Комарницький замовк і обвів поглядом не лише троянівських, а й лавників, і пана возного, і писаря, і підписка.

— Також і ви, панове врядні, чудово знаєте, бо Троянів село приміське і належить житомирському магістрату. Ви провели не одну справу і не дасте мені збрехати, бо всі близько живете, що село славиться не лише злодіями, а й… відьмацтвом.

Глуха тиша зависла в помешканні. Пан дяк однак не поспішав. Вийняв люлечку і посмоктав її вже без вогню.

— Отож, панове врядні, осмілюся сказати й припустити, — урочисто повів дяк Комарницький, — що Катерина звістила правду, що нібито до неї приходив я, але то був не я.

— А хто? — аж видихнуло кілька ротів.

— Одмінець, от хто! — просто, навіть безпристрасно прорік дяк. — Тобто якийсь чарівник тут справді діяв, не перечитиму, але хто, і як, і чого, того ніввіку ані мені, ані вам не довідатися, панове врядні, хіба здогадуватися можемо. А одмінець, як знаєте, — це не жива людина, а тільки образ людини, викликаний кимось третім, про кого ніколи не взнаємо.

І він знову замовк, проходжуючись і посмоктуючи згаслу люльку.

— І тут, панове врядні, доходимо найскладнішого, — промовив дяк. — Чому вони для того, щоб село залишалося відьомське і в поколіннях, обирають для аберації не своїх хлопців чи чоловіків, а чужого, прийшлого? Не беруся переконливо судити, але мені здається, що для того, аби дитя було натуральним байстрям. Бо коли б довідалися, хто те вчинив, то мав би оженитись. А з байстрят, як кажуть поміж людей, та й ви це знаєте, виходять найкращі чарівники та відьми.

Дяк креснув вогню, але люлька не запалилася. Тоді він знову сховав її до кишені.

— Але тут, панове врядні, постає ще одне, не менш складне питання. Степанові Щуці дали втекти, хоча з ним проробили те саме, що й зі мною, більше того, його брутально прогнали, а мені втекти не дали, хоча двічі намагався. Але двічі мене перепиняли брати Сахнюки й завертали. Друге: мого попередника Степана Щуку до суду й не гадали позивати, а мене позвали, ще й добре стерегли, твердо пильнуючи, щоб мене було покарано.

Дяк Григорій Комарницький перестав ходити і став як укопаний, нерушно дивлячись у куток. І тут пролунав у тиші дзвінкий і схвильований Катеринин голос:

— А по-моєму, панове судді, він вам туману напускає чи диму, яким тут насмердів. Можу поклястися на Святому Письмі, що то був він, а ніхто інший.

— Не перечу, — спокійно відповів дяк. — Кажу ж бо: то був начебто я, але достеменно не я, тільки мій видимий образ, себто од-мі-нець! Дозвольте, панове врядні, знову дещо в Катерини запитати.

— Питай! — дозволив старший лавник.

— Так от: коли той, кого звеш моїм іменем, — проказав Григорій Комарницький, — до тебе торкався, бо не торкатися не міг, чи ж був він тілом теплий чи холодний?

— Холодний, — здивовано відказала Катерина. — Я ще подумала: як вужака.

— Ото-то! — звів пальця Григорій. — А підійди-но, дівко, до мене!

— Але я боюся! — сказала Катерина.

— Підійди до нього! — наказав старший лавник.

Катерина нерішуче підійшла, а дяк простяг руку.

— Ану почіпай! — сказав.

Катерина боязко торкнулася руки, але миттю відсмикнула.

— Холодний я чи теплий тілом? — голосно запитав Григорій.

— Теплий, — протягла Катерина.

— А торкнися моєї щоки.

Катерина так само обережно торкнулася.

— Теплий, — видихнула.

— А теперечки шиї!

— Та ж теплий! — сказала ніби непритомна Катерина.

— Отож-бо воно і є! — урочисто звідомив дяк. — Усе зрозуміли, панове врядні? Що ж залишається ще повісти? А те, панове врядні, що пояснення напрошується одне. Ані дівка Катерина, ані її батьки, ані брати Сахнюки не належать до

чарівницького чи відьомського кодла, і їх у селі за те не люблять, чи не так, кубіто Антонихо?

— Так, — сказала Антониха. — Бо вони в селі знедавнячки. Прийшляки!

Дяк Григорій Комарницький тріумфально всміхнувсь і аж підскочив:

— Отож неприйшляки й захотіли, панове врядні, щоб і в їхньому коліні з'явилася кровина, яка б з'єдналася в дусі із відьмацьким селом. Через це вони і вмовили мене стати дяком у них, а відтак і використали для своїх чарівницьких проб мого образа.

І він витяг люльку, викресав упевнено вогонь, запалив, спрагло вдихнув диму, і його сині очі стали холодні, мов крига.

— Суду треба порадитися, — оголосив старший лавник. — Вийдіть надвір, а для прочитання вироку вас закличемо.

Отож вони й посунули із судового покою: Петро з дочкою, Антониха та дяк Комарницький, котрий вийшов останнім, мирно попихкуючи люлечкою.

— Зух із тебе, пане дяче, — сказав Петро Сахнюк, понуро його обзираючи. — І не дурний!

— А я ще казала: в нього голови нема! — зчудовано зойкнула Антониха.

— Голова в мене є, — байдуже сказав Григорій Комарницький, пускаючи дим. — А коли вона й у вас на місці, то могли втямити: не бажаю ані вам лиха, ані собі.

І він закутав наявну в себе голову прозорою хмаркою.

А там далі, біля возів, стояли повернуті в їхній бік семеро братів Сахнюків, а з ними ще й троє свідків-троянівчан; одночасно схитнулися й рушили до них.

— Чого вийшли? — запитав один із братів.

— Рішають, — відказав Петро, — винний цей шалапут чи й ні.

— Можуть признати невинним? — загрозливо спитав другий із братів.

— Відійдімо, розкажу, — мовив Петро.

Брати віддалилися, і Петро щось пошепки й гаряче почав їм розповідати, розмахуючи руками.

Антониха стояла, підтисши бантиком губи, були вони сірі й видавалися, як ворочок.

— Що, кубіто Антонихо, — поблажливо спитав дяк, — хотіли щось сказати?

— Та от усе думаю: є в тебе голова чи немає? — загадково відказала Антониха.

— Щось не так сказав? — схилився до неї дяк.

— Все так, а більше й не так, — знову загадково обізвалася Антониха. — Хай буде Бог тобі суддя! — і знову зібрала у ворочок губи.

У цей час з'явився писарчук і закликав їх досередини. Суд стояв, а коли зайшли, старший лавник проголосив вирок:

— Ми, магістерський житомирський суд лавників, розважно порадившись поміж себе і достатньо вирозумівши свідчення чесних і віри гідних людей, котрі ставали перед нами, прийшли однодушно до переконання, що поставлений перед судом поселянином села Троянів Петром Сахнюком дяк того-таки села Григорій Комарницький у порушеній справі про блуд із його дочкою Катериною Сахнюківною та у звинуваченнях щодо чарівництва не визнаний за винного, а оскільки за цей час справжнього винного, засвідченого віри гідними свідками, не відшукалося, звільняємо дяка Григорія Комарницького від звинувачення, а справу відкладаємо доти, доки віри гідні й чесні свідки з'являться. Велимо також скаргу і повідання поселянина Петра Сахнюка записати до магістратських книг. Можете йти.

І коли вони вдруге вийшли з магістрату, дяк Григорій Комарницький побачив сімох братів Сахнюків, які стояли, згрудившись і одночасно розвернувшись у його бік, — у їхніх очах загусла чорна, важка й нерухома пітьма.

— Викрутився, халамидо? — спитав крізь зуби один із братів.

— Має, шалапут, щастя! — махнув рукою Петро.

— Що ж робитимемо? — спитав другий із братіз. — Може, візьмемо його під руки та й учинимо суда свого?

— Ні, братове, — зітхнув Петро. — Я праву підкоряюсь. Хай собі йде! — Він повернувся до Комарницького, і з його очей плюснула та ж таки пітьма, що й у братів. — І коли хочеш,

обіяснику, аби карк залишився цілим, то хай очі наші більше тебе не бачать, а вуха не чують, а ніс твого сморідкого духу не вдихне. Зійди, згинь і пропади!

І дяк Григорій Комарницький, автор славетної пісні про комара, котрого буря зірвала з дуба, втягнув голову в плечі так глибоко, що коли б хто в ту мить зирнув на нього, то подумав би, що він без голови чи принаймні без половини голови. І відчув дяк, що повітря навколо нього згусло, потемніло й наповнилося духом смоли. А сонце над головою запаморочилося, ніби хто наклав на нього накривку із задимленого скла. А ще відчув дяк Григорій Комарницький: коли хоч трохи тут затримається поміж оцих людей, то шуря-буря таки справді може зірватися. Отож бічком-бічком, озираючись на чорних і насуплених дядьків, проплив повз них, як у танці, дивлячись не так на дядьків, як на бучки, котрі трималися їхніми жилавими й волохатими п'ястями, бо ті п'ясті аж побіліли, так судорожно стискалися. І він не витримав, а кинувся бігти, вряди-годи зацьковано озираючись; там же, біля магістрату, стояли, ніби неживі, боввани чи опудала, всі восьмеро братів Сахнюків, а ще й троє поселян-свідків, а ще й милосердна до нього господиня Антониха, та й Катеринина мати Явдоха, та й сама Катерина з дитиною. І невідь-чому почудувався пан дяк на те, що ось їхали вони разом, і весь час, коли Катерина стояла з дитиною побіч, маля ані пискнуло, ані заплакало, ніби й не дитина то була, а загорнене в пелюхи поліно. Одначе ця думка з'явилася на коротку мить — не було часу Григорію Комарницькому над тим замислюватись, отож, усе ще ввібравши голову в плечі й так само вряди-годи озираючись, почухрав якомога хутенько, інколи й підбігаючи, і йому нестерпно захотілося опуститися на чотири та й чкурнути десь у такий спосіб, як біжить пес після шкоди і як уже випадало йому бігати не раз. Ледве поборов те несвітське бажання, а коли чорні постаті біля магістрату помаліли, не витримав і побіг, і на нього зчудовано ззиралися перехожі, а

його несло, стьобало, ніби хтось гнав батогом, і це тривало доти, доки не висякло в грудях повітря. Тоді спинився й перечекав, поки перестануть мигати в очах зірочки.

А довкола палахкотів яскравий травневий день, коли сади ще не цвітуть, але листя доволі, і по молодій парості стрибав бешкетливий вітерець, і листя лискотіло й мінилося. І не було на небі ані хмарини, а люди, яких минав, видавалися дивні: барви цвіли й паленіли, але жодна із постатей не здавалося живою, більше того, не мала обличчя, а щось схоже на тесану дошку. І хати навколо теж були ніби з однієї стіни, мальовані, а не справжні а біля кожної стриміло по одній чи дві постаті. Він, дяк Григорій Комарницький, востаннє озирнувся: а чи не крадуться за ним чорні дядьки із бучками, поблискуючи червоними очима. Але вулиця була як вулиця: із вирізаними з дощок людьми і з такими ж собаками, і з намальованими на парканах котами, і зі свиньми, які порозлягалися в калюжах, ніби всі разом виздихали. Тоді в серці в дяка з'явилася недовідома печія, а в голові заворушилися білі хробачки, зводячи свинячі-таки писки і бридашно попискуючи.

І дяк Григорій Комарницький збагнув, при тому не так розумом, тобто головою із хробачками, а отим запеченим серцем, та й усім єством, що знову став у цьому світі безверхим та безхатим, а може, й безголовим, як сповістила сакраментально Антониха, і що він, може, й не той легковажний та веселий мандрівець, котрий вирушив у мандри з жартом і піснею на вустах, а таки одмінєць, адже одмінець у цьому химерному житті — той, котрий покинув рідний край, а в краю — власний дім, а може, вдесятеро буває одмінцем той, котрий безрозсудно й байдуже покидає посіяне власне сім'я; адже справжній він, шепнули йому в голові білі хробачки зі свинячими писками, залишивсь у тому покинутому сімені.

Тож Григорій злякано помацав рукою руку — обидві виявилися холодні; відтак торкнувся обличчя — ніби з дерева чи з криги воно; засунув п'ясть туди, де билося, стискалося, повне печійного болю серце, але й там натрапив на лід.

Ще раз злякано озирнувся, але не побачив навколо ані людей, ані хат — власне, вони спершу ніби й були, але помалу почали обпливатися та й зникати. Дув у обличчя гарячий вітер, а сонце над головою похитувалося й коливалося, ніби запущений дітьми паперовий змій, або ж човен у бурю. І стелився перед ним порожній, заставлений брилами синього, як і його очі, повітря, шлях, який вився в далину, знову-таки, ніби змій, але не летючий, а повзучий, і який вряди-годи вигинався, здригався і корчився од судоми. І дяк змушений був рушити по тому шляху, вглиблюючись у простір, як у глибоку воду, і над головою прокричав щось незрозуміло чорний птах, якого мотало вітром, а чи запущений дітьми змій-сонце. Тоді дяк Григорій Комарницький знову спинився і спробував перевести дух та заспокоїтися. А щоб це швидше сталося, витягнув люльку, набив тютюном і тремтливими руками викресав вогню. І не без задоволення випустив із себе дим, але не через рота й носа, а таки через вуха й очі.

Акт другий. Епітазис

Змій-І

1

Дяк Григорій Комарницький, саме той, який написав славутню пісню про комара, котрого здув із дуба порив шурі-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі, пішов, як-то кажуть у казках, туди — не знати куди, бо й справді не відав, куди в цьому світі подітися, адже не раз і не двічі обпікся

об того ж полуменя, бо ще коли дякував у попередніх, пташиних, як називав, селах, то і звідти змушений був так само тікати. Хоча не був аж такий любасний, усе якось приноровлювалося йому, що нещастя його витікали таки з жіночої кринички, і то, може, тому, як повідають люди, що "муха летить не на воду, а на мед", адже й та муха, котра вирішила стати жінкою для нещасного комара з його пісні, також до того комара чомусь прилипла та й заміж за нього пішла. Оце й була та єдина думонька, квола й недорозвинена, що стриміла дерев'яним цвяшком у його голові, і не міг того цвяшка ані витягти, ані розчинити мозковими соками. Бо, коли казати правду (собі ж може сказати правду), все воно якось одноманітно виходило: і в селі Одудячому, і в Синичому, і в Сорочому, і у Воронячому, хоч, може, в деталях ті історії й різнилися, але тепер, коли чимдуж віддалявся від Троянова, дяку Григорію здавалося, що все це історія одна, як казка з продовженням; щоправда, досі йому щастило, хоч і не завжди, бо раз довелося закуштувати й буків, а раз істика від розлюченої жінки... Ні, він не має ні сили, ні бажання всі оті дивні історії, що з ним трапилися, переглядати, тим більше, що, йдучи порожньою пилявою дорогою і насмоктавшись до одуру тютюнового диму, йому все почало здаватися, що голова його — казанок, у якім вариться ота єдина рибка — квола думонька його, а ще відчув недовідомий страх, що почав дивно непокоїти, бо все йому марилося: від тих семи чорних дядьків таки не збавився, що вони з бучками у руках-жабах нечутно ступають за ним, розсипавшись по довколишньому полі. Отож не витримав і озирнувся, тим більше, що знову відчув у п'ятах свербіж. Але довкола не було й душі, а тільки зелені хліба, і небо блакитне над ними, і хмари білі, що пливли тим морем спокійні, ошатні й осяяні. А ще стирчав там жовтий корж сонця, а ще малі острівці дерев, але йому, розтривоженому, здалося, що в кожному острівці засіли на нього оті чорні дядьки, дивні охоронці загадкової жіночої породи, з якою хоч і приємно, але не завжди безпечно мати діло. Через те кілька

разів навіть клявся, навіть обітниці давав перед святим образом, але щоразу якось виходило, що дотриматися не міг, і не тому, що був такий слабкосилий духом, а тому, що вони самі, оті кляті дівки та жіночки, засиляли на нього мережі, хоча, здавалося, й чого? Не був він знатний ані тілом, ані статком, ані красою обличчя, та ще й остерігався щоразу заходити в зальоти — був-бо переконаний, що коли в тих тонкопорядних мереживах застрягне, то пропаде зовсім так само, як герой його пісні, адже завжди, коли торкався пучкою ніжного плетива тих тонкопрядних мереж, обов'язково зривалася шуря-буря і нещадно здувала його із чергового дуба, на якому тимчасово замешкував.

Отож і тепер, ідучи туди — не знати куди, Григорій Комарницький ще раз рішуче заприсягся ніде й ніколи не мати діла із жіночим поріддям, бо хоча досі ноги й руки його залишалися цілі, а йому все вдавалося із мереж вислизнути, але не був такий самооблудний, щоб не розуміти — це до часу. І дяк знову озирнувся, як пес по шкоді, але цього разу не для того, щоб перевірити, чи не женуться за ним чорні дядьки (його схильний до творчого мислення розум уже зробив тих дядьків образом семи днів тижня, отже, чорні дядьки — це минуле його життя з пригодами), а тому, що відчув у душі світову скорботу. І йому привиділося, що весь простір і справді заставлений тенетами-мережами, які висіли над полем, огортали малі гайки й окремі дерева, звисали з білих лискучих хмар, а павуком тих мереж, здається, й було нестерпно яскраве сонце посеред неба, і, може, було воно великим жартівником, бо вишукувало на земному лиці отих комарів, комах земних і мух, щоб хапати їх і тішитися з їхніх конвульсій. Часом жертву випускало, як кіт випускає мишу, щоб погратися, а часом ні, і то химерна дочасна випадковість, що він, Григорій Комарницький, ще й досі на волі.

Відчувши таке доволі фігурно уладнане одкровення, дяк злякався, бо впізнав дорогу, якою йшов: вела вона на село Сороче. Зупинився на середохресті й ніби уздрів каменя, як це траплялося з героями стародавніх епічних сказань, а може, намалював уявою того каменя. І прочитав викарбувані на ньому слова: "Підеш прямо — голову загубиш, підеш ліворуч — потрапиш у рів із гаддям, підеш праворуч — утопишся у воді". А все тому, кволо подумалося дякові, що попереду, знав уже твердо, було село Сороче, а ліворуч — село Синиче, а праворуч — село Одудяче, а навкосину — туди, далі, — село Воронин, а ззаду — отой клятий чарівницький Троянів. Ні, в цьому світі нема місця бідашному дяку Григорію Комарницькому, отож сів на того каменя й вийняв коржа, що йому спекла перед від'їздом на суд жаліслива Антониха, і почав того коржа помаленьку зубами перетирати, а помаленьку тому, щоб, менше ївши, бути більше ситим. І його синій зір печально топився у синьому-таки від синього неба просторі.

І дяк згадав вірша свого приятеля, компана по aima mater — Київській академії — Петра Поповича-Гученського, котрий дякував на Поділлі в Кобиволоках, триста миль із-за світа, і який умів, чи казав, що вмів, осідлати кия та й летіти в Новий світ, маючи в торбі трохи кабаки та сухарів, а може, й спеченого коржа. Отож той Петро, боронь Боже, не Сахнюк, а таки Гученський, радив своїм чесним компанам, таким, як дяк Григорій Комарницький, іти на мешкання в Чучманську землю, де низько висять на печених кишках небеса, де жінки, коли перуть хустя, то кладуть, як на каменя, праники на ті ж таки низькі небеса, де місяць світить і сідає не лише надворі, а й по коморах; там, зрештою, й сонце лежить, розклавшись на печі, а зорі зріють і пахтять, ніби дині. Саме в Чучманській землі свині поїдають із золотих ночов мигдаль, а через міста й села того чудового краю протікає горілчана ріка; там і горобці гуляють у срібних панчохах, а ковбаси ростуть на вербах; зрештою, можна там купити за гроша цілого печеного вола.

Отаку чудасію написав його компан Петро Попович-Гученський і свого часу прочитав йому, Григорію Комарницькому, коли той навідався до Кобиволок погостювати. І вони, ставлячи по кухлю, добре з того пореготалися, але затриматися на Поділлі Комарницький не зміг знову-таки через свою біду, бо й там перечепився раз і другий через жіночого подолика і мусив тікати на Волинь, гадаючи, що Чучмацька земля таки тут. Однак тяжко в тому помилився.

"Куди ж мені податися, — тяжко думав, сидячи на камені, де вирито, хоч і уявно, отого злощасного написа, — і де вона, з біса, є, ота чортова Чучманська земля?"

І в голову йому полізли, як черва, мудрощі: "На нову дорогу шукай нові ноги"; а ще: "Дурний і в Києві не купить розуму"; а ще: "Бугай реве й ведмідь реве — хто кого дере, й чорт не розбере"; а ще: "Дурному й Бог не противиться, а розумному ще й як". Також може бути, що його походяча доля — не Боже карання, а дарування, і сама себе риба і б'є, що нечисто жито жне, Отож треба собі якось дорогу перебить, бо чоловік може впасти з печі й коли його не зіштовхують, а коли зіштовхують, то далебі,

Отак мудро міркував дяк Григорій Комарницький, і це, здається, й було його каяттям, від чого в нього аж очі трохи зволожіли, що й принесло сяку-таку отуху, адже людина — не біс і має в душі живе сумління. І хоча було йому гірко в роті від кабаки, а мусив-таки витягти люльку, натоптати тютюнцем і пустити над головою хмарку. Але диму ані вухами, ані очима не витискав, бо де таке робити, коли людина кається? І він знову помацав себе: чи холодний тілом, а чи теплий? Випало: пальці холодні, а решта тіла тепла, ото Григорій Комарницький полегшено зіхтнув і твердо, навіть героїчно, вирішив: хай там що, а землю Чучманську він таки розшукає, але для цього

треба піти звідси аж так далеко, що й очі того далекого не бачать, а це значить світ за очі, а ще це значить: забути оці кляті пташині села, що його звідусіль оточують із чарівницьким Трояновим, і рушити? туди, де його ніхто не знає і де нікого не знає й він, а відтак — за Дніпро, у Гетьманщину, бо, може, та Гетьманщина і є Чучманська земля?

Вдруге полегшено зітхнув і не втримався, щоб не випустити диму через вуха й очі. Але тільки раз, бо остерігався. Попри все не бажав бути одмінцем, видить Бог, не хотів. А що ж хотів? Хотів збігти, як люди кажуть, з гарячого часу, а відтак віднайти мир, котрий ліпше золота, бо хоча він і комариної породи, а може, ще трохи заячої, але душа в нього, це він знає напевно, таки зроблена не з лопуцька.

2

І він пішов туди — не знати куди, а власне, на лівий бік Дніпра, у Гетьманщину, пильно обминаючи села із пташиними назвами, бо мав на такі оскому, аж доки не опинивсь у Решетилівці на Полтавщині, тобто Полтавського полку, де його радо взяли на дяка, бо його попередник зі свого місця зійшов.

І от він знову сидить на ґанку школи, повільно кушпелячи люльку і дивлячись на світ примруженими очима й маючи на серці отуху, бо на нього таки зійшов мир, що ліпший золота.

Був час, коли на землю спускаються сутінки і все покривається синюватою імлою, а хати навколо ніби попринишкали, а люди в дворах та на вулиці ніби розрідилися, перетворюючись на тіняві боввани, котрі не йшли, а пливли, не стояли, а бовваніли. І спускалася з неба, ніби розріджений морок, тиха туга, яка невіть чому заснітила дякову душу, бо щось йому почало маритися, щось увижатися. І здалося, що

хоча далеко втік від Волині, але насправді нікуди не подівся, бо осьде він, а онде люди, досі з ними говорив ачи бачився абияк — сторонився. Але коли напливла синя тиша, щось у душі йому рухнулося, здригнулося, щось пробудилося знайоме, те, чого не бажав, але не міг забути, бо хтось невидимий, навіть не в подобі боввана чи тіні, а ще рідший плоттю, ніби підійшов до нього й торкнувся серця, як струни лютні. І та струна раптом загучала, і хтось, не він і не той невидимий, а третій, ним створений чи провідчутий, замугикав знайому пісню про комара. Тоді дим над головою ніби ствердів у коржа, а очі полили сірий чи синьо-сірий туск, і дякові здалося що чогось йому, бідолашному, вкрай бракує, чогось такого, чого не відає, але що може стати тим, що не дозволить йому розтопитися перед уходом чи влиттям у срібне молоко ночі, яка до нього підступала разом із тугою. А туга ширшала, і прозоріла, і зливалася із сутінком, відтак душа дяка Комарницького, незалежно від його волі, тихенько лементнула чи заволала у простір, і він весь скорчився й напружився, бо добре відав, що має статися за цим: зараз із сутіні виступить щось чи хтось, і щось чи хтось зневолить його, як це бувало, зрештою, завжди. І хоч зарікався пускати диму через вуха та очі, той дим у ті діри пустився сам собою, а коли таке трапляється, відомо, що буває: сам собі перестає належати. А коли сам собі переставав належати, то туга розмивала його, як вода м'якого берега, відтак частина єства обвалювалася в ту воду, а може, розтоплювалась у сутінку, як розчиняється мед у літеплі, а це побільшило йому тугу, бо сама вона й була тим руйначем його єства; відтак обвалювала його, і та обвалена частина плинула за водою, можливо, для того, щоб розшукати в нетрях білого молока вечора (адже й місяць уже стримів серед неба) — те, за чим і волала його душа.

У цей мент і виринула із легкотканої мережі сутінку жіноча постать, якої досі ніколи до себе не кликав явно чи уявно, але про яку вже знав, що вона з тих, котрі можуть його покликати.

Досі ретельно її оминав, адже кілька разів обпікся її пекучими, як жарини, очима. Жінка випливла сама, ніби згусток вечора чи образ майбутньої ночі, однієї з тих, яких так лякався дяк, та й пішла повз нього так повільно, що він, хотів не хотів, а мусив запитатися не вельми голосно:

— Куди це, Явдохо, так залізна йдеш?

— А туди, пане дяче, — мирно озвалася Явдоха, — куди самі знаєте, а коли не знаєте, то навіщо й відати.

— Ли вдома твій Іван? — запитав, випускаючи дим і ротом, і носом, і вухами, й очима.

— Коли б удома був, — сказала печально Явдоха, — то чого б я кудись ішла?

— Отакої! — мовив дяк, синьо дивлячись на жінку, яка стояла перед ним аж зовсім не марою, а ніжним видивом. — А де ж він подівся, твій Іван?

— А ви й не знаєте, пане дяче? — сказала наспівно Явдоха. — У нас, коли хто їде чи куди, те всі знають.

— Атож, — відгукнувся їй у тон дяк. — А з ким же ночуватимеш, Явдохо?

— Хто до мене на ніч прийде, той і ночуватиме, — проказала Явдоха й тихо засміялася.

— Підпила, Явдохо? — спитав дяк.

— Може, й підпила, — озвалася жінка. — Бувайте здорові, пане дяче, бо вже треба йти.

І вона пішла, покинувши допряма стривоженого дяка на ґанку, попливла, поволі розчиняючись у сутінку, що вже зовсім загус, а місяць, що раптом розгорівся, облив і село, і дяка, і жінку, і хати, і людей, і собак срібним присмерковим молоком.

Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злютований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче, а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра солому. Але той Змій, поки жив тільки з ним, чи в ньому, був радше вужем, ніж гадюкою, тобто не мав у собі трути, адже Григорій Комарницький при заяч'ій душі не боявся тримати його в пазусі. Але добре знав: зла личина мала не одну голову, а дві, а може, й більше — стільки, як у казкових зміїв, однак ті голови до часу ховалися і тільки при потребі проростали: одна нешкідлива, а друга отруйна. І та отруйна з'являлася тоді, коли над світом починав палати срібно-молочний вогонь. Тоді вужача голова погасала й усихала, бо не витримувала потоків того світла, а зміїно-гадюча випливала із чорного тла і майже завжди ставала тілом жіночим, що витягувало дяка разом із тим темним, а може, сам дяк ставав таким чорним тілом, але волі противитися цьому метаморфозному дійству зовсім не мав. Отож, коли траплялося таке диво, жар у люльці Григорія Комарницького пригасав, дяк важко й неохоче зводився й безвільно плівся туди, куди волік його темний шнур. Ні видить Бог, не з власного схотінку те чинив, не бажав знову насилати на себе нещастя, адже

напевне знав, як такі речі завершуються, однак ноги самі ступали, а погляд сам запалювався, а вогнище в грудях не просто тліло, а палахкотіло, хоч краєчком тверезого розуму ще міг пригадати мудрість, яку вичитав, ще навчаючись у Києві, в Торквато Тассо: "Жінка веде у рай, а приводить у пекло", — і вся річ, очевидно, й була в тому, що не він вів жінку, а вона його, хоча й опирався трохи, тобто не біг підтюпцем, а таки плентався, нога за ногу, нога за ногу. Явдоха це, очевидячки, знала, бо й сама йшла не вельми прудко, а можливо, в неї між потилицею й тім'ям розплющувалося третє око, що його, здається, мають тільки білі голови, та й то не всі, і хоч око те й погано бачило, як член тіла, що відмирає, а ще й крізь густу заслону густого темного волосся, але, що треба, викмічувало. Отож жінка й перебирала ногами ледь-ледь, отож і вели обоє того дивного танка, хоч і віддалені одне від одного, але чинили те влад, ще якось і так, що хоча йшов Григорій Комарницький повільно, як тільки міг, але жінка — ще повільніше, тож все більше і більше зближалися. А коли добрів до її тину, ще спинився й озирнувся, адже сказала Явдоха, що в їхньому селі про тих, котрі їдуть чи куди йдуть, всі знають; а ще в його нутрі прокинувся звісний уже нам заєць. Але вулиця була мертва, так само хати, і тини, і вікна, і собаки, і світла полотнина дороги, і місяць над їхніми головами. Григорій умився срібним світлом, тобто глянув на місяця й провів рукою по обличчі, щоб стерти заодно й пиляву власного запаморочення, а коли знову зиркнув у той бік, де бовваніла Явдошина постать, її не побачив, а тільки почув, як у мертвій тиші гостро прорізає повітря рипіння дверей. А це значило, що Явдоха двері відчинила. Дяк сторожко прислухався, бо коли б захотіла зачинити перед ним двері, рипів мало б бути два. Тоді він полегшено зітхнув би та й подався б геть, але рип дверей був тільки один, а це з'являло: змієве тіло, в якому, чи з яким, волікся дяк, не було перепиляне тими дверима, відриваючи хвоста від голови, — Змій таки вповз за жінкою в хату. Отож

дяк Григорій Комарницький важко зітхнув і переступив перелаза.

Усе навколо було ніби засіяне впалим легким снігом, а може, це дерева пообсипали цвіт, хоч на те була не пора — був-бо серпень. Крони палали темно-білими кулями, а стежка під ногами срібно засвітилася, ніби теж стала живим тілом. І дяк кволо подумав: єдиний, хто міг би його зупинити зараз, — собака, який би зайнявся на чужого та й прогнав би його з обійстя з гавкотом, і він би залюбки від того охоронця цноти господині обійстя утік, але собака, коли в тому дворі й був, надто міцно спав, снячи солодкі собачі сни, а може, був привчений не виганяти із двору тих, кого приваблює сюди його люба господиня. А може, й він, дяк, у цю хвилю запах так само, як господиня, адже в цьому вечорі таки ставали поступово спільним тілом, були-бо поміщені в одному Змії, а отже, й пахнути мали однаково. Відтак дякові не було іншої ради, як зрушити з місця та й увіч перевірити: чи правдиве його припущення, що двері рипнули тільки раз, тобто перепона не створилася, бо коли б не так, мав би реальну підставу до втечі. І він схопився за ту соломинку із відчаєм, з яким хапаються ті, що топляться, але не всі, котрі топляться, соломинку здобувають, отож не здобув її й пан дяк — двері таки залишилися прочинені. І він набрав повні груди повітря, отого, повного срібного молока, аж йому їх розперло, а очі трохи й вирячилися, а ноги самі від себе переступили порога, а що двері були занизькі для дякового поважного зросту, то мусив ще й пригнутися, ніби вклонитися перед власною неміччю та й силою, котра ту неміч у ньому фатально викликала. Опинивсь у сінях, звідки мало бути двоє дверей, але побачив лише одні, бо там засвітилося: Явдоха запалила свічку. Тоді дяк стяг із голови шапку і мужньо переступив другого порога. При цьому сказав, як і годиться:

— Доброго вечора вам у хату!

— Заходьте, заходьте, пане дяче, — тонко заспівала Явдоха. — А то ви такі горді, що досі в нашій хаті й не були. Мій чоловік не раз казав: чого це новий дяк до нас не заходить? От ви й зайшли.

— А де ж твій чоловік? — по-дурному, а може, й мудро запитав дяк.

— Та де ж, у полі, — так само тонко заспівала Явдоха, і Григорій у світлі свічки міг ближче придивитися до неї. Була ладна й гарна, чорнява, з палкими темними очима, в яких варилися якісь іскри. — Через це так порожньо теперечки в селі. Отож і мій поїхав на кілька днів. Сідайте, пане дяче, чимось вас пригощу, бо, певне, не дуже ситі. А ми чим багаті, тим і раді.

Дяк сів і німо дивився, як літає хатою велика тінь, а може, й не одна, бо одна була в жіночій зграбній плоті, а друга моталася по стінах у плоті зріділій, сіра та пласка. Однак обидві були моторні, і вмить на столі, ніби ті тіні вичакловували, почали виростати миски й полумиски, а ще й здоровенна ложка, і ложки менші — дві, а ще й плящина і горнятка, а ще макітра та глечик — і все це раптом запахло так сласно, що дяк відчув у нутрі проковтнутого корча, аж мусив глитнути слину. А в голові в нього скрутився хробак трохи підступної думоньки: зірве він у цьому домі сокровенного листка чи не зірве, а наїстися таки зможе. Але він ще раз озирнувся сторожко, ніби перевіряв: чи не затаївся, бува, в тінявих кутках Явдошин Іван із ґерлиґою, але ніде жодного Івана не уздрів. Тому й сказав:

— То може, Явдохо, зачинила б двері, бо я не відаю як.

— Ще зачиню, пане дяче, не турбуйтеся, — заспівала, сідаючи навпроти, Явдоха. — Ліпше наливайте у дзбанки моєї сивушечки.

І тільки тепер дяк побачив її по-справжньому. Власне, бачив і раніше, але досі була для нього, як інші жінки — ніби ходячі боввани чи оживлені тіні, ходять собі, то й ходять, є вони, то й є, а нема, то й гаразд, гарні — то чудово, а негарні — то хай собі буде: не було йому до них діла, бо дивився черствими очима, а коли людина дивиться на собі подібних та й на світ порожніми очима, то й люди, й світ для неї черстві. Але цього разу, коли зирнув на жінку, все уздрілося інакше, о інакше! Свічка стояла на столі, відтак світло, яке витворювалося, якось чудно зібралося на Явдошинім обличчі, а все інше ніби поринуло в темінь. І те обличчя засвітилося, заполум'яніло, а іскор в очах з'явилося вдвічі більше, і дяк аж рота розтулив, на неї дивлячись. Бо з того обличчя потекло на нього інше світло, густе, п'янке, одурманливе, повне хвилюючого трепету, ніби мед, і все в ньому зшумілося, сколотилося, розпружилося, розтало, потекло, запінило, забурунило, заскімлило, захиталося і почало м'яко, а іноді й скочно вигоцькувати, посмикуючись та вихиляючись.

— Несміливі ви, пане дяче, — задзвонила срібним молоком Явдоха. — Казала вам розлити в горнятка сивушки, а ви на мене дивитеся, ніби вперше побачили. А я вас давно примітила: гарний ви, пане дяче, як з картинки.

І вона сама взяла плящину та з булькотом почала наливати, і рідина в горнятка справді потекла сива, десь така, як срібне молоко місячного сутінку, а в ніздрі Григорія Комарницького гостро бухнув солодкий сивушаний пах. Тоді він збагнув, що той корч, якого проковтнув, мав не одну кореневу галузку, а принаймні дві, бо йому закорчило вже не в грудях, а в животі, в який сьогодні потрапило їжі таки небагато, бо яка там їжа в

школі: кваша і шматок напівзасохлого хліба. Але й та кваша і хліб давно в його шлунку навіки пропали, і прірва знову роздзявила рота, а коли таке трапляється, то всілякі остережки, навіть доброчесні, які людина посильно втримує, десь безслідно діваються. Отож дяк хильнув сивушки, яка потекла по кишках гаряча, аж палюча, збуджуючи і струшуючи ними, і взявся до миски з борщем, наминаючи його з присьорбом, було-бо що.

— Оце так борщик! Лагомина — не борщик! — сказав він.

— І не тільки борщик, — заспівала Ядоха, — а ще галушечки з курятинкою, а ще стегенце, а ще холодник, а ще карасики у сметані. Пробуйте, пробуйте, пане дяче, і не треба мене соромитися.

Але пан дяк і не думав соромитися. Він пив і глитав уже цілком нестримно, навіть язик у нього розв'язався — і їхня мова потекла, як молочна ріка між кисільних берегів, а може, як дві річки, що зливаються в одну, ладно при тому поєднуючись. А живіт його наповнювався й тугішав, аж ставав як бубон, солодка млість потекла тілом, відтак почала творити іншу з іншого, так би мовити, джерела. І дяк, уже втрачаючи гострий інтерес до їжі, здобував інтереса солодшого, бо супроти нього цвіло, яскрилося, світилося, ясніло, палахкотіло кругле Явдошине личко, а очі не тільки варили в собі іскри, а й самі ставали світлом. І те світло лилося не як мертве світило надворі, а як живе, гаряче, ніби в кожному оці з іскор позапалювалося по крихітному багаттю. А шарлатні вуста при цьому мило всміхалися, а перлові зуби біло вилискували, а теплий рожевий язик заклично з-за них вигулькував, а білі руки вряди-годи випливали й плавали над столом, щоб підлити в горнятка чи підкласти наїдку, а круглі плечі чи підіймалися, чи опускались, а все те разом покривала тепла, рожева чи жовто-рожева імла, яка творить дива навіть там, де їх ніхто не

сподівається. І пан дяк гостро пізнав, що йому вельми хочеться зловити отих лебедів, що так вільно плавають над столом, і припасти до них солодким цілунком, щоб удихнути їхнього духа, бо того, який допливав від цієї жіночки віддаля, ставало йому увіч замало.

Але тут сталося те, чого вони не сподівалися. Двері, які так і залишилися відчинені, тільки тепер рипнули вдруге, натомість різко розхилилися хатні, що вели до покою, в якому сиділи, і на порозі виросло щось чорне, одоробляне, котре мало кам'яне обличчя, а може, й не обличчя, а щось подібне до задимленого казана, з якого звисало два вуси, як гадючки, і з-під тих гадючок залізно спалахнули зуби, і з-за них бухнуло грізно:

— А це що таке? Бенкети справляєш, коли мене нема вдома?

І вони обоє, Явдоха і дяк, разом туди обернулись і позавмирали так, що самі стали схожими на одоробла: очі поробилися круглі й порожні, а лиця сірі, ніби вицвілі. Мов правець ударив дяка Григорія Комарницького — не міг і пальцем кивнути, але Явдоха була не така: відразу ж схаменулася і молочний голосок заспівав якнайсолодше:

— О, добре, що прийшов, Іване, бо до нас пан дяк у гості завітали.

— То, може, піду закличу людей? — залізно сказав пономар Іван Пошивайло, бо Явдоха була пономарка. — І вони засвідчать вашу невшетечність, скурві діти?

— Бійся Бога, Іване! — вигукнула Явдоха. — Чи ти здурів, чи сп'янів? І як смієш таке казати на мене, чесну жону?

— Чесна жона? — прорипів, як тільки-но двері, Іван. — Ото я зараз зачиню вас у хаті й піду гукати людей, щоб побачили, яка в мене чесна жона.

І темне одоробло із казаном замість голови висунулось у сінці, ляско заплеснуло двері, при цьому чутно стало, як щось із того боку під двері підсувається, а ще щось сопіло й ніби зубами скреготало.

І зависла тиша. Ніколи в житті дяк Григорій Комарницький, автор славної на всю Україну пісні про комара, котрий оженився на мусі, не чув подібної тиші, бо така з'являється тільки тоді, коли має грянути шуря-буря: і що більша шуря-буря гряде, то більша перед нею тиша настає. Але й ту не можна порівняти із цією.

— Що робитимемо? — прошепотів Григорій.

— Та він нікуди не пішов, — озвалася тихцем Явдоха. — Підсунув діжку та й сидить на ній. Іване! — сказала голосно. — Чуєш, Іване!

— Чого тобі? — буркнув після паузи з-за дверей чорний голос.

— Ну, чого ти звурдився, як скипіле молоко? — ніжно сказала Явдоха. — Чи ж я що лихе вкоїла? Ходи до нас і погостюємо, як це водиться в людей, пана дяка. Не уймай мені моєї порядности!

— То це ти порядна, скурва дочко! — гримнув з-за дверей чорний голос. — Чоловіка нема, а ти любаса розгощуєш!

— Не ображай мене, Іване, бо тіпун тобі сяде на язика! — суворо сказала Явдоха. — Чи застав мене за любасним ділом, що невшетечність мені приписуєш?

За дверима запала глибока мовчанка.

— Може, якось утечу? — шепнув дяк.

— Отам комірчина, — тицьнула Явдоха, — а в ній віконце... Ну, чого ти мовчиш, довбне? — скрикнула голосно. — Не прикликала пана дяка, він сам прийшов, ще й пляшчину приніс, щоб із тобою розмовитися. Бо сам казав: чого це пан дяк до нас не приходить? Казав?

— Казав, — бовкнув із-за дверей Іван.

І поки велася та балачка, дяк Григорій Комарницький, в якому не тільки прокинувся, а й тарабанив об ґрати грудей заєць, навпшиньках перейшов покоя, а коли озвався голос Пошивайла, відчинив двері, боячись, що вони зариплять, але ці двері виявилися змащені, можливо, не він один ними ходив, і дяк із полегшеним зітханням уступив досередини — комірчина була залита срібним місячним сяйвом.

Явдошина ж балачка за його спиною тривала.

— Казав, казав, телепню! — вискуче гукнула Явдоха. — А коли пан дяк до нас прийшли, то як його зустрів? Казна-що вичворяєш!

— Але ж прийшов, коли мене не було, — м'якше відказав пономар.

— Та чи знав, що тебе нема? — крикнула Явдоха. — Як зайшов, так і сказав: хотів ближче з тобою зазнатися. А ти як немисленнии накрив його, наче мішком.

— Гостила ж його? — гукнув із-за дверей голос.

— Гостила, — різко відказала Явдоха. — Бо коли люди приходять до мене в дім, гощу, а не так як ти, одоробло нещасне, їх окрикуєш!

І знову-таки, поки велася ота балачка, пан дяк Григорій Комарницький спробував, чи й справді відчиняється віконце в комірку. Виявилося, що так; можливо, відчинялося не раз при подібній оказії. Тож дяк скрушно зітхнув удруге, але зміркував, що в жупані крізь те вікно не пролізе, а ще, чого доброго, порве. Тому зняв жупанця і викинув назовні, і тільки тоді, хекнувши і підстрибнувши, просунув у віконце голову і почав не так вилазити, як викорчовуватися з тієї хати, але на перешкоді стало те, що надто наївся. Коли б не це, то він легко б у віконце проліз і накивав би п'ятами, а втікати вмів, хоч і не завжди щасливо. Але на перепоні став живіт, набитий їжею по зав'язку, який зробився ніби казанок, тобто чимось подібним до Пошивайлової голови, або ж бубон, отож той бубонець і заклинився у проймі. Холодний піт почав литися з голови Комарницького, скрапуючи у срібну пітьму, бо одне діло, коли чоловік застане вдома бенкетника, а інше, коли люди зловлять застрялого у вікні любаса — тоді відбрехатися, що тільки гостив у цьому домі, аж ніяк не вдасться. І він закректав і засопів, і сіяв холодний піт у холодну траву. І вибалушував очі, але не міг продертися ані вперед, ані назад, аж тихо зойкнув, і цей зойк почула з покою Явдоха, миттю зметикувала, що сталося, скочила до комірчини, схопила дяка за ноги і почала втягувати назад, переконавшись, що виштовхнути його з хати не вдасться. І це було як у казці про ріпку, одне тільки, що ріпкою був живий чоловік, але в казках завжди вживаються

алегорії, отож вони, зрештою, як у казці про ріпку, й попадали, а може, і їм допомогла якась таємнича миша цієї ночі.

— Ідіть, пане дяче, й сідайте до столу, бо вам звідси втекти не вдасться, — зашипіла Явдоха Комарницькому на вухо.

— Чого це ти замовкла, скурва дочко! — загорлав за дверима пономар, очевидячки взявши підозру, чи не займаються зачинені любасним ділом.

— Замовкла, бо хотіла, щоб до твоєї дурної голови дійшло те, Що сказала, — мовила гостро Явдоха, коли дяк знову всівся до столу. — Гостила я чоловіка, якого й сам готувався закликати в наш дім, а ти роз'їжився, як їжачисько, розперезався, як баба, накинувся на мене, безневинну, з мокрим рядном, до ладу не розпитавшись, нікчемо ти, телепню, дурню і нетудисвіте! — при цьому що довше Явдоха говорила, то більше її голос переходив у верещання.

— Гаразд, — примирливо сказав за дверима Іван Пошивайло. — Може, я й погарячкував, але скажи: чи годиться жінці приймати гостей у відсутність чоловіка?

— А скажи мені й ти, — по-гадючому засичала Явдоха. — Коли прийшов, двері були зачинені?

— Та ж ні, — ніяково озвався Іван.

— А коли б я мала щось лихе щодо тебе на думці, то чи лишила б двері незачиненими?

У сінях удруге зависла тиша, відтак почулося, як щось відсувається, двері розчинилися, і в них знову постало одоробло, але вже не з таким чавунним обличчям.

— Не дурій, Іване, — м'яко сказала, знову вживаючи заспівних інтонацій, Явдоха, — бо робиш сором собі й мені. Перепроси ліпше гостя, бо ти таки нечемний господар, сідай і повечеряєш. Ти ж голодний з поля?

— Голодний, — буркнув Іван, підозріло оглядаючи дяка Григорія Комарницького, який спокійнісінько сидів за столом, навіть не дивлячись на нього, а ще пильніше озирнув свою жіночку, яка любо до нього всміхалася.

— Мені так здається, пані господине, — поважно сказав Григорій, — що прийшов до вас із гостиною не в час.

І він звівся на весь зріст, а тоді й довершив, не гублячи гонору:

— Отож вибачте, що вчинив у вас колотнечу, й дозвольте мені піти.

— Сідайте, пане дяче, — мовила наказово Явдохо, — бо цей нетіпаха і вайло ще перед вами не вибачився. Випийте один до одного по чарці, і нехай не робить мені публіки.

І голос у Явдохи здригнувся, а з лівого її ока поповзла, напевне, дуже солона сльоза, а може, то була й не сльоза, а тоненька, спрозорена змійка. Іван Пошивайло засопів, бо не міг байдуже переносити жіночих сліз, озирнувся, ніби збирався звідсіля втекти, але вчасно збагнув, що тікати нічого й нікуди, бо це таки його дім.

— Та годі тобі, перестань-бо кричать! — змовив примирливо. — Може, я й справді не те, хоч, коли сказати по правді…

— І що вийде по правді? — верескнула Явдоха.

— Та нічого, — ніяково сказав Іван. — Може, я й справді не те… Давайте, пане дяче, вип'ємо, бо вона мені з карку не злізе, а ти й справді ще в моєму домі, сказати по правді, не був.

— А коли не був і ти зайшов у відчинені двері, чого шиєш мені пана дяка в любаси? — переможно проказала Явдоха.

— І це правда, — згодився Іван, сідаючи до столу. — Годі вже торохтіти!.. Вибачай, пане дяче, коли що не так!

І він почав наливати в горнятка сивуху; дивно було те, що цього разу їх на столі виявилося три.

3

І вони всі троє відчули, що в цю мить у небі засвітилася нова зоря, зоря миру. І та зоря, як архангел Михаїл, а може, то й був архангел, прискочила на золотому коні місяця до того дому, в якому лежав, загорнувши в себе всі темні кутки, чи навпаки, заповнивши ті кутки собою, Змій, і вдарила золотим списом Змія в голову, аж посипалися іскри, а може, це іскри посипалися з очей пономаря Івана Пошивайла, бо з ним завше це траплялося, коли випивав сивухи: на очі вибивалося по сльозині, в сльозинах заламувалося світло, а йому здавалося, що сипляться з очей іскри, отож він і дивувався. І той Змій, зачаєний по кутках, може б, щасливо здох від стрімкого удару архангельського списа, спущеного із зорі миру, коли б не ще одна випадковість, а всі випадковості, знав із досвіду дяк Григорій Комарницький, є нещасними в природі своїй. Бо коли ото велася сварка, пізно ввечері проходила повз хату Пошивайлів, чи, може, чорт її наніс, Гапка Дмитриха з невісткою, вони й почули галас із пономаревої хати.

— Га! — сказала Гапка. — Пономар посвар чинить із жінкою, чуєш?

— Та ж не глуха, — сказала невістка. — А ви не чините посвару в нашій хаті щодня?

І це було сказано саме в той час, коли дяк намагався вилізти У віконце, але так і не зумів. Зрештою із пройми зник, і то було обом жінкам як короткочасне видіння.

— Тут щось не те, — звузила очі Гапка. — А ходімо підглянемо!

І вони, як дві кішки, одна чорна, а друга біла, пішли на м'яких лапках, ледве торкаючись землі. Але одна із них зашпорталась у купанці дяка Григорія Комарницького і ледве не впала.

— А це що за нещастя? — скрикнула невістка, бо це вона ледве не впала.

— І-і-і! Жупан, — сапнула щасливо Гапка. — Дай-но сюди!

І вже безперешкодно вони дісталися до вікна й прикипіли до скла. Але побачили мирну сцену, бо саме в цей момент і дяк, і пономар досягли згоди, й обидві жінки достояли під вікном, доки всі не сіли до столу і не випили мирову, одночасно закидаючи голови, щоб догідніше вилити горілку до рота, а ще жінки побачили за столом кругловиду й понікуди задоволену Явдоху, яка цвіла усмішкою, але не пила, бо куди солодшого трунку заживала: зуміла вкоськати свого дурного чоловіка, та й здобути в хаті мир.

— Е-ге-ге! — сказала Гапка. — Тут щось не так! А цього жупанця ми з собою заберем… З цього жупанця, чує моє серце, ще ниточка попливе й покрутиться. Ходімо, і не дивись мені на те стидоморисько!

І їх забрала пітьма, як забирає всіх кішок, котрі тільки в темряві й бачать по-справжньому світ.

У того, хто читатиме цю оповідь, може закономірно виникнути запитання: а що ж пономаревий пес? Адже й справді: коли б був пес, то, звикши до коханців своєї господині, він, може б, на них і не галасував, але тут з'явилися істоти супротилежного гатунку, тобто кішкоподібні, а який нормальний пес таке б витримав? Скажемо, що пес у цьому обійсті був, але солодко спав й уві сні бачив, може, не архангела на золотому коні й із золотим списом (від такого сну можна перелякатися й прокинутися), а костомашшя від курки, яку поїдав господинин гість, а ще всілякі смаковиті недоїдки — подібні ж сни бувають у собак такі солодкі, що вони під той час не прокидаються, бо в їхніх животах солодко вариться сік у передчутті доброї роботи.

Але він, той Явдошин пес, мав звичку трохи підступну, бо хоча й справді не ганяв господининих любашів, коли ті прилазили, але неодмінно прокидався, коли ті виходили, і вже тоді відпроводжував їх при звичному собачому етикеті, примушуючи любаша бігти так, що той ледве-ледве устигав до перелазу, а, розігнаний бувши, не перелазив, а перелітав вийстя, отож Явдошиного перелаза ліпше було назвати перельотом чи переметом, бо любаші через нього таки переметувалися; щоправда, переметом на Волині, це вже знав дяк, звуть рибальську снасть, через яку риба не завжди переметується. Чому ж той Пошивайлів пес так непослідовно чинив? А через мудрість і відданість дому своєму. Бо коли спершу не гавкав на господининих любашів, то догоджав

господині, а коли потім їх ганяв, то догоджав господареві. Так сталося й цього разу — ось чому дяк Григорій Комарницький не дістав спромоги розшукати в темряві свого жупанця, хоча навкруги й не темрява стояла, а густо розлите срібне молоко з місячного проміння. І саме це Григорія непомірно стурбувало, бо хотів не хотів, а добре знав право: коли жупанця завтра вранці знайде пономар, то і Явдошина промовна вправність нічого не зарадить. Через це дяк Григорій Комарницький, переметнувшись через перемета-перелаза, не побіг чимдуж до школи, як би це зробив іншого разу, радий бувши, що вискочив із халепи, а намацав у кишені пакунка, що йому всунула щиросердна Явдоха, в якому була недоїдена ним-таки курка. Тож витяг того пакунка і дав понюхати псу, який стояв лапами на перелазі і яро догоджав своєму господарю. І це подіяло на пса казково, той миттю перестав гавкати, принизливо заскавулів і замотиляв хвостом, адже справджувався його солодкий сон, може, навіть більшою мірою, як це привиджувалося, бо хоч і були в курки кістки, але ще більше м'яса, а ще й печеного, а такими речами господиня свого пса не розбещувала. Дяк жбурнув пакунка в протилежний від віконця куток пономаревої садиби, і пес галопом помчав туди, сам же дяк знову переметнувся через перелаза і почав повзати по мокрій траві, вимацуючи те, чого в ній уже не було, бо де йому було здогадатися про існування чортом висланих кішок у жіночій подобі, тобто Гапки Дмитрихи та її невістки. Отож дяк рачкував аж доти, доки пес не зжер разом із торбинкою пакунка із недоїденою дяком куркою, а відтак повернувся до нього, але цього разу не гавкав, а почав і собі нюшити засипану місячним промінням траву, був-бо трохи недотумкуватий і хибно гадав, що Дяк вилапує в траві ще одного пакунка з недоїденою куркою.

А над ними розцвівся аж понікуди розпаношений місяць, натужувався й надимався, бо нелегка то праця для нічного світила лити стільки світла, а може, хотів у певний спосіб

допомогти своєму нічному компану, але трудився дарма, бо дяковий Жупанець у цей час мирно лежав під кисло-солодкою пахвою Гапки Дмитрихи і потожерно того кисло-солодкого духа заковтував, адже він, той жупанець, стільки часу покривав тіло свого господаря, що не міг не набратися його духу, а кажуть же люди: "Який пан, такий і жупан", а ще: "Який пан, такі його слуги".

Серце в дяка Комарницького, коли звівся, обшукавши простору значно більше, ніж той, у який конечно мав упасти жупанець, голосно колотилося в грудях, десь так, як копистка, якою збивається рідке тісто хоч і тією капосною Гапкою, котра й завдала йому стільки клопоту; від того й сам ніби ставав таким тістом; пес біля нього, безнадійно прокрутившись і так і не збагнувши, чого шукає цей його тимчасовий добродійник, кілька разів заклично гавкнув, подаючи дякові до розважку, що він радо б поласував куркою ще, але Григорій на нього уваги не звертав, бо в нього в голові ламалася думка: де міг подітися той клятий жупанець? І він подибав із двору, потрушуючи головою і печально прочуваючи власного смутного образа, а ще дяк наливався щедро срібним молоком, від якого не з'явилося доброго настрою, а все якась розтягла й розтривожена печаль, саме та печаль, котра гонить його ось уже кілька років із Поділля на Волинь, а з Волині сюди, в Полтавський полк, але ніде не знаходить він спокою, ані радости, ані щастя, бо скрізь, хоч і не завжди однаково, обов'язково в щось улізе, тобто завше знаходить його одна і та ж біда.

І він повільно побрів порожньою сільською вулицею, густо синьо-біло засніченою місячним сяйвом; у голові ще гуляли зелені вітри від випитої сивухи, а переобтяжений живіт нагадував оброслого зіллям чи водяним лишайником каменя в тихій річці, який більше тяжив і вадив, аніж усолоджував: і омивала його лице вода тієї річечки, схожої на молочну з

кисільними берегами; і губи його були гірко заквашені, адже не міг не згадати: таке вже з ним було, ще на Поділлі, у селі Воронині. Тоді він щасливо злігся із Педорою, невісткою такого собі Пентюха, господаря не так поважного, як плохого, в якого був такий самий, як і батько, син, і його, так само як пономаря, звали Іваном. І вони, дяк із Педорою, гаряче любилися, не дуже зважаючи на обох Пентюхів, бо це Педора сказала дякові так чинити, а Пентюхи не дуже на них зважали. Але знайшлися добрі люди, Олекса та Степан Чучучуки, а ще Гаврило та Калістрат Чучі, які засіли в засідку одного чудового вечора, коли в садках щасливо плакали солов'ї і повітря від паху садів ставало таке густе, що, коли б у нього вставити фляшу, яку дяк ніс до Педори, то вона б у тому повітрі загрузла і не впала б на землю. Він же, дяк Григорій Комарницький (а трапилося це ще до того, як склав знамениту пісню про комара, який захотів оженитися на мусі) радісно прокрадався до Педори, засипаний золотом солов'їного співу, і саме тоді, коли, натхненним бувши, з'єднав своє тіло з не менш натхненним Педориним, підглядачі-засідники і з'явилися в стодолі, де коханці звили собі гніздечко. Дяк стрілою кинувся на горище і був би втік, коли б не схопив його за ноги Степан Чучучук та й стяг долі, відтак усі четверо стали довкола й проспівали пісню, яка була із двозвуччя: "Чу-чу-чу, чу-чу-чу!" — можливо тому, що в усіх було те погане "чу" у прізвищах; а ще вони заспівали пригідне до назви того села: "Кар, кар, кар, украв дяк чужий товар"; відтак обрізали м поли, а ще зняли з кілка дбайливо повішеного Григорієм жупанця, але не цього, який пропав зараз, а того, якого дяк мав перед оцим, забрали й пляшку з горілкою, якій не судилося бути вставленою в густу товщ пахучого повітря, а не випили її коханці перед зляганням, бо дуже відчулися запаленими. Але ті кляті Чуки, згадував печально дяк Григорій Комарницький, учинили нерозважну помилку, бо, як інстиґатори, не пішли наступного дня до розправи, а протримали лице доказу аж три дні, і то з простої причини: першого дня випили дякову горілку, але стало їм

мало, тож застановили дякового жупанця, чого стало досить, але нікуди не змогли піти. Другого ж дня вирішили, що шинкар за жупанця мав би дати ще кілька фляш, а замість застави забрати його собі, що й сталося, отож і другого дня піти до розправи не змогли, а рушили туди тільки третього, однак на допиті Педора заявила себе невинною, бо нібито підпила, а дяк прокрався до неї цілком несвідомої, тут їх панове інстиґатори й застали — принаймні так йому, дякові, про це оповів його щирий приятель, також дяк Степан Щука, який саме на ту подію в село нагодився. Він же, Григорій Комарницький, того всього не дочекався, бо, хоча й не взяв поли в руки (були-бо інстигаторами обрізані), а таки спершу на чотирьох, а тоді на двох чкурнув із Вороиниого із величеньким спритом, при тому так, що коли б хто захотів його затримати, то навряд чи зміг би — мчав, аж для чужих очей зробився невидимий. Педорі ж великого лиха, оповів Степан Щука, судні не вчинили, бо інстиґатори загаялися із ставленням До розправи, а ще й продали шинкареві жупанця, тобто ніби вкрали його замість подати до суду, за що й самі зазнали кару, бо заплатили за того ніби краденого жупанця урядове та судове. Педору ж повели до мосту, розіклали на дошках і випарили так, Що вона ледве тих дощок не пропекла.

Ось яку печальну й недобру історію спогадав Григорій Комарницький, а недобру тому, бо й там був задіяний жупанець, і дяк сп'янілою головою, а може, перенабитим животом загнітив у собі страх: хтозна, подумав, чи не підібрав його жупанця й цього разу якийсь заповзятливий інстиґатор, адже це село також було з тих, де всі про все знають, та й чи є на цій землі села інакші? І саме цей страх змусив бідашного Григорія зацьковано озирнутися навдокіл, бо його вдруге огорнула така мертва тиша, яка буває перед шурею-бурею, і він розумно подумав, хоча й гуляли в його голові зелені вітри: чи не накивати й тепер відразу п'ятами? Але річ у тім, що в це село прийшов знедавнечки, а ще був непомірно утяжений отим

каменем-животом, адже міцно повечеряв не раз, а таки двічі, а коли в людини в голові віють зелені вітри, а на плечах чи в животі — важезна каменюка, то чи далеко такий омохчілий забіжить? А ще стримало дяка те (може, і цьому посприяли зелені вітри), що в усі ті рази, коли мусив бігти світ за очі, винуватий він, кажучи правду, таки був, цього ж разу до Явдохи ані доторкнувся, отже, гріха не творив, а повечеряти голодному дяку-вчителю в добросердної господині — хіба це гріх? Окрім того, втомився від довгого переходу з Волині на Лівобережжя, і тіло його не просто просило, а прагло перепочинку — ось чому так неохоче розглядався тут на жіночок і прийняв Явдошині запросини. Отож дяк вирішив трохи зачекати, а ще піти до Пошивайлів уранці, сказавши, що жупанця він скинув, бо на нього наскочив собака і за полу схопив, відтак зможе, напевно, разом з Іваном Пошивайлом жупанця в тому клятому обійсті й відшукати.

Зітхнув важко й розчавив свій страх десь так, як давив вошу, коли знаходив в одежі чи в чуприні.

4

І ось знову так само, як колись у Троянові, дяк Григорій Комарницький сидів на порозі школи, поклавши на підняте коліно правого ліктя, а в долоню втуливши підборіддя з покуйовдженою чи злиплою борідкою, зі схожим на солому волоссям, що вибивалося з-під шапки-оглавка, з очима небесної барви, які ніби померли чи обкурилися димом. Ліва рука його тримала люльку, з якої вививалося пасемко, і та рука вряди-годи підносила кушпельку до сухих, трохи полущених вуст. Але диму з вух та очей не випускав, тільки з рота та носа, відтак над головою в нього закрутився прозорий німб (але не як у святих, бо у святих німб зі світла) — із диму, і той дим був ніби друге покриття на його голову, що більше нагадувало капелюха, а не оглавка. І саме в цей час вийшла із двору з

дяковим жупанцем під пахвою Гапка Дмитриха, бо їй не терпілося якнайкраще поставити "лице" перед сільським отаманом Олексієм Рудченком. Отож чинила вона не в примір згаданим Чукам, бо жінки в таких справах метикованіші. Але наразі застановилася, побачила-бо на шкільному ґанку яскраво освітленого ранішнім сонцем дяка Комарницького, при тому так яскраво, що той ніби опрозорився, а може, димовий став; скажемо, що здалеку вона дякової люльки не добачила знову-таки через той дим. І Гапка остереглася йти повз школу, бо змикитила: дяк легко впізнає свого жупанця, отож хоч яка була моторна з бігу, але навряд чи від дяка втече. Гапка вирішила школу й димового дяка, яскраво освітленого ранішнім сонцем, таки обійти, відтак знову заскочила до двору, щоб перейти городами й вигулькнути з того боку, звідкіля було ближче до сільської управи — тоді б вона, може, мети й досягла б, тобто добігла б до управи швидше від дяка, коли б її примітив і погнався б.

Але ця мудрасна жіночка не врахувала однієї речі, якої не могла знати, не зважаючи на свою кебетливість: саме в той мент, коли вигулькнула зі свого двору із жупанцем під пахвою, дяк Григорій Комарницький невідь-чому випустив дим не лише ротом та носом, а й очима та вухами, а коли це траплялося, то мозок його не лише обкурювався, а більше прочищався, очі ж здобували здатність бачити те, чого звичайні люди не видять, і ті пильні очі вмить засікли Гапку із жупанцем під пахвою, коли та спинилася загадана: йти повз школу чи не йти? І цього було досить, щоб дяк пізнав свого жупанця, навіть почув кисло-солодкий дух Гапчиної пахви, а відтак її вже зі своїх очей не спускав. Але бігти за Гапкою й не подумав, а тільки безвідривно стежив, як та скрадається городами, озираючись, ніби жупанця вкрала. Але й до управи не пішла, бо дорогою зупинилася ще раз, — стрілила їй до голови думка, що сільський отаман ще напевне у власному обійсті, а обійстя те було від школи та дяка на ґанку з протилежного боку — це

давало Гапці немалу перевагу, що зрозумів і Комарницький: так ніввіки її не дожене. А оскільки Гапка, як і Явдоха, мала ззаду голови третє, пильно сховане волоссям око (очевидячки, то була особлива признака білих голів Цього села), то те око чомусь почало непокоїтися, і це буває так, як непокояться люди, зустрічаючись із іншими простовіч: один дивиться погрозливо, а інший хоче його обдурити. Але думати над цим у Гапки не було вже часу, бо входила в обійстя сільського отамана, а той стояв у дворі, як копиця, але не така розшарпана, як це бувають копиці справжні, а твердо гладка, отож то була ніби закам'яніла копиця. У руці ця подоба тримала поважну палицю, а очі були ніби з чистого олива вилиті.

— А чого це ти, бабо, — сказав отаман, — через городи скрадаєшся? Мало тобі вулиці?

— Скрадаюся, бо несу "лице"! — жорстко відказала Гапка і вийняла з-під пахви дякового жупанця, а по тому заторохкотіла так швидко, обсипаючи кожну думоньку зливою непотрібних, як луска, словець, що отаман відчув, що вуха починають йому пострибувати, бомбардовані тією шужиною. Але все-таки те, що хотіла сказати, до тугого розуму отамана дійшло, недаремно й отаманом став, отож його олив'яні очі звузилися, відтак перетворилися на крицеві:

— А чи не вкрала, бабо, цього жупанця в пана дяка? — спитав грізно.

— Я вкрала? — підскочила на місці Гапка. — А чого б тоді до тебе несла, пане отамане?

— А того, — хитро засвітилися очиці Олексія Рудченка, — що вкрала, а потому злякалась, аби не відкрилося. А може, тебе за покражею хтось уздрів, тож і відбріхуєшся наперед.

— Ба! — викруглила неймовірно очі Гапка, і раптом згадала, що Олексій Рудченко — Явдошин кум, а вона, бувши зайнятою іншими міркуваннями, спустила таку очевидність з ока. — А коли присягнуся, і землю поцілую, і на секвестер піду й докажу свою правду?

І ці слова разом із численним словесним лушпинням так позабивали бідні вуха сільського отамана, що вони заворушилися на голові, чи не тому (а більше тому, що він справді був кумом Пошивайлам) отаман ще більше скріпивсь у своїй неґації до Гапки.

— Заткни пельку, бабо, — гримнув він, — бо я від твого торохкотіння лусну! Іди ліпше віддай пану дяку жупанця і не роби мені шелесту, бо замкну в холодну, а тоді побачимо, чия правда.

На те Гапка раптом стала смирненька і подивилася на пана отамана скісся:

— То ти, як урядова особа, не ставитимеш тих скабрезників до суду? — лагідненько спитала, вже без торохкотіння й без шужини.

— Не ставитиму, бо для того треба мати врізані поли, а ти принесла одежу нечіпану, яка може бути з лихого намислу вкрадена. Не задля самої одежі, а щоб досадити Явдосі чи там кому, бо кожен у селі знає, яким, бабо, духом на неї дишеш, і свідків до цього є катма.

І тут Гапка мисленно, бо не могла того вчинити увіч, вдарила себе долонею по лобі: як це вона не здогадалася принести не жупанця, а врізану з нього полу? Але тут таки поправилася: піл має бути дві, а через те й усовістилася, бо, попри всі вади, була душа правдива і наклепів чинити увіч не збиралася, та й не могла, але правди не нехаяла, а могла битися за неї хоч би до крови чи зомління.

— Еге? — спитала, дивлячись скоса. — Ну, коли цього жупанця для оскарження мало…

— То занеси його пану дяку та й віддай! — наказово гримнув сталевий голос. — А тепер іди і не перебаранчай мені, бо в мене клопоту повна кучма.

Тоді Гапка знову заклала жупанця під пахву, щоб він ще попив її кисло-солодкого духу, принизливо зігнулася і бічком пірнула у відчинену хвіртку отаманового обійстя, здимівши з нього десь так, як це вмів робити й сам дяк Григорій Комарницький. Але на вулиці стала й обережненько подивилася у той бік, де була школа і дяк на ґанку. Дяк стояв на повен височенний зріст, і його голова виглядала як димова куля, аж перелякалася того видива Гапка і, замість вернутися додому, подалася ще далі, туди, де жив їхній священик, отець Методій.

Відтак дяк схитнувся й рішуче попростував до Явдохи та Івана Пошивайлів, щоб докладно розповісти їм про свого жупанця, якого нібито здер їхній пес і який невідь у який спосіб опинився під пахвою тієї капосної баби, лютого Явдошиного ворога. І доки йшов, то більше й більше ставав упевнений, що жупанця його вкрадено, адже залізна правда є в цій історії: до Явдохи він і пальцем не доторкнувся, а отже, з нею не грішив. Живіт уже не віддимався йому каменем, і він, як усі мандровані люди, легковажно подумав: за його правду, може, там, у

Пошивайлів, його і сніданком пригостять, бо те, що мало бути йому сьогоднішнім сніданком, дане жалісливою Явдохою, спожив не менш капосний, аніж Гапка, пес.

Пес зустрів його радісно, навіть поцілувати хотів, але дяк Григорій Комарницький йому цього рішуче не дозволив. А перш ніж переступити пошивайлівського порога, він зиркнув на небо, і воно вразило його своєю широчінню та синьо-блакитними прорвами поміж хмар, і точилося звідтіля яскраве і вічне світло, яке на мить осліпило дякові очі, і йому здалося, що в тому небі щось зворухнулося, ніби розчинилася трикутна діра, в яку зазирнуло око, таке глибоке й таке далеке, як це буває в глибочезній криниці, коли туди потрапляє світловий потік, тобто коли розчиняють цямриння перед тим, як набрати води.

5

Його зустріла весела, розсміяна й куди принадніша, ніж учора, Явдоха, з очей якої полилося таке ж світло, яке щойно побачив у небі, а диво було в тому, що світло плюскало не з ясних, а з цілком карих очей, отже, щось ніби світло й тьма водночас, як це й буває у місячну ніч, хоча до ночі було геть-но далеко.

— Добре, що прийшли, пане дяче, — сказала жінка, граючи тими дивними очима, — бо в нас із вами вийшло, як курям на сміх: не зогрішили, а каятися мусили, — і вона задзвонила срібно-молочним сміхом.

Але дякові Григорію Комарницькому тепер було не до жартів.

— А де Іван? — спитав.

— Знову поїхав у поле, — сказала легковажно молодичка. — Ще зарання!.. Чого такі стурбовані, пане дяче? Ось пригощу вас, повеселішаєте.

Однак не міг так одразу повеселіти, тож трубним голосом оповів про свій вивід щодо капосної Гапки, яка бігала селом із його жупанцем під пахвою.

— Виходила я раненько, — сказала Явдоха, — і вашого жупанця таки не знайшла.

— Бо його підібрала та чортиця! — мовив із певним страхом у голосі дяк.

— А ви вже перепудилися, пане дяче? — озвалася Явдоха, скалячи зуби. — Спокійні будьте, і хоч би що там сталося, сідайте тим часом до столу і свій страх потопіть у сивушці, а ще притопчіть його кашею, то й повеселішаєте.

Подивився на її розсміяний видок, на грайливі очі, на пухкі, усміхнені вуста, на ніжну шийку і на білі, пухкенькі, як лебедята, руки, і скруха почала помалу з нього сходити, а коли ковтнув сивухи, виявилося, що та була не проста, а зі сміхунцями, і він і собі засміявся й почав жартувати.

— Ну ж і Явдоха! — сказав, поводячи головою. — Тебе не одбігти! Пекельна твоя сивушка!

— А чого б мали, пане дяче, мене одбігати чи обходити? — спитала Явдоха, а тоді підійшла збоку, зняла його шапку-оглавку та й погладила солом'яні кучері.

— Такий ви білий, пане дяче, аж чудно. Мов ясочка! Ніколи ще таких чоловіків не бачила!

Тоді він, сам не відаючи, як те сталося, закинув голову, обхопив Явдоху руками, прихилив до себе, і вуста їхні знайшлися, а коли так, то дяк пізнав раптом, що то були не вуста, а мед, а може, щось солодше від меду, а ще й хміль ударив йому в голову, і то напевне не від сивухи. А коли хміль ударяє до мозку, то не раз із ним заповзає туди і Змій, а з цим звіром жарти невеликі, бо він сам — жарт, отож пан дяк зірвався на ноги і схопив в обійми м'яке й гаряче тіло молодички, але та вислизнула з його рук, ніби змащена олією, задзвеніла сміхом та й повіла:

— Не спішіте, пане дяче, але й не бійтеся: цього разу Іван нас не застане. Та й кашу свою не доїли.

— Ет, що там каша! — сказав дяк Григорій Комарницький, відчуваючи, що тіло його починає пробивати зрадливий трем.

— Затремтіли, пане дяче? — спитала розсудливо, заламуючи рівну, густу, наче ластівка в льоті, брову, Явдоха.

— О так! — видихнув дяк, бо й зуби в нього зацокотіли.

— Тоді замкну двері, — так само розсудливо сказала Явдоха і, наче пава, попливла через хату, за мент сховавшись у сінцях…

І саме в той час, коли все те відбувалося, Гапка стояла перед панотцем Методієм і торохкотіла цілком так само й тими ж словами із лускою те, що була виторохкотіла перед паном отаманом, але про те, що отаман її разом із виказом прогнав, лукаво промовчала.

Піп тільки-но поснідав, але поснідав зле, бо його паньматка, здається, встала сьогодні з лівої ноги, отже, весь

лихий настрій перемістила із себе в їжу, яку приготувала чоловікові, їй трохи полегшало, отже, лихий настрій вільно перемістився до попового черева і Методія із самісінького ранку сколотив і заснітив чорними живчиками, отож коли Гапка торохкотіла, тицяючи йому в очі дяковим жупанцем, панотець не так слухав її, бо вуха його не встигали ковтати слова (але не стрибали так, як ото в Олексія Рудченка), відтак замкнулися, ніби заклали, як це буває в курних хатах, отвори-засувки. Піп вичекав, поки кінчиться те торохкотіння, таємно радіючи, що може своїх чорних живчиків із черева та душі прогнати, а він був переконаний, і не раз доказував сусідам-панотцям за келишком оковитої, що душа ховається таки не в голові, як це вістять філософи-недотепи, і не в серці, як це вістять філософи-недоріки, а таки в животі, бо живіт, казав отець Методій, ставлячи вгору пальця, таки щось ніби друга голова; отже, в людському тілі є дві голови, великорозумно сповіщав він, які живуть кожна своїм розумом; так от, коли Гапка виторохкотіла всю свою полову, й потеруху, й луску, й жушину, і шкаралущу, помішану зі словами значимими, він, отець Методій, відсунув із вух засувки і розважно спитав:

— Усе сказала, бабо?

— Та начебто все, — трохи знітилася Гапка і почала хаотично шукати в голові: чи не залишилися, забившись у памороках, якісь невисловлені словенята.

— Тоді сядь осьо на лаву, — розважно сказав піп, — і розкажи мені повільніше, розумно й без поспіху, чого ти прийшла?

І він визіхнув на нещасну Гапку, розтуливши досить-таки порядну пащеку, увесь сморід засніченої лихим настроєм паньматки їжі — здається, саме так позіхають у казках змії перед тим, як ковтнути вовка, корову чи хрещене тіло.

Гапка сиділа, ніби правцем бита, бо очмаріла, очі її при цьому стали круглі, нетямковиті, кирпатий носик на кінці почервонів, а губи сапнули, але не повітря в себе ввібрали, а того зігнилого духа.

— Кажи, кажи! — заохотив панотець. — Поволі, розважно, щоб я втямив, чого хочеш.

— То я й кажу, — мовила так, як навчав її панотець, Гапка. — Пономариха Явдоха ввійшла у блуд із новим дяком, я оце й принесла щодо того "лице" — дякового жупанця…

А неподалік, десь за дві хати, за зачиненими дверима і заслоненими вікнами відбувалося друге дійство, яке вже ніхто не міг підглянути, бо до хати не залишалося ані шпарини, хіба мав би хтось із підглядачів занадто шорохкі вуха, тоді тільки й міг почути якесь увихання, цмакіт, тихі стогони, і смішець, і гарячі пошепти, і рип ложа, і всяке таке — саме той набір звуків, які здолає розрізнити кожен, навіть нічого не бачачи, бо кожен дорослий подібне створює — у таких справах люди на вигадки небагаті, однак, не зважаючи на те, на подібні речі зваблюються, навіть панотець, але не лиховістна Гапка, бо з нею колись у такому ділі трапилося нещастя: її надто гарячий чоловік Гнат одубів, граючи таку музику, і вона, Гапка, тоді пережила такий жах, що вже другого чоловіка ніколи не шукала, а потім і в дійшлий вік переступила, однак навіки залишилася палким ворогом усякої скаредности та невшетецтва і боролася на терені власного села з таким неподобством як тільки могла; зрештою, і її ворожнеча з Явдохою постала, бо добре відала: та закликає чи приваблює до себе коханців, але скільки вона, Гапка, її не вистежувала, щасливого скутку досягти не змогла і ще ні разу не заскочила Явдоху на гарячому — ось чому була така непомірно збуджена, коли знайшла дякового жупанця, відтак і торохкотіла про те, мов навіжена, бо таки вельми хотіла прищемити тій лахудрі,

фіндюрці, повійниці, скурвій дочці її шолудивого хвоста, а що хвіст у Явдохи був, Гапка була більш ніж переконана, хоча жоден із Явдошиних коханців (підозрюваних, звісно, а не явних) та й чоловік її Іван Пошивайло тієї фізіологічної признаки в ній через любасне захоплення і засліплення не помічали, а може, не хотіли того розголошувати, бо дуже вже гаряча була та жіночка, тож чи до намацування хвоста було її зальотникам. Але Гапка твердо знала свою правду, більше, навіть тепер, сидячи в пантотця й тицяючи йому перед очі "лице", тобто дякового жупанця (перед цим витягла його з-під пахви, розгорнула й потрусила), її починала діймати якась тривога, бо, хоча не могла почути тієї любашної музики, що долинала з пономаревої хати, але нутром прочувала, що саме в цей момент їй ліпше було б бути там, а не тут. Однак, коли спробувала підхопитися з лави, важка, заросла чорним волоссям на затиллі рука отця Методія пригніздочувала знову її до лави, а отвір між бородою та вусами розчахувався, і панотець знову очмарював її згаданими вже запахами, відтак сказав:

— Тепер, Гапко, все доладу виповіла. А як можеш те доказати?

— Маю "лице", — сказала Гапка, — а знайшла його на Пошивайловому дворі.

— А хто бачив, що там його знайшла? — дихнув на неї неймовірним сопухом від з'їденого лихого сніданку піп.

— Невістка моя, — пролебеділа, ледве не зомлівши від того духу, Гапка.

— Це добре, — сказав піп, не знімаючи з Гапчиного плеча руки, боявся-бо: коли та стане на рівні, то слова з неї

заторохтять, як віз на нерівній дорозі. — Чи ж бачила ти з невісткою, що Явдоха з дяком творили блуд?

Але Гапка не могла довго пробувати в такому пригніченому стані, тим більше, що їй хотілося оповісти отцю Методію все якнайшвидше, бо її аж поривало побігти до Пошивайлової хати — щось там конче відбувалося. Отож неґречно скинула порухом плеча попову руку — чого б то він її так довго тримав? — скочила на ноги і з неї знову посипалося таке торохкотіння, що піп мусив заслінки на вухах приспустити — такий акт у ньому чинився самовільно при частій самообороні супроти власної паньматки, і він тут нічого вдіяти не міг, та ж бо й у фортецях, коли в них гатять із гармат та мушкетів, бійниці й отвори зачиняються щитами, якщо оборонці із них не стріляють.

— Та замовкни ти, пащекухо окаянна! — гримнув піп. — Сядь і розкажи толком, бо я твого торохкотіння не втямлю.

А що це було сказано із серцем, то з рота панотця не виплив, а вибухнув увесь сопух з'їденого щойно, лихою закваскою присмаченого, сніданку.

Гапка від того вибуху знову ледве не зомліла. Немічно впала сухим задком на лаву і тоненьким, прілим голоском почала оповідати, що вони з невісткою вчора ввечері побачили…

А в цей-таки час, за дві чи три хати звідси, шаленіли цілком одмінні пристрасті. У негустому сутінку, що витворювався через занавішені вікна, коливалося якесь озеро, а може, на тихому його плесі кипів вир із крутією, підіймалися і зміщувалися площини, освітлені чи отемнені, біліші чи темніші, круглі й пласкі, гострі й округлі, викруглені чи западисті, які

були між собою і сплетені, і розділені, і злиті, і розторгнуті — мнулися, вигиналися, падали, здіймалися, зводилися, припадали, хилиталися, скручувалися, корчилися, стискалися і розпрямлювалися, ніби у великому казані, що його утворювало згорнуте кільцем чорне тіло Змія, де виварювалася й бурунила білизна, але замість булькоту чулися зойкоти, сміхи, окрики, шепоти, реготи, охи і чмаки, приказки й примовки, в яких стороннє вухо навряд чи могло знайти глузд, хіба таке чуйне, як Гапчине, але Гапка знову була прибита панотцевою рукою до лавки й мусіла жебоніти щось аж зовсім у цю урочу мить і для неї нецікаве, адже фатально відчувала, що цим нецікавим ніяк не переконує засніченого лихим сніданком панотця, а навпаки, тратить щось вирішальне, що могло б цілий світ переконати у Явдошиній неправді, а в її, Гапчиній, правді.

— А тепер знишкни, а я подумаю, — наказав Гапці піп і стулив на її полегшу губи та ще й очі примкнув.

Того, що оповіла пащекуха, спроквола подумав панотець, для оскарження мало. Але сяку-таку вигоду з того стягти, шепнув один із розплоджених від лихого сніданку живчиків, чи пуголовків, чи черв'яків, із цього витягти можна. Та й баба ця вельми вже клята, сказав уголос йому другий пуголовок, і коли я (тобто отець Методій) тут чогось не вдію, ця окаянниха помчиться донести полковій полтавській старшині, а може, й архієпископу, бо обоє, і пономар і дяк, люди церковні, хоч дяк і не зовсім, як вільний дякоучитель. І хай вони, пролопотів у темпі Гапчиного голосу четвертий живчик-пуголовок, тебе ублажать. І ти, трубно проказав четвертий черв'як, зможеш у такий спосіб кількох зі своїх новосплоджених живчиків уговкати, мисельно переселивши їх в утроби тих невшетечних скаредників.

— Гаразд, — сказав піп, розплющуючи очі. — Я в цьому ділі розберусь. Похваляю тебе, Гапко, за старанність і за цноту,

але, поки розберуся, не плещи, бабо, зайвого, щоб мені розслідування не розладнати. А жупанця, — примружив він очі, — залиш у мене, бо в мене він ліпше збережеться. А тепер заберися з очей, від твого туркоту в мене голова розболілася.

І як тільки вирік того присуда, там, за кілька хат від них, досі склеєні, і злютовані, і переплетені, і перемішані, і постулювані площини з тіл Явдохи та дяка раптом розпалися і вбрались у звичну форму, а що обоє знесиліли, то порозкидалися майже зомлілі поруч на ложі, важко дихаючи та й не можучи достатньо набрати й наковтатися повітря, адже все, що було замкнуте в хаті, із пристрасти своєї повипивали. Тут же, біля панотця, від стількох сказаних панотцем слів Гапка зомліла не менше, ніж коханці в Пошивайловій хаті, бо з кожним словом панотець виригав сопуха від злотвореного сніданку. І того виявилося так багато, що вона й здурманіла. Але як тільки отець перестав поважно мовити і примкнув губу, Гапка миттю отямилася, знову порухом плеча скинула попову руку з плеча і скочила на рівні. І саме в цей момент Явдоха розплющила очі і сказала цілком тверезо:

— А тепер, пане дяче, хутенько вдягайся і кивай п'ятами, бо зараз ота бісова нишпорка Гапка сюди примчить.

Такі розсудні слова цілком прочумали дяка, він швидко вдягся, тим часом одяглась і Явдоха й позривала з вікон заслони.

— А як же мені йти серед білого дня? — спитав Григорій Комарницький.

— А так, як прийшов, — відказала спокійно Явдоха, прикриваючи рукою, а тоді й хрестячи розтуленого в позіху

рота, адже струджена і стомлена була. — Йшов же, пане дяче, до мене не за ночі, то й виходь за дня.

— Біжу, — мовив із готовністю дяк. — Але, може, доїм ще твою кашу?

— Моєї каші, дяче, вже досить наївся, — штовхнула його білою рукою Явдоха. — Злизуйся швиденько з очей!..

Зайве казати, що Гапка прибігла до хати Пошивайлів, коли дяк, як і до її відходу, спокійненько сидів на шкільному ґанку й кушпелив люлечку, зовсім не гадаючи пускати дим із вух та очей, а на порозі пономаревої хати Гапка уздріла не менш спокійну Явдоху, яка діловито виносила з хати помиї.

— Чого тут лазиш, нишпорко? — негостинно спитала Явдоха. — Ану, щезни, бо зараз помиями обіллю!

І Гапка мусила щезнути: отак змаліла, зіщулилася, вискалилася, як побите песеня, блиснула порожніми оченятами і бічком-бічком подалася додому, несмачно облизуючись, адже й цього разу спіймала облизня.

Наступного дня, коли повернувся з поля пономар Пошивайло, отець Методій закликав через наймита його самого, Явдоху, дяка, а ще й свідків — Гапку та її невістку. Можна було б гадати, що цього ранку він поснідав ліпше, як учора, але вже після Гапчиного відходу, не маючи сили перетравити те, що з'їв від злотворної руки власної паньматки, піп із нею посварився, отож дістав подібним способом звареного обіда, вечерю і ще одного сніданка, відтак злоїдних живчиків, чи пуголовків, ачи черви в ньому не поменшало, а побільшало, а до того додалося, що погода зіпсувалася і зранку небо лежало не там, де йому належало, а торкаючись

верхівок дерев і стріх, від чого повітря для дихання стало зовсім мало. Отож коли всі покликані чинно порозсідалися на лавиці і обличчя їхні стали цілком дерев'яні, піп зняв із кілка дякового жупанця і люто потрусив ним перед носом Григорія Комарницького.

— Це твій жупанець, шалихвосте!

— Його, його! — скрикнула Гапка, не змінюючи виразу дерев'яного обличчя. — Бо в нас таких жупанців і не носять, а пан дяк у нас прийшляк!

— Це твій жупан, питаю? — гримнув удруге піп, обдавши всіх знайомим уже, але збільшеним на міру з'їденої їжі, сопухом.

— Ну, мій! — признався дяк, світячи холодними, як лід, синіми очима.

— А чого опинився на Пошивайловому обійсті? — скрикнув піп.

— Бо курвився з Явдошкою, — як пташка пискнула Гапка.

— Помовч, бабо, не тебе питаю, а його! — ревнув піп, і Гапка звично обімліла від сопуху з його горлянки. Але не до кінця, бо знайшла в собі силу стиснути по-девотському сухі вуста, а тоді й витиснула з них:

— Ви мені губи не затикайте, панотче, бо я свідок. А коли не хочете, щоб я говорила і коли я вам недогідний свідок, то хай скаже моя невістка.

— Дозвольте, панотче, я скажу, — солодко озвалася Явдоха.

— Не тебе питаю, а дяка! — рявкнув піп.

— Це жупанець дяковий, — сказала байдужно невістка, також, як і свекруха, не міняючи дерев'яного виразу обличчя. — Бо в нас таких жупанців не носять, а пан дяк у нас прийшляк. І ми його справді знайшли у Пошивайловому дворі.

На те спокійне й безстороннє слово панотець розшалів.

— Коли будете перебаньчати, — заревів він, — то вижену всіх і не чинитиму розправи. Знишкніть і повідайте, коли запитаю.

На той левиний рик визирнула з-за напівпричинених дверей паньматка, але, побачивши стількох людей, миттю сховалася, очевидно, цілком бувши задоволена, бо коли панотець так кричать, її старання зі сніданками, обідом та вечерею були недаремні. Всі інші знову здерев'янили собі лиця, і тільки пан дяк кашлянув, почухався, а тоді й сказав, анітрохи не звищуючи голоса:

— Коли так кричите, панотче, то в мене в голові не вив'язуються думки, а тим більше, коли баби встромляють свої писки. Отож, щоб думки в мене в голові зв'язалися і я зміг би розумно вам усе пояснити, дозвольте запалити люльку — без того думати не звик.

Але панотець, бувши змордований живчиками, пуголовками чи червою із лиховісних наїдків, повівся не так, як панове врядні житомирського суду, коли промовляв ці ж слова, а затіпався, вирячив очі й заверещав:

— Мені не треба твоїх думок, шалапуте, а відповідай, чи твій це жупанець? І я не дозволю засмерджувати хату чортівським зіллям!

— Гаразд, панотче, — спокійно відказав дяк, ллючи синю кригу з очей. — Ішов я вчора повз дім пономаря Івана Пошивайла, а він мене давно запрошував зайти до нього, бо ми один притч, як самі знаєте, а я людина таки нова. Ні, не можу без люльки розказувати. Дозвольте хоч цибуха посмокчу.

На те панотець не так дозволив, як пирхнув, ніби кінь, що дяк зрозумів по-своєму, витяг цибуха і посмоктав порожнього.

— Тільки швидше говори, а то тягнеш, як вола за хвоста, — підстьобнув панотець.

— Дозвольте, я швидше й толковіше розкажу, — знову всунулася Явдоха.

— З тобою в мене буде окрема розмова, повійнице! — гримнув піп. — Знишкни і сядь, коли не хочеш біди!

— То ото я й кажу, — продовжив мирно, тримаючи в руці цибушка, Григорій Комарницький. — Гадаю собі, зайду, а це було під вечір, коли й найзручніше, самі відаєте, заходити до людей, щоб привітати в його хаті пана пономаря.

— Я тебе не про те спитав, а тільки чи твій це жупанець? І чого він валявся в Пошивайлову дворі? — знову рявкнув піп.

— Про це я й хочу розказати, — мовив дяк і посмоктав із цибушка. — А ви, панотче, мені думок у голові не кошлатьте. Наслухалися тут бабських наговорів та наклепів і не даєте чесному чоловікові розумно повести річ.

— То це я наговорниця й наклепниця? — аж підскочила на лаві Гапка. — Та я тобі зараз твоє іржаве волоссячко висмичу! Та я тобі вирла твої сиві вилуплю! Ніколи ще в житті неправди не казала та й не скажу, а коли не так, то хай мене розіб'є на оцій от лаві святим грімцем Господь Бог!

Вона це не проказала, а виверещала, і кожен із присутніх, окрім Гапчиної невістки та отця Методія, відчув, що до обох вух хтось приставив по свердличку і почав швидко ним крутити. Невістка ж свердличка не відчула, бо до свекрушиних вискотів звикла, а панотець, як завжди, затулив вуха заслінками.

— О, о, о! — заходив покоєм, підіймаючи обидві волохаті руки до стелі, піп. — Я тут з вами скажусь! Або говоріть до пуття, або всіх у куну[4] посаджу!

У повітрі зависла тиша, тільки Григорій Комарницький витяг брудну хустку й вишмаркнувся туди голосно.

— То мені повідати далі чи ні? — спокійно спитав. А що ніхто йому не відповів, так само розмірно, розтягуючи слова, продовжив. — Отож я й кажу, панотче. Думаю, зайду до свого компана, пана пономаря…

— Уже зайшов, — знову перебив його піп.

— Ні, ще не зайшов, — озвався спроквола дяк. — А вчора, самі знаєте, було парко. То я й повісив жупанця у дворі на кілку, бо в хаті мало бути ще більше парко.

— Еге ж, — сказала по-девотському Гапка. — Бо за любасним ділом завше парко! І він бреше, — категорично додала. — Бо ми з невісткою бачили, як викидав жупанця через вікно, через яке не міг вилізти.

— Бреше пес, а я поки що людина, — незворушно повів дяк. — Отож кажу своє, а панотець хай нас розсудить: чи бреше скажена баба, чи поважний муж, — і він у якийсь дивний спосіб надувся.

— І-і-і! — заверещала Гапка. — То це ти, шалапуте і мандрьохо, що ніде собі місця не загрієш, заволоко, блудяго, страння болячко, подорожній повійнику, перекотиполе — поважний муж? І ти, нечупайло, смієш мене скаженою бабою звати?

На того вереска всі знову, крім невістки та отця Методія, відчули у вухах свердла, цього разу тонші, а через те дошкульніші. Окрім того, з дверей визирнула паньматка і, уздрівши скислу та розчухрану, бо сколошкав, бороду й несамовиту парсуну свого панотця, всміхнулася тоненько і хотіла щось сказати, навіть рота розтулила, але не сказала, бо панотець простяг руку й причинив двері, ледь не прихопивши задовгого, із чорною бородавкою на кінці, паньматчиного носа.

— Вийди геть, Гапко, бо допитую не тебе, а пана дяка, а коли треба буде, закличу! — загорлав панотець так, що, здавалося, затремтіли стіни й двері, як під час земного трусу.

— Не піду! — сказала вперто Гапка. — Прийшла на суд і хочу чути все на власні вуха, щоб ви тут супроти мене не зайшли у змову.

— Тоді сиди, болячко, кілком і не перебаранчай! — гаркнув піп. — Скажи-но, Насте, — звернувся до невістки, — ти бачила, як пан дяк викидав з вікна жупанця та й вилазив, але не міг вилізти?

— Було темно, — сказала байдужно Гапчина невістка, все ще, єдина з усіх, утримуючи дерев'яний вираз обличчя. — Чи викидав жупанця, сказати правду, не бачила, а що якесь одоробло у вікно перлося, те бачила, але чи був то пан дяк, чи якийсь інший Явдошин любас, того, по правді, не скажу!

На те слово ожили двоє: перша — Гапка, яка стусанула невістку ліктем під бік, а другий — сам пан пономар, який досі ані звуку не видав, а може, бувши утруднений роботою в полі, а потім трудом біля Явдохи нічним, трохи й подрімував.

— Дозвольте, панотче, сказати слово й мені в цій історії, — розважно проказав, — бо я тут також не стороння персона. А ще бачу, що ви тут усі позаплутувалися.

— Тоді розплутай! — гостро скрикнув піп. — Бо коли кому й учинилася кривда, то це тобі.

— Може, й так, — розсудливо сказав пономар, — а може, й ні. До пана дяка підозру я мав, але на блудному ділі не застеріг, він, сказати по правді, мирно сидів із моєю жінкою за столом, але їв, не любасився, а дяки-навчителі, не мені вам казати, народець більше голодний, як ситий, бо не живуть у родині, та й безженні та безпритульні. Це вам раз! Окрім того, я ввійшов у відчинені двері, отже, вони не зачинялися, значить, до блуду в них ще не йшлося. Це вам два!

— А яка ж мара вилазила у вікно? — зойкнула Гапка.

— Яка мара, скажу, — спокійно повів пономар. — Я за своєю жінкою давно поставив око, отож і зі жнив прийшов невчасно, щоб простежити. І скажу по совісті, панотче: якась мара таки лазить, і мені здається, що саме пан дяк ту мару і сполошив, бо чого б то йому тікати через вікно, коли я його в хаті таки

застав? Отож мара у вікно й перлася. Бо я, панотче, те вікно двічі забивав, а воно все чинилося відбите. Отож мара лазить, але поки що мені її до рук вхопити ніяк не дається. Оце вам три!

І він якось дивно скривився, а водночас блимнув з-під лоба такою смоляною хвилею, що хто в ту хвилю потрапив, то мусив зіщулитися, і собі почуваючись винуватим.

Усі присутні, за винятком Явдохи, порозкривали роти, в цей час і двері привідчинилися і в них вистромився паньматчин ніс із бородавкою, чи бородавка з носом, і знову зависла тиша, тільки Явдоха легко всміхнулася.

— Я б, може, щось і сказала, — знову озвалася Настя, Гапчина невістка. — Але боюся, що ви, панотче, гніватиметеся!

— Що іще? — зиркнув на неї вовком панотець.

— Ні, боюся! — знітилася невістка.

— Не бійся, а кажи, — мовив панотець. — Нічого тобі не станеться!

— Бачите, — ніяково продовжила невістка. — Я правду сказала: лізло одоробло, але хто він, не вкмітила. Але воно, як на мої очі… не скажу, що це так…

Вона ніби захлинулася, а тоді знову замовкла.

— Та не тягни жилу! — скрикнув панотець.

— Та розгнівається, — смикнула головою невістка. — Бо коли, сказати по правді, то та мара, що перлася у вікно… ну… більше на вас, панотче, скидалася, аніж на пана дяка.

І знову всі позавмирали, порозкривавши роти, а двері з паньматкою майже широко розчинилися, і в них і справді постала мара, але увіч жіночої породи, отож перше, що зробив панотець, це зачинив двері, забираючи з очей чесного товариства ту мару, а сам хапнув ротом повітря і не так сказав, як прохрипів:

— Та що ти мелеш, дурна бабо!

— Тепер, панотче дайте мені слово, — сказала голосно і впевнено Явдоха. — Бо, здається, без моєї оповістки у вас і справді голови позакручуються.

— Оце вже набреше! — сказала до невістки Гапка, яка перша після оніміння повернулася до тями. Але Явдоха в її бік і оком не повела.

— Все було, як розповів пан дяк, — повіла рівно Явдоха. — Це я йому пораяла жупанця скинути, хоч міг би скинути і в хаті, але пан дяк відбувся жартом, сказавши, що ніяка нетіпаха такого потертого жупанця не вхопить, але тут він помилився, бо таки вхопила.

— То це ти мене злодійкою хочеш зробити? — верескнула ще на вищій ноті Гапка, аж паньматка, яка знову висунула з-за дверей носа, сама їх і причинила, прищемивши таки ту бородавку, бо за дверима зашипіло, начебто ховався за ними Змій. І дяк Григорій Комарницький, почувши те шипіння, мимохіть здригнувся й печально подумав, що й сюди він, Змій, заповз. І хоч через вікна попової хати цідилося доста світла,

але те світло було драглисто-сіре, важке, налите духом, що його надихав панотець після нещасливо спожитих паньматчиних страв, і цей дух, подумав фігурно дяк Григорій, точнісінько такий, який буває у змііїв, коли вони розтуляють у польоті пащеки, торкаючись однією губою неба, а другою землі. Може, тому дяк нерушно задивився у вікно й побачив кілька речей: дерева, які звідсіля проглядалися, одяглись у сірі кожухи, а на верхівках їхніх клубочився туман, через що здалося Комарницькому: прийшли до попової хати й спинилися біля неї й ці свідки, всі одноногі, але понурі, головаті й товстопузі; а ще він побачив воза, котрий не так їхав, як плив у тумані, але страшенно повільно. І на возі тому сидів чи то чоловік, чи лис у людській подобизні, і той лис мав устромленого до рота цибуха, з якого звивався повівець диму. І можливо, саме цей лис і надимів отого туману, та й, коли казати правду, печально подумав дяк, то він і сам напустив немало туману в цьому світі, а оце зараз натхненно напускає його і люба йому Явдоха, бо розцвіла перед ним, як соняшник, і від позирів на того соняшника щось ніжно млоїло в Григорія під серцем, адже вигороджувала його, а заодно й себе, але його втопити увіч не бажала. Але він утоплений був: у цьому колодязі попової хати, між дерев'яних облич, між диму, що його пускав лис-візниця (захотілося закурити, аж у грудях засмоктало); а ще подумав: цього разу він не такий розумний і красномовний, як тоді, в житомирському суді, і то тому, що цей туман: слів, хмар, присмерку в хаті — не був начинений його власним димом, а отже, не зміг доладу й розговоритися. А Явдоха в цей час говорила, що зовсім не робить із Гапки злодійку, бо вірить, що та вкрала дякового жупанця не для того, щоб привласнити, а щоб учинити із нею, Явдохою, посвар і наклепати на неї, чесну жінку.

— Кажеш, чесна? — не втерпів панотець, який уже отямився від одкриття Гапчиної невістки і сколошкав гострим рухом собі бороду, хоча та й так стриміла навсібіч, ніби хтось її

уже смикав. — А хто ж то ліз у твоє вікно, хоч пан пономар нам відомим зробив: забивав його не раз? І хто його відбивав?

— Відбивала я, — рівно повіла Явдоха, — і то, з тієї, панотче, причини, що чоловік мій, пономар, господар, не при людях кажучи, поганенький, а піч у мене із забитим комином, і я йому голову прогризла, аби почистив, а він того так і не вчинив, тож диму в мене буває повна хата, коли щось варю, а щоб випустити того димця, я й відчиняю двері й те віконце, а того разу вчинила так тому, бо в хату зайшов гість, я й пішла відхилити те віконце, а ще й визирнула з нього, бо почулося, ніби обійстям хтось ходить. А то ходила, вибачте на слові, оця нечупайлиха зі своєю дурною невісткою, які саме крали дякового жупанця, повішеного ним на кілку. Ото вони мене у віконці й побачили, але я, почувши, що хтось ходить, сховалася, щоб їх не сполошити, а таки вислідити. Коли ж визирнула вдруге, то в обійсті вже нікого не побачила. Тоді повернулася до гостя, а вікно залишила відчинене, як і двері, і саме в той час, панотче, й увійшов у ті розчинені двері мій чоловік Іван. А ми тоді вже сиділи за столом, тобто сидів він, а я його, як людину завше голодну й недомашню, чим було, тим і пригощала.

І Явдоха, виповівши все те, всміхнулася гордо, і може, тільки ледь-ледь лукаво. І всі так заслухалися її плавкої та розумної мови, що знову порозкривали роти, навіть паньматка не витримала за дверима і ширше їх відчинила; увіч задоволений тим одкриттям був і панотець, який аж бороду собі пригладив, а дяк Григорій Комарницький позирнув на Явдоху широкими і щасливими очима; тільки пономар сидів пригнічений, змалілий і, здалося дякові, з прогризеною головою, адже Явдоха увіч призналася, що не раз ту голову гризла, й дивився з-під лоба чорним, а трохи й морочним поглядом. Відтак уразився дяк од того погляду, бо то не був позир плохого чоловіка, а світилася там затверділа й

розколена смола, а може, й управлена в ту смолу криця. І він, дяк Григорій Комарницький, подумав, що із цим чоловіком треба бути вельми обачним, а ще зміркував: цього разу одмінцем став не він, а вона, Явдоха, бо її лице вже не світилося до нього ясно, а поступово крижаніло, навіть погляд став холодний, а вуста із пишних та сласних учинилися десь такі, які вже давно були в її ворогині — Гапки. Це помітила, здається, і Гапка, бо втягла у вузенькі плечі гарбузяну голівку, ніби хотіла зробитися меншою, адже була жіночка, як це не раз тут повідалося, метикована, отож злякалася: чи не стане в цьому сутінному колодязі попової хати обвинувачена й оганьблена сама замість цієї хльорки, що дивилася на неї пронизливо й морозяно і обличчя якої також здерев'яніло, як це було перед цим у них Усіх, коли повсідалися на лаві, крім неї самої. І дяк Іван Комарницький твердо пізнав: Змій у цьому просторі був, він і досі влазить, втягуючись через вікно, за яким стояли одноногі велетні в кожухах та широких шапках, сюди та обплітає, заплутує всіх у сірі, прозорі кільця свого тлустого тіла, а може, черевом цього Змія і стала тепер попова хата, а вони всі, навіть паньматка у дверях, тихо в ньому варяться.

Перший вийшов із оніміння піп, він аж струснувся, щоб прийти до тями, ще раз пригладив сколошкану бороду й обдивився всіх, котрі бовванами позавмирали на лавці біля столу, бо всі вони в цей мент найбільше подобали на витесаних із пеньків почвар, і нічого живого не було в жодного, навіть у пономаря, який уже погасив крицяну смолу в своїх очах, навіть приплющився, нічим з-поміж інших не вирізняючись.

— Вона бреше, панотче, — кволо, як до смерти змерзла пташка, пропищала Гапка, і ЇЇ голос прогучав немічно, полохливо та жалюгідно. — Бреше, бреше, і ще раз бреше!

— А ти докажи, що брешу, — повільно й ніби втомлено сказала Явдоха, адже й вона після того потужного

мислительного зусилля охляла, а отже, перетворилася на такого ж, як усі, боввана.

— Гаразд, — сказав рішуче панотець, вже не впадаючи, як це чинив перед цим, у канікулу, і хоч цього разу стояв спиною до дверей, за якими стовбичила паньматка, простяг руку позад себе і ті двері причинив, цього разу таки прищемивши цікавого носа своєї половини, аж та знову засичала, хоч дяк у цій хвилі був твердо переконаний, що то сичить Змій, а може, то був у того Змія такий спосіб реготатися. — Гаразд! — повторив піп цілком розважно й навіть спокійно. — Я б тебе, Явдохо, залюбки посадив у куну, бо, може, ти й брешеш, і нутро моє чує, що тут щось не так…

— Бреше, бреше! — тоненько зойкнула, як до смерти змерзла пташка, Гапка.

— І тебе, Гапко, я б посадив поруч із Явдохою в куну, бо, може, й ти брешеш, бо всіх вас, баб, водить на мотузочку чортяка. Він вас доладу й розбирає, а може, й ні.

Гапчин рот уражено розтулився, показуючи попсовані зуби, а очиці стали круглі, наче вишні, а ще й почервоніли так, ніби не до кінця дозрілі вишні.

— Забирайтеся з моєї хати всі! — гаркнув піп. — А ти, пономарю, й ти, Явдохо, залишіться, маю до вас мову осібну! І всі почали не так виходити, як вислизати з попової хати: першою Гапка, яка при тому затравлено озирнулася, за нею її невістка Настя, яка не озиралася, хіба наклала на вуста скошену всмішку, через що здавалася криворотенькою, а вже за ними, привідставши, й дяк Григорій Комарницький, який також поменшав у зрості, а голубі очі його стали такої ж барви, як цей туман та Змій, котрого вони полишали в поповій хаті.

7

Туман довго не протримався, бо, може, й був пущений Змієм для покриття дійства, що відбувалось у поповій хаті, тож коли пристрасті вляглися, Змій із радости став крилатим, злетів у висо-кость, помахав крильми, і тумана та й хмари розвіяв та розігнав. Натомість знову з'явилося сонце, і дяк ревно віддався своїм обов'язкам, тобто почав научати школярів, даючи непутящим чосу, і тільки після обіду, а на обід була шкільна каша без жодної присмачки та й без хліба, подобрів і почав розучувати зі школярами нищинські вірші, які сам і складав, і дітям ця наука була миліша за псалтирну або часословну, отож проказували вірші з печальним наспівом чи й прививаннями, з чого дяк був цілком задоволений, отож вечір зустрів із миром у душі, а коли це траплялося, сідав, як звично, на ґанку та й поринав у екстатичного акта кушпелення, а заодно любив переганяти все, що відбулося, цього ж разу те, що діялось у поповій хаті, і конклюзії його були б утішні, коли б не відчуття легкої тривоги, якої не міг позбутися, не зважаючи на те, що вечір вдався погідний, а ще край неба з'явилася холодна, розсвічена бляха чи щит великого місяця, і простір навдокіл почав заливатися срібним молоком, а дяк печально подумав, що в цьому селі навряд чи хтось би захотів зараз пригостити його молоком справжнім, отож задовольнявся хоч би цим примарним.

І саме в цей мент він уздрів на порожній вулиці хитляву, майже розмиту постать, котра хилиталася, як маятник дзиґаря, а довкола тієї розхитаної постаті щось ніби бігало менше, але що саме, розібрати до ладу не міг, бо світ ближчий був задимлений з його таки люльки, адже в сутінку міг не остерігатися й пускав дим в усі шпари, які існували в його голові, хоча, правду кажучи, в його заспокоєному мозкові таки мигнула думонька: а чи не до нього прибивається у молочних хвилях вечора отой п'яний а ще й із псом? І дяк відставив від

рота кушпельку, відтак дим зійшов з його очей, тобто перестав пускати через них, а постать у цей час наблизилася, і Григорій здивовано признав у ній пономаря, легковажно виснувавши: а чи не послала його Явдоха, щоб запросити до себе, де вони б і відсвяткували сьогоднішню перемогу над лихим Явдошиним ворогом, власне, ворогинею Гапкою?

Але пономар, доплентавши до шкільного ґанку, раптом став, мов укопаний, так само став і його пес, який при господарі не виявив до дяка жодних ознак прихильности, і дякове серце важко гупнуло, адже уздрів у срібному молоці вечора не пригідне й прихильне обличчя, а таки кам'яне; очі ж Івана Пошивайла зоріли на дяка десь так, як у поповій хаті, ніби в смолу були застромлені двоє крицевих мечів чи ножів.

— Щось хотів сказати, Іване? — спитав обережно дяк, кинувши туди й сюди оком, ніби готуючи собі шлях до втечі.

— Еге ж, — сталевим голосом промовив пономар. — Хотів щось сказати.

— Про те, що виповів вам по відході панотець? — спитав трохи підхлібно дяк.

— І про те, — мовив пономар, а дяк відзначив подумки, що той зовсім не п'яний, а коли й випив, то лише для хоробрости.

— То що сказав панотець?

— Здер од мене дві лисячі шкури із тих, що я забив собі на шапку, — сказав крижаним голосом Іван, — а ще й узяв усі гроші, що ми їх мали, аби не позивати нас до полкового суду.

— Оввa! — зчудувався Комарницький. — То він Явдосі не повірив?

— Не повірив, — сказав Іван, а його пес при цьому присів і невідь-чому облизався, по-девотському позираючи на дяка, — бо і я їй не повірив.

— Чому ж не повірив? — нетямковито спитав дяк.

— А тому, що вона й справді хвойда, хльорка, фіндюрка та повійниця.

— Чи ж ловив її на спросному ділі? — спитав дяк, ще раз кинувши туди-сюди очима.

— Не зловив, але знаю, — сказав залізно пономар. — І не такий я дурний, як всі ви думаєте. І ти, псявіро, прийшов до неї не тільки для того, щоб нажертися, а щоб білої сметанки нализатися. Для блуду тебе й закликала.

— Але з чого взяв, Іване? — зчудовано згукнув дяк.

— Бо то моя жінка, — незворушно, але затято мовив Іван. — І коли я вас зачинив у хаті, то це ти ліз у віконце, а не вона його відчиняла, щоб випустити дим, бо диму, коли зайшов, у хаті й не було. І жупанця свого не вішав на кілку, а викинув через віконце. А вилізти не зміг, бо дуже набив черево моїм наїдком.

Пес при цьому гавкнув, ніби ствердив сказане, а може, нагадав собі смак з'їденої дякової, а точніше, пономаревої курки.

— Хай і так, Іване, — мирно відказав дяк. — Злякався я, що подумаєш на мене лихе, але можу на Святому Письмі поклястися, що тоді й не доторкнувся до твоєї жінки.

— Бо не встиг, — залізно сказав пономар. — Але знаю й інше: ви знюхалися. І коли залишишся в нашому селі, вона тебе, хоч би, може, й не хотів, до блуду вправить.

— Так не віриш своїй жінці? — спитав дяк.

— Бо то моя жінка, — мовив крицяно пономар. — Отож блудив ти з нею чи не блудив, а коли залишишся, то зблудиш. А я такий, — і з пономаревих очей потекло таким холодом, а ще й смоляним, що дяк на ґанкові закляк, — що коли застану вас, а таки застану, може трапитися тобі, дяче, лихо. Уб'ю, як пса!

Пономаревий пес при цьому знову пригавкнув, ніби ствердив господареве слово, а мав потребу таке вчинити: за з'їдену курку до дяка неприязни не мав та й не міг відчувати.

— А коли не захочу блудити з твоєю жінкою? — спитав Комарницький.

— Захочеш, — сказав твердо пономар. — Бо наша чоловіча порода перед бабськими чарами слабка. А твоя блудяча тим більш не встоїть.

— То чого від мене бажаєш?

— Щоб завтра зранку тебе в нашому селі не було. Це й панотець сказав і доручив мені переказати. Отож, як прителіпався, так і відтеліпайся. Я лиха не прагну, тому й попереджаю. Але тільки раз!

— Це pro finale?[5] — спитав дяк.

— Так тебе профіналю, що кісточок із тебе не знайдуть.

— Ну що ж, Іване, подумаю, — не захотів відразу здаватися Комарницький.

— Маєш ніч, отож і думай! — тим-таки крижаним тоном повів пономар.

І тут сталося щось незрозуміле із псом. Він раптом звівся на рівні, наїжачив шерстину і почав люто гарчати на дяка, очевидно, вже цілковито забувши про з'їдену курку, а може, тільки тепер збагнувши, що курка була таки пономарева.

— Думай, дяче, але не радив би роздумувати довго, бо мене боятися треба. Я такий, що часом сам себе боюся!

Розвернувся круто й пішов геть, зовсім не хилитаючись. Пес перестав гарчати, гавкнув кілька разів, але більше для годиться, й подався за господарем, вряди-годи на дяка озираючись, ніби просячи вибачення за свою неприязнь, до якої мусив удатися.

Дяк Григорій Комарницький, саме той, котрий склав знамениту, бо й тут, на Полтавщині, її співали, пісню про комара, що його зірвала з дерева життя шуря-буря наших пристрастей, сидів на ґанку, ніби кілком прибитий. Смокнув раз-другий люльку, але та погасла; набрав до рота гіркої смоли, отож з обридженням її виплюнув. Місяць у небі зменшився, підбився вгору і лив на село, дерева, на поля, котрі звідсіля проглядалися, на дорогу срібним молоком, отож здалося дякові, що все навдокіл присипав легкий сніговий пил, хоч було тепер літо, а може, цей пил насипався від крижаного

пономаревого голосу. І холодне світло пройшло через благеньку одежину Комарницького, адже жупанця йому так і не повернули, і помалу почало студити його серце, легені, селезінку, печінку, шлунка із неперетравленою кашею і той послід, що від неї в кишках відклався. І напівзамерзлий язик Григорія Комарницького виповів до того несвітського місяця, котрий дивився йому лице в лице:

— Ну що ж, mйdius est ante tempus, quam post vulneratam causam remedium quastere.[6]

Він встав і раптом побачив, що ота срібна дорога, що м'яко світилася, засипана порохом місячного проміння, вже й не дорога, а лискучелуский велетенський Змій, котрий повзе в засинений простір і десь там, у глибині посріблених, ще недожатих піль щезає. І він почув те, що завжди, коли кликала його дорога — далекий печальний покрик сірого журавля, бо над головою й справді прошелестіли темні крила, а погук був розлогий, тужливий, а може, трохи й розпачливий. І дякові раптом здалося, бо страх ополоскав його стиснуте серце, що там, у покритому срібною пеленою полі, йдуть, розсипавшись у лаву, семеро чорних дядьків, які аж тепер доспіли в погоні за ним до цього села. І дяк Григорій Комарницький вирішив таки не чекати, поки мине ця залита молоком ніч, зайшов до школи, де бавилися, як уміли, школярі-сироти, і, не зважаючи на них та й не відповідаючи на їхні запитання, зібрав свою мантику,[7] поклав у неї книжки і лінійку, закинув мантику на плече і, знову-таки, не сказавши жодного слова здивованим школярам, виступив на ґанок, де поранило його очі яскраве місячне проміння. Але й від того не зворушився, а повільно потягся за срібним Змієм, що повів його із села в поле, але не в тому скерунку, де уявлювані ним, бовваніли семеро тіней чорних дядьків, а в тому, куди полетів, тужливо покрикуючи, сірий і понікуди смутний журавель.

Акт третій. Катастазис із кульмінацією

Змій — II

1

Але на цьому історія не закінчилася: просто з кону цього житейського театру зійшов головний герой. І це тому, як уже згадувалося, що його покинув одмінець, перекинувшись до Явдохи, а це значить, що коли в людині не поселено тієї загадкової істоти, то й актором на перші ролі вона бути не може. Відтак, виходячи із Решетилівки, дяк Григорій Комарницький ніби переходив із однієї площини в іншу, з головної дійової особи стаючи ніби другорядною, але це "ніби" вжито не випадково, бо й те не було завжди й постійно в подальшому дійстві, адже з кону до кінця не сходив — усе, що відбувалося далі, було таки міцно із ним пов'язане, хоча раніше, відбувши дійства в отих пташиних селах чи в Троянові, навіки покидав свої історії там, де вони творилися, отже, продовження вони не мали, залишалися хіба тіні у спогадах чи в образах чорних дядьків, розсипаних полем, що можна трактувати як симболи днів тижня, сім струн для грання чи якось інакше. А коли в історіях не було продовження, не було і Змія, з тіла якого, простягненого в просторі, цього разу видертися не зумів, а одмінця свого, який допомагав йому міняти личини чи машкари, бо торби тієї загадкової істоти вони й трималися, збувся. Чи додавало те йому печалі? Очевидячки ні, бо дяк Григорій Комарницький, судячи з його знаменитої пісні, був людиною веселою та легковажною, отож навіть трагічні події (наприклад, поламання комарем ніг та рук, коли шуря-буря зривала його з дерева життя) сприймав комічно чи іронічно, хоча це не заважало йому вряди-годи сполiскуватися в теплій ріці душевної печалі, що він вряди-годи залюбки чинив.

Хотів пройти повз хату Івана Пошивайла невидимою тінню, отож цей кавалок шляху ступав навшпиньках, навіть зігнувся трохи, бо навіщо здибуватися із тим обіясником удруге, але біля тину щось бовваніло, і він не без потаємного остраху зупинився.

— Не бійся, пане дяче, — сказало те, що бовваніло, жіночим вельми знайомим голосом, увіч Явдошиним. — Той мій чорт сидить за столом і жлукче горілку, а коли таке з ним трапляється, стає нешкідливим. Але мене, як бачиш, прогнав.

Дяк Григорій Комарницький приступив ближче, бо йому стало соромно за свою лякливість.

— А чи справді панотець, — спитав майже героїчно, — наказав мені із села зійти, чи твій Іван так мене залякав?

— І те, і друге, — сказала Явдоха. — Панотець наказав, а Іван тебе й прилякав.

— То оце я вже й іду! — печально мовив дяк.

— Такий полохливий, пане дяче? На тебе шикнули, а ти вже ноги на плечі й помив руки?

— Еге ж, люба, — згодився гордо Григорій, — бо маю, хоч і комариного, але гонора!

У цей час із хати щось замуркало, чи заскімлило, чи зарипало, чи захрюкало.

— Це що? — трохи схарапудився дяк, забуваючи про високого свого гонора.

— Це мій Іван так співає, коли вип'є, — сказала майже весело Явдоха. — Я спершу також не могла звикнути… То ти хотів утекти, не попрощавшись зі мною? — спитала не без образи.

— Коли б я хотів, повз твій двір не йшов би, — резонно сказав дяк Григорій Комарницький. — А що це твій Іван співає?

— Та якусь нову пісню про комара, що оженився на мусі, тепер у нас усі її співають. Ма'ть, і сам почувається таким комарем. Щось коло мене забагато комарів, — і вона засміялася глибоким, і, як здалося Григорію, закличним сміхом.

— А чи не побоявся Іван, — обережно спитав дяк, — проганяти тебе вночі?

— Ні, — рівно сказала Явдоха. — Він знає, що з двору нікуди не піду. І я справді зі свого обійстя ніколи ні до кого не ходила, а коли до мене й приволочиться щось таке, як ти, то не моя в тому вина, а Іванова.

— Чому його? — здивувався Григорій.

— Бо не здужує мене встерегти, — сказала спокійно Явдоха, — отож господар з нього ніякий. Ходи, переночуєш у повітці, а раненько підеш. На похмілля Іван буває лихий.

З хати знову заячало, заскімлило, зарипало, і заволало, і захрюкало, аж дяк трохи здивувався: він складав веселу пісню, а Іван співає її сумно.

— Гарно квилить твій Іван, — признав Григорій Комарницький. — А знаєш, хто склав ту пісню?

— Не смійся, дяче, бо мені часом жалко його стає, — мовила Явдоха, ведучи дяка через залитий срібним молоком двір. — А пісню склав якийсь такий, як і ти, мандрьоха і шалапут.

Але дяк Комарницький уже перестав тішитися авторським марнославством, тож не уразився на таке цілком нешпетне до його особи слово і не відчув збитку для свого комариного гонору, а це тому, що ступав услід за Явдохою, роздуваючи ніздрі, бо на нього війнуло іншим молоком, не цим холодним місячним, а справжнім, теплим і закличним, а коли таке з ним траплялося, то неодмінно тратив тямку, тобто переставав мислити тверезо. Отож цілком забувся про пономареві погрози, навіть про те, що той зовсім поруч, сидить печально біля каганця і сам собі наливає, а тоді й уливає, а тоді водить головою, а ковтнувши, намагається співати і все одну пісню, навіть і в думці не кладучи, що її склав той, котрий зараз скрадається за його жінкою, а коли співає, то очі його заплющуються та й плачуть, відтак що може побачити чоловік із заплющеними, а ще й заплаканими очима? Щось таке подумав дяк Григорій чи, може, уявив, через що призупинився, перш ніж зникнути в чорній отхлані дверей повітки, за якими вже сховалася Явдоха, власне, поринула в ту отхлань, і ще раз дослухався до знайомих слів, хоча той, котрий їх співно вимовляв, отой забутий ним, зовсім на слова на зважав, відтак виходили вони з його горлянки пережовані, перетрощені, розплющені й охриплені. Але ще з однієї причини призупинився перед порогом прірви, в яку мав і цього разу стрибнути, дяк Григорій Комарницький — він по-дурному злякався. "А що, — мигнуло йому в заячій голові, бо на мент голова із людської перетворилася таки на заячу, — коли оцей чорний прямокутник розхилених дверей — пастка на нього, намислена пономарем, а Явдоха — тільки принада в цій пастці?" Ні, він, здається, зробив помилку, пішовши повз Пошивайлів двір, отож чи не ліпше, поки не пізно, накивати звідти п'ятами? Але

накивати п'ятами не зміг, бо ззаду щось тихо загарчало і, озирнувшись, побачив за собою пса, котрий безшумно підкрався і цілком не по-приятельському шкірив до нього зуби. І в місячному світлі ті зуби синьо заблищали, а очі псові спалахнули жовтими вогниками, як це буває у вовків чи котів.

— То ти йдеш чи не йдеш? — озвалася з глибини пітьми Явдоха, голос її був розтяглий, як напіврозтоплений клей-карук, і солодкаво-лінивий, ніби та пітьма, що її покривала, була теплою водою, і вона в тій пітьмі-воді, ніжачись, купалася.

Дяк Григорій Комарницький ще раз зітхнув, озирнувся на пса, який удруге загарчав, але неголосно, а з розчинених дверей хати знову вирвалося рипіння, харчання, рикання, галасання — і все про комара, і все про муху; ні, не доведеться йому, дяку, дослухати своєї пісні до кінця в такому незвичайному виконанні. І він ступив через поріг повітки, добре знаючи, що там не лише темінь, а й глибочезна яма, заздалегідь викопана шаленим ревнивцем Іваном Пошивайлом, а в ямі тій, згорнутий масними кільцями, лежить величезний Змій, виставивши вгору пащеку, з якої бухає холодне срібне полум'я, і та пащека роззівнулася так, що одна губа торкалася однієї стіни, а друга — супротилежної. Отож і полетів він у ту яму, даремно згадуючи, що в його тотемного предка були хоч і малі, але крила — падав як камінь у криницю, а жоден камінь, хоч би й носив прізвище крилатих істот, ніколи на собі крил не вирощує й не навішує. А у вуха йому била, разом із повівом, що лопотів, пісня про комара та муху, а ще про шурю-бурю, яка зривається і прилітає тільки тоді, коли її накликають.

2

Через якийсь час заможна вдова Хвеська Терещенчиха справляла сорок днів по смерті свого чоловіка Терешка Пискуна. На обід вона запросила й панотця із паньматкою, і

пономаря з пономари-хою, й отамана та й всілякого товариства, серед якого невідь-як опинилася й Гапка Дмитриха, а може, були в тому товаристві й інші протиставні особи, але ті розсілися за столом так, щоб не бачити одне одного. Але Гапка зі своєї правдолюбної породи вчинила не так, а всілася якраз навпроти Явдохи, і це для того, щоб мати змогу їсти її очима, що вона вміла чинити досконало, тож була твердо переконана, що той чи та, кому таке чинить, опиратися їдучій силі її очей аж ніяк не зможе, а коли так, то жодна страва із добре урядженого столу в горлянку Явдосі не полізе, а кожен келишок із оковитою у рота з добром не увіллється, бо все те стане в роті чи горлі грудкою, галушкою чи кім'яхом, відтак і пожитку від тієї їжі та трунку дістане небагато, навіть коли б то була знаменита і смаковита полтавська галушка. І хоча люди кажуть, що кілка кілком вибивають, але не в такій ситуації. Отож Явдоха замість того, щоб смакувати їжею, хай і з печального приводу, і заливати на відзнаку печального приводу того поживка чудовою оковитою, смиренно поділяючи удовину журу за покійним Терешком Пискуном, змушена була ковтати слину, яка видавалася і печійна, і гірка, а Гапка, сказати б по справедливості, і собі не вкушала доброї страви, а сиділа, дивно роздувши круглу мармизу, бо навіщо їй страви, коли не менше смакувала муками своєї ворогині, що та їх увіч зазнавала і аж ніяк легко переносила? Біля Гапки сиділа її невістка, яка добре добачала, що тут коїться, через що кривенько всміхалася, а відтак здавалася криворотенькою. Явдоха терпіла над собою тортуру навіть довше, ніж могла, і то з тієї причини, що не дозволила собі піддатися ядучій потузі Гапчиних вирл, але дратувалася при цьому непомірно, а коли людина дратується, слабкосилою стає, а слабкосилі, як це просторо оповідається в "Четьях Мінеях", котрі так любив читати пономар навіть уголос для Явдохи, тортур не витримують, а тільки тверді духом та вірою. І хоч Явдоха й не була плоха, а силою духу могла б позмагатися не з одним чоловіком, що й не раз чинила, прикладом чого були її стосунки

з дяком Григорієм Комарницьким, у яких перед вів, як було з'явлено, не він, а вона. Явдоха, попри всі ці застереження, щоб не даватися і не улягти урікливим очам, таки не втрималася і сказала просто в те роздуте й набурмосене, кругле, ніби місяць, обличчя:

— Чого витріщилася на мене, жабо?

— І-і-і! — пустила тонку руладу Гапка. — Чи ж ви чули, люди? Вона мене жабою назвала!

— Бо урочиш мене, відьмо! — крикнула Явдоха.

— Ану, баби, позатикайте пельки! — по-урядовому рикнув пан отаман. — Не на базар прийшли, а на поминки.

Але той розумний голос прогучав, як волання в пустелі, бо Гапка розпочала чинити ще одне дійство, якого вважалася майстринею: затарахкотіла так, що кожен із гостей, за винятком її невістки та панотця, який умів запинати вуха засувками (до речі, зараз він сидів за столом кислий і понурий, ніби вимотаний), відчув у вухах тонкого свердлика, і ті свердлики моторно почали закручуватися, зовсім так, як це чинили, і про це подумав під ту хвилю пономар, кати в "Четьях Мінеях" щодо святих угодників, тільки вживали не звукових, а залізних свердликів, і хтозна, який із них дошкульніший. І з того торохкотіння можна було б комусь спокійному та звідувальному вилучити хіба самі тільки ганебні слова щодо Явдохи, що вона, мовляв, звісна на все село нецнота, і Що злягалася із вигнаним із села дяком Григорієм Комарницьким, і що панотець хотів її посадити в куну, навіть коваль Михайло вже куну їй кував, але вони з пономарем од того відкупилися, давши дві лисячі шкури, а ще й суму грошей (у цьому місці панотець, хоч мав заслонені засувками вуха, раптом вийшов із

апатії і сторожко блиснув очима), і що вона, Гапка, злапала Явдоху на гарячому, бо знайшла у Пошивайловому дворі дякового жупанця, а де той жупанець подівся, ніхто не відає, бо дяк відійшов раненько без жупанця; щоправда, звідки виходив дяк, вона, Гапка, на жаль, не вкмітила, бо запізно прокинулася (Явдоха цю нестачу в Гапчиних криках устерегла не без задоволення, очевидячки, Гапка вискочила з хати тоді, коли ранковий туманець ховав у просторі самотню постать дяка Григорія при його відході із села), але коли б тут було без гріха, чого б так раненько той дяк із села тікав? При цьому було виторохчено безліч порожніх слів, але й порожніх беззмістовних викочено було так багато, що Явдоха не змогла витримати політики, скочила на ноги і побігла, аби обігнути стола, а тоді й завдати тій язикатій жабосі добрячого чосу. Але її схопили чоловіки й не пустили бігти далі; тоді Гапка почала публікувати тим лихим ділом решетилівського отамана і весь уряд, бо отаман її викриття збув відмовкою; можливо, й сам до тієї хльорки топче стежечку та й поїв уже ЇЇ сметанки. Та й панотець не ліпший, репетувала та навісна баба, бо розсудив їх так криво, що вона й досі не відає, де дівся дяковий жупанець, котрий у неї був за "лице". Тоді й отаман, і панотець кинулися до розпаношеної вирви й почали її утихомирювати, а коли те їм не вдалося, то отаман, схопивши Гапку за коміра однією рукою, другою так міцно затулив їй рота, що виказниця могла тільки дико крутити очима, ніби продовжувала тими очима яро чинити того-таки виказа. Але галас і репет ущух, отож Явдоха, використовуючи погідну хвилину, голосно заявила, що покличе напасницю до права і попросила присутніх бути за свідків.

Коли все це в Решетилівці трапилося, дяк Григорій Комарницький сидів на ґанку школи в іншому селі, не дуже віддаленому, і міркував: чи добре він учинив, коли послухався гарячого Явдошиного переконування далеко від неї не відходити, навіть указала, де саме він може знайти покинуту

попереднім дяком школу, бо серед інших її любасів саме дяк виявився їй найбажанішим, і що вона, мовляв, так його покохала, як нікого, навіть більше, як свого чоловіка-пономаря, отож не в силі розлучитися з ним назавжди, а коли вони житимуть одне від одного неподалець, то часом здолають зійтися, щоб дати своєму коханню сякий-такий контент. При цьому Явдоха згодилася навіть порушити свою ж настанову не ходити самій до коханця, тобто для цього діла не покидати власного обійстя. І він, дяк Григорій Комарницький, її послухався, хоч кажуть люди: "Жінку слухай, а свого розума май!", хоча, з другого боку: "Поки баби, поти ради". Однак не можна не зважити, думав дяк, і на іншу мудрість: "Жінки довге волосся мають, а розум короткий", а ще не міг оминути й такого резону: "Жінка — як жилка, коли схочеш — потягнеш", а чоловік він такий, що тягти ту жилку попри все потребує, бо без неї його мутить і нудить; зрештою, гадав розважно дяк: "Там макогін блудить, де макітра рядить", так само: "Де голова блудить, там хвіст рядить", але, попри те: "Не одна жінка мужа змудрувала, а відтак і змурувала". Отож і він сидить ніби замурований, хоча розум застережно нашіптує: "Бери, сараче, ноги на плечі і втікай, як досі тікав, бо пожере тебе пекельце". Але цього разу втекти не може, бо не просто скакнув у якусь там гречку чи в чужого городця, а таки в нього закопався; точніше, вони з Явдохою, здається, далися, щоб проковтнув їх Змій, як колись ковтав святенника Йону кит — увійти в його пащеку легко, а вийти важко, отож і стерегтися треба було раніше, ще коли застановлявся перед порогом повітки, адже повітка та й стала головою Змія, в пащу якого він і полетів, як нетля чи комар на вогонь.

Отак мудро міркував собі дяк Григорій Комарницький, і йому, невідь у який спосіб, долинали до вух якісь покрики, якісь вискоти, очевидячки, Гапчин голос був такий тонкий і проникливий, що проходив у далекий простір, але дяк про те, що відбувалося в Решетилівці, не відав, а гадав, що це так

дивно тривожиться його душа, бо хоча й був він комариного роду, але душу, як говорилося, увіч мав заячу, через що й намагався бути остережний, хоч добре відав: коли заблуклому у світі запалюється вогонь у глибині ночі, той усе одно до нього рушить, які б остережні труби не грали у його заячій душі.

3

Наступного дня пономар Іван Пошивайло із жінкою вирушили возом у Полтаву, хоча перед тим Іван спробував угамувати Явдоху.

— Дивись, жінко, — розумно сказав він, — щоб тобі твій гонор боком не виліз!

— А ти хотів би, — ще розважливіше сказала Явдоха, — щоб я із таким соромом жила поміж людей? Це ж бо і для тебе ганьба! Нас спубліковано, і мовчати нам і не годиться, і не пристойно.

Іван подумав і згодився: ганьбу треба було покривати, бо увіч стала явна, а покидати свого місця пономарського та й села не бажав, був-бо чоловіком іншого замісу, аніж дяк Григорій Комарницький, у якого ані кола, ані двора. Тому зітхнув і, як майже завжди, із жінкою згодився, хоча в його нутрі й кипів і нуртував казанець смоли, але не супроти жінки, а тих кобеляків, що до неї лазять. Через те наступного ранку зрихтував воза, вимостив соломою, накрив її рядном і допоміг вигідно вмоститися Явдосі. Відтак покотилися вулицею, в кожному обійсті якої стояли і старий, і стара, і молодий, і молода, а ще по купці дітей, від більших до дрібніших, і всі вони позбивались у тісні барвисті гуртки, аж подекуди затуляли одне одного, а менші мусили визирати з-за піл

старших, і всі видавалися наче намальовані, бо безрухі, хіба якесь хлопча чи дівча тицькало в переїжджих брудним пальчиком. Іван їхав із нерушним обличчям, не роззираючись, а Явдоха звела гордо та пишно голову і позирала на сусідів з-під приспущених повік, і тільки Гапка Дмитриха не виставлялася так видимо, а прикипіла очком до дірки в тині, а що вглипнеш з такої малої шпарини? Отож її чари до Явдохи таки не досягли. А невістка Гапчина стояла відкрито зі скривленим в усмішечці ротом і не думаючи ховатися, бо не мала й чого: не вона ж варила ту кашу, хоч, правду сказати, бажала потайці, аби ту кашу було вивалено, а ще й гарячу, таки на голову її свекрухи, а не Явдохи, бо Явдоха була їй ніхто, а свекруха в'їлася доброю болячкою до самої печінки, і та болячка, здається, вже й загнивати починала.

— Тьху, тьху, тьху! — тричі сплюнула, не відриваючи їдкого ока від шпарини в тину Гапка. — А щоб тебе трасця била й перебила, доки доїдеш, і щоб розтрусила, а щоб вам, скаредникам і безчесникам, нецнотам бісовим, віз поламався і щоб коняка ваша скривіла на очі й на ноги. А щоб вам животи сперло і бігачка найшла, щоб вам святе сонійко у голови вдарило, а язики ваші брехливі, поки приїдете, в пащеках позасихали в паліччя, як оце те, що на тині!

І все це Гапка проказала без звичного торохкотіння, а таки повільно, повагом, щоб чортяка, до якого молилася і який, на її тверде переконання, мав би називатися Богом, таки добре розібрав, чого Гапка бажає і просить, бо ці чоловіки, кисло подумала жінка, все чомусь не можуть вловити своїми дерев'яними головами її мови.

— Гріх, мамо, так людей клясти! — сказала кривим ротиком, не змінюючи усмішки, невістка.

— Хіба то люди? — скрикнула, не міняючи пози, Гапка. — То нецноти, не люди! І не сунь не в своє діло свого кривого носа, бо як моя невістка мусиш бути на мойому боці, якщо хочеш зі мною доброго життя.

— А хіба я не на вашому? — невинно, але й кисло спитала невістка, скошуючи око, щоб побачити, чи справді кривий у неї ніс.

— Дивись мені, бо й тебе прокляну! А моє слово урекливе! — прошипіла Гапка. — І не заважай мені їх урікати!

Але за цей час віз достатньо відкотився, отож урікати не стало кого, через що Гапка сплюнула знову-таки тричі і звелася на повний зріст, бо в шпарку нічого не бачила.

Іван Пошивайло хотів поговорити із жінкою десь так само рішуче, як і з дяком, бо хоча й не запопав їх на невшетечництві, але той казанок зі смолою в грудях йому певно вибулькував, що рильця їхні таки в пушку, і перший тому доказ — швидка втеча із села дяка, отже, знає киця, чиє сало з'їла, — але не зміг. Одне, що дуже тарахкотів на нерівній дорозі віз, а друге, для балачки треба було б повернутися до жінки, відтак не бачив би дороги, а коник у них майже сліпий і міг би їх бозна-куди завезти. А третє, хоча й кипів йому в грудях отой пекельний казанець, але вуста чомусь не розтулялися, язик не бажав рухатися — добре відав, що коли б таку балачку почав, жінка, так вигідно умощена на рядні й досі безсловесна, почне на нього верещати, а з її досі сухих очей потече річка сліз, він же, коли таке траплялося, витримати того не міг, трахав дверима й ішов із хати; їдучи ж возом, того не вчиниш, отож вона криком та слізьми так його затуркає, що не знатиме, як розумніше повестися перед панами судовими, отож остерігся, аби не вийшло їм на гірше. Тому тільки й кинув позад себе кострубате:

— То що мені на суді говорити?

— А те, що я скажу, — голосно й чітко мовила Явдоха. — Я й говоритиму, бо це мене публіковано, а ти потверджуй!

Так вони й учинили перед полтавською старшиною і подали скаргу, яку записали до книг Полтавського уряду, що, мовляв, Гапка Дмитриха назвала прилюдно Явдоху нецнотою і завдала їй уразу, ніби мала з дяком невшетечність, чого напасниця доказати не могла, а вони, тобто Явдоха та її чоловік Іван Пошивайло, готові дати щодо того слушного довода.

Говорила Явдоха, а Іван стояв побіч і мовчав, хіба дивився у кутка судового покою, скошуючи очі і трохи ніби відвертаючись від полкового підсудді, який їх допитував.

— Це сказала твоя жінка, — мовив суворо підсуддя, — а що змовиш ти, чоловіче?

— Скажу те саме, — відказав спроквола Іван. — Дамо про своє цнотливе мешкання слушного довода.

— Отже, Гапка Дмитриха на твою жінку нащекала? — спитав підсуддя, судді на той час у Полтаві не було, поїхав у якихось важливих оборудках, отож і вів з ними мову цей.

— Добре знаєте, пане наказний, — сказав не без політики Іван Пошивайло, — що таке баби, коли загризуться! Часом наварять такого пива, що й чортяка не вип'є, похлинеться! І де дідько не посіє, пане наказний, там баба вродить. А ще вам скажу на своє розуміння: біда бабу породила, а біду — чортова мати.

— Щось замудрив, пане пономарю, — показав зуби підсуддя. — Скажи ліпше просто і нефігурно: Гапка на твою жінку нащекала?

— Вони одна на одну щекали, пане наказний, але моя їй чести не публікувала, хіба жабою зголосила, тож і не уймала, а та бісиця мою нецнотою таки охрестила і честь їй уйняла.

— А сам жінку вважаєш за нецноту? — спитав підсуддя. — Чи вона в тебе чеснотлива?

Іван знову подивився у куток, ніби там сидів невидимий підказько, і з чужого голосу він і говорив.

— Бачите, пане наказний, кажуть люди: то не жінка, як сім раз на день не обманить чоловіка. І це ще добра жінка, пане наказний, як тільки сім раз на день одурить. А де дві баби зійдуться, не вам мені казати, — це я вже до сварки — то там уже й торг, а як три, то й ярмарок. І де дві баби, сказати б, зберуться умісті, то не переспорить їх чоловіків і двісті. А коли…

— Постій, пане пономарю, зі своїми приказками! Ліпше скажи: жінка твоя цнотлива чи ні? — перебив підсуддя Івана.

— Ото я й кажу, пане наказний, — мовив, усе ще не відриваючи від кутка очей, Іван. — Всяк знає: не вір жінці, як чужому собаці, а інші речуть: "Не хвались жінкою у сім день, а хвались у сім літ", а я зі своєю, слава Богу, прожив сім літ і семеро день. І ще ви, панове судді, маєте знати: не та жінка нецнота, яку так називають, а та, яку з "лицем" мають і "лице" до суду поставили. Отож я супроти жінки своєї нічого лихого сказати не можу, бо поки що з нею, а вона зі мною. Тим і кажемо: живемо чеснотливо, і я нікому не дозволю щекати на

неї. Коли ж є торг, то на ньому має щось продаватися, а не тільки бабські виграшки та ляскоти.

Виповівши ту орацію, пан пономар аж упрів, тож змушений був утерти піт з чола, а тоді знову зизо подивився у куток.

— Наскільки я зрозумів твою мову, — сказав підсуддя, — своєї жінки в нецноті не винуватиш?

— Та де! — коротко повів Іван, ще й головою смикнув, ніби на плечах незручно сиділа.

— Тоді видаю наказа, — різко мовив суддя. — Хай решетилівський уряд чинить у тій справі слідство і подасть мені атестацію, а тоді справу розглянемо.

Явдоха під час орації свого чоловіка стояла сумирно й непорушно: білі руки склала на животі, черевички стулила, а лице мала сіре, ніби піщане, і тільки вряди-годи із того піску щось гостро зблискувало, ніби в пісок потрапило скло, а може, пробивалася струмка води. Але коли вийшли із судової канцелярії, Явдоха накинулася на чоловіка:

— Що це ти намолов?

— Не намолов, а тебе, скурву дочку, захищав, — зимно повів Іван Пошивайло й подивився на жінку так чорно, ніби ота смола, що кипіла цілу дорогу в казані його грудей, підступила попід очі, а відтак і плюхнула з них чорними вибухами.

— То оце я тобі така погана жінка? — плаксиво озвалася Явдоха.

— Жінка як жінка, — мовив понуро Іван. — Усіх вас чортяка на мотузку водить, а може, ви його!

І він узяв носа в два пальці і вишмаркнув у куряву чорні смоляні шмарклі.

Явдоха округлила очі і розтулила рота, але миттю стулила, блимнувши на чоловіка майже любасно.

— Думала, Іване, — сказала тепло, — що ти дурніший! Але ні, ти мудрий, тільки дурня із себе чомусь корчиш…

І саме в цей час, коли пролунали ці сакраментальні слова, на шкільному ґанку в недалекому селі дяк Григорій Комарницький пустив вибраний із люльки дим через ніздрі, вуха та очі, але не через рота, бо стулив його, і не для того, аби щось комусь затуманити, а щоб любо помріяти, адже був поетом, а поети, які не вміють мріяти, скудять свою віршотворну жилу, чого дяк поки що й не збирався чинити, та ж бо його вірші, певною мірою, годували його й сиріт-школярів, котрі в школі жили. Була ще одна причина для мрій: минуло вже чимало часу від того щасливого чи нещасливого вечора, коли двічі повечеряв у гостинній родині Пошивайлів, а по тому в його кишки наливалася сама кваша, здоблена куснем коржа чи хліба; трохи менше часу минуло, коли був задоволений інший його голод, сакраментальний, а роззиратися, щоб уконтентувати себе в новому селі черговою присмачкою, було зарано, окрім того, дяк хотів трохи затриматись у своїй вічній дорозі й перевести, нарешті, подиха. Отож і з цієї причини він бажав не так дій, як мрій. А ще йому сприяло чи докучало те, що з Явдохою остаточно не розійшовся, бо коли виходив рано вранці з тієї повітки-колодязя, в якому покупався цілу ніч, то Явдоха сказала йому виразно і без жіночого крутійства: хай її не забуває, бо не бажає позбуватися такого гарячого коханця. Отож чи закличе, коли випаде нагода, чи знайде його сама.

Дяк розумів марність таких обітниць, але мав натуру трохи дивну: кількох водночас любити не міг, отож мусив дотримуватися поки що вірности Яв-досі, а може, вона його й причарувала, бо дала випити в тій чорній повітці, коли був розжарений, як черінь, якогось бридкого пійла, назвавши його узваром, і той напій, замість улитися до кишок, натурально остудивши внутрішній пал, розтікся всіма жилами та шпаринами його тіла і того пала в ньому, навпаки, затримав і розпалив. Ось чому в його мареннях була постійно присутня таки Явдоха, а ті, інші, з якими здибувався на подільських чи волинських селах, зробилися синіми тінями, аж ледве в його уяві ворушилися.

Маючи такі передумови, дяк вільно розсівся, обпершись спиною об стіну школи, і залишив на ґанку свого боввана, а сам, невидимий, як чинив це в Троянові, що про нього йому і згадувати було бридко, відштовхнувся босими ногами, також невидимими, ніби виринав із води, і та повітряна вода викинула його аж на небо, де він розтікся в подобі осяяної сонцем хмарки, тобто вільно лежав на повітряній воді, не рухаючи ані руками, ані ногами, а обличчям догори — бажав-бо уздріти всі сім небес. Відтак досить на ті небеса надивився, немало там побачивши: був там уявний ліс, де росли дивні дерева, засипані фігами, помаранчами, цитринами, грушами, яблуками, сливами та вишнями, але нетутешніми — виявилися такі великі, яких на землі не буває: вишні і сливи — як земні яблука, а груші та яблука — як гарбузи, а небесні гарбузи, котрі також там були, — з Явдошину повітку, в якій пропадав цілу ніч, і в кожного гарбуза він запримітив двері, зачинені на лірникові замки, і тільки одні відчинилися, і в них постала, вилита із закам'янілого меду, Явдоха, яка засміялася любашно й поманила його пальцем. У той же час із-за її спини висунулася чорне подіб'я Івана Пошивайла, чудово прикрашене щедро розрослими оленячими рогами. Саме тому дяк Григорій Комарницький вирішив відвернутися, ніби не помітив тих

сласних Явдошиних кивів-заманок, тим більше, що у вирячених очах Івана Пошивайла видимо варилася смола, а поплив, звільна похитуючись і нешвидко помахуючи, як чорногуз крильми, руками, туди, де витинався золотий і срібний палац, споруджений із хмар та сонячного проміння. А коли наблизився, не міг не згукнути уражено, адже стіни палацу виявилися викладені із жовтих коржів та білих полтей сала, а зовсім не із хмар та сонячного проміння, а рами того палацу фігурно викладені чи обкладені грубими начиненими кров'ю та гречкою кишками, а замість шиб уставлені тонко нарізані в найгрубшому місці рожеві шинки й руляди. Дах же витинався пірниковий, а двері заступали печені барани та кабани, що тримали в роті по хріновому кореню. Мур того палацу виклався із круглих і запашних хлібин, запашних тому, що вітерець, який звільна розвіював солом'яне волосся Комарницького, доносив хлібного духа та й інші чудові пахощі аж сюди, де вільно плавав, розкинувши руки й ноги. Над тим палацом стояли хмари іншого, вищого неба, де часом блискало й погримувало, а відтак ішов дощ із вареників та сметани. Дяк навіть рота розтулив, щоб хоч трохи того дива потрапило йому до рота, але вареники, густо змочені у сметані, до нього так і не долетіли, а розчинились десь неподалік палацу, осипаючись на твердь, якої не міг досягти. Тоді дяк Григорій Комарницький відчув гострі та болючі спазми в порожніх кишках та шлунку, отож не зміг більше дивитися на ті лакоти, а перевернувся долілиць і уздрів довгого білого змія Дороги, цілком порожньої, хіба що котився по ній невеличкий візець, запряжений сліпою клячею, яка не так бігла, як трюхкала, покивуючи темною головою. А правив візочком чорний чоловік, бо не тільки мав чорну одежу, але не менш чорне тіло й голову, що її чудово увінчували оленячі роги. А на візку, розсівшись гордо і пишно на барвистому рядні, як пава, гарна й дорідна, біла тілом і з палкими карими очима, що спалахували, ніби коштовне каміння, жінка, — однак трусилася, ніби била її трясця. І йому, дякові Григорію, жахливо захотілося, щоб згадала про нього і

звела вгору обличчя і щоб змогли хоч зустрітися очима. І це тому виникло в ньому таке бажання, бо друга, ще болючіша спазма принизала його розпростерте в небі тіло. Але Явдоха, очевидно, була занурена в себе, можливо, все ще розмірковуючи: чи добрі, чи лихі речі сказав перед панами судовими її чоловік Іван Пошивайло, а раз так, то про дяка Комарницького на цей час забула, хоча він і колисався над нею і посилав до неї любасні промені, але ті, зовсім так само, як вареники в сметані з третього неба, до землі не долітали, а розчинялись у повітрі, стаючи навіть не димом, а таки нічим. І дяк пошкодував, що залишив люльку, втиснуту між зубів власного боввана, на шкільному ґанку, отож не міг полікувати своєї розпуки навіть димом, і саме від того з його синіх прозорих очей скапнуло кілька сльозин, які до Явдохи таки долетіли, але вона була така замислена й настільки занурена в себе, що й цього разу про дяка ані згадала, та й не подумала звести вгору чудове своє обличчя, аби хоч цим його втішити.

4

Наказа про розслідування справи щодо уйняття чести Явдосі Іванисі Пошивайловій привіз до Решетилівки судовий писар пан Терентій Бовкун, людина розумна та поважна, висока та суха, наче тріска, трохи похилена в карку від постійного сидіння за столом та писання. Пан Терентій мав одну особливість чи ваду: хоч би скільки їв, ніколи не наїдався, відповідно і справи, що йому доручали, провадив не раз через слабкість черева свого на користь того, хто ліпше його пригостить. Отож, сидячи за отамановим столом, змірна заливав з'їдене наливками та медами, бо горілки, на немале зачудування пана отамана, не шанував, а ще й виголосив рацію, що горілка походження чортячого, тож робить розумного дурним, а дурного ще дурнішим, а ще дурнішого безголовим, а безголовому вже нічого не чинить, бо куди відтак оту горілицю й уливати? Йому ж, урядовому чоловіку,

що має справу добре розмислити, не годиться ставати дурним. Меди ж і наливки, повів цей мудрий і поважний чоловік, а ще й вина — амброзія богів (при цьому слові він виставив пальця, на якому не було жодного товщу, зате був мозоль від пера і невимивна чорнильна плямка) і вживати такі трунки — звичай добрящий, через що від цього не відмовляється. Особливо ж бридить сивухою, бо сивуха, сповістив він розважливо, сивить думки в голові, тобто вони, фігурно визначив пан писар, ніби цвіллю припадають. Отож попиваючи амброзійні напої і поїдаючи все без розбору, що було на столі, пан писар уважно вислухав отамана Олексія Рудченка, а той сповістив, що за Явдохою ніхто нічого лихого не чув, весь же заколот іде від капосної, язикатої, нечучварної, їдучої, відьмачої, лихої, з чорним іднебінням у роті Гапки Дмитрихи, яка тільки тоді й живе, коли инить ребелію, а коли заколоту не чинить, то пропадає, казячись, к устеклива псиця. Вона і його, отамана, тяжко образила на тих оминках у Хвеськи, але він бучі вчинити не захотів, бо це така аба, що їй чорт чоботи на махових вилах подає, тож послід ліпше є розгортати, коли в кого ніс тонкий, а провчити ту кляту бабу, сказав досвідно пан отаман, не можна навіть карою, бо від кари азнає задоволення і починає казитися ще більше.

Пан писар велів закликати по одному всіх, котрі були на оминках, окрім Явдохи та Гапки, і всі однодушно сказали те саме, о й пан отаман: то баба люта, недійшла, яра, сварлива, гнівлива, пащечна, заздростлива, підозрілива й нюшить по цілому світу, тобто селі, через що від неї нікому спокою нема. Останнє сповістили чоловіки, саме ті, котрі любили закидати камінці до чужого городця, де не обійшлося і без Явдошиного.

— Гаразд, — сказав пан писар. — А як же з тим дяком? На те кожен покликаний чи покликана чинили так, як пономар покої полтавського суду — тобто дивились у куток, той чи той, і нехотя відповідали: "Я того не бачив (не бачила), не відаю і не

знаю!" Зате всі однодушно, навіть задоволено, визнали, що Гапка таки ганьбила на поминках пономарку і докладно переказували, якими словами і якими Явдоха своїй напасниці відповідала — були, мовляв, Явдошині слова гострі, але без урази чести. Пан писар мусив визнати, що свідчення тут цілком збігаються.

— А коваль і справді на Явдоху куну робив? — спитав пан писар.

— Запитайте в самого коваля Михайла, — спокійно відповів отаман.

Відтак усунулось у хату щось величезне, закопчене, від якого густо пахло вогнем та залізом.

— Це я — Михайло, — густим басом сказало закопчене. — Кликали?

— На кого ти куну робив? — спитав пан писар.

— Та на п'яницю нашого Приходька, — відповів коваль.

— А на Явдоху?

— Чого мені на Явдоху куну робити? — здивовано спитав коваль. — Про те мене ніхто не просив. А на Приходька просили братчики наші, от я й робив. Добряча вийшла куна!

І ліва брова Михайлова легко підскочила вгору, від чого одне око кругло розплющилося, а друге звузилося до щілини; до речі, коваль пару разів камінчика до Явдошиного городця таки закидав.

Останньою вперлося до покою бабисько — ширше, як довше, в якої все було кругле: і тіло, і голова, а перса так роздимали одежу, що несвідомий міг би подумати, що позашивала туди найбільші, які родять у цьому краї, кавуни. Бабисько називали Солохою, і писклявим голоском воно розказало:

— Гапка Дмитриха й мене злим куревством публікувала, але того не доказала, бо мені те, панове урядові, не требачки. А не требачки тому, бо з якого боку не підійди, то мене не дістати, але вона й на мене таку напасть насилала, отож, панове врядні, самі в тому можете переконатися.

Пан писар на ту мову аж їсти перестав, а ще й рота розтулив, обмацавши поглядом бабисько, а що вона й справді була схожою на барило, так туго набите салом, що більше не втовчеш, прийняв її рацію, хоч і подивувався на відвертість її вислову. Але щось дивне сталося із паном писарем: не зважаючи на цілковиту почварність Солошину і на не першу, та й не другу її молодість, панові писарю при його сухій, тичкоподібній структурі якось гостро захотілося перевірити, до чого, до речі, закликала й сама Солоха: а чи справді ЇЇ не можна дістати? Але він тих думок засоромився, адже особа він урядова й поважна, а ще всі ці балачки дрочили йому іншого апетита, до того, котре ще залишалося на столі. Тому він зголосив, що атестацію вже є з чого складати, тому поки що трохи переїсть, а тоді вони підуть до Явдохи і поговорять з нею, в їхній-таки хаті. Це було мовлено із певним наміром: пан писар небезпідставно сподівався, що й там його пригостять, бо того, що залишалося на столі, не могло вже бути багато.

— Поїжте, поїжте! — сказав отаман. — А я на хвилю вийду до вітру, та й подимлю заодно.

Коли за отаманом рипнули двері, пан писар, який не вельми добачав, вирішив, що залишився сам, отож допався до мисок, беручи їх по одній, починаючи від найближчої, і вимотував усе, ще й пальцем вимазував, бо коли в хаті сам, то навички доброго поводження не завжди виконуєш. Так він спорожнив одну, другу й до п'ятої миски, голосно чмакаючи і запиваючи кожну келишком малвазії, і почав уже відчувати, який чудовий часом буває цей білий світ, а коли так, то й благість почала входити до його серця, а хто, в такому стані пробуваючи, не стане добрий та примирливий.

І саме в цей момент від дверей щось кашлянуло; пан писар аж схарапудився і кинув оком, та й уздрів, що Солоха ще не пішла, а стоїть на тому ж місці, де була поставлена чи поставилася сама, і замиловано стежить за паном писарем.

— Ще не пішла? — голосно скрикнув пан писар.

— Оце дивлюся, як ви, пане писарю, їсте, — тоненько проказала. — Так же славно їсте, дай Боже вам здоровлячка, аж душа масличком обливається. А ще мене, пане писарю, зморочила думонька: отак їсте, а подобаєте на комара, а я майже не їм, хіба вхоплю того-сього по макітрі, а мене, як бачите, розперло, що тільки коли-небудь десь такі чоловіки, як ви, на мене, бува, й зирнуть.

— Що це ти мелеш, бабо? — вражено спитав писар.

— Та про речі, що їх усі знають, — спокійно сказала Солоха. — Коли чоловік — сама шкура та кості, як оце, не в образу сказати, ви, пане писарю, то йому люба дебела жінка, а дебелий шукає таку, що кості в неї гримлять, а шкура, вибачте на слові, рипить.

Писар був настільки здивований, що не відповів на цю мудрацію, а встав і майже навшпиньки обійшов довкруж Солоху, звідусіль приглядаючись, бо такого дива йому ще не випадало бачити.

— А скажи, — мовив урядовим голосом, коли знову опинився з нею віч-на-віч. — Правду змовила, що тебе не можна дістати?

— Хе-хе, — засміялася Солоха і засоромилась, як дівка на виданні. — Це вам треба знати з дурного інтересу чи для своєї урядової тестації?

— Звісно, для атестації, — поважно сказав пан писар, удруге обходячи її довкруг.

— То це маю сказати, як є, чи так, як вам хочеться?

Логічні побудови у Солохи (а пан писар вивчав логіку в Київській академії і добре знав, що це таке) були вельми своєрідні, коли б не сказати двотекстові. Але він не став переконувати бабу, Що до храму мудрости, як любив казати його професор у філософічному класі, еге ж, до храму мудрости входять тільки за допомогою логіки. Тому урядово прорік:

— Кажи так, як є, бабо!

— Але ж мені стидко, — сказала, у дивний спосіб підхихикнувши, Солоха.

Тоді пан писар учинив таке, чого б не належало робити йому як особі урядовій, а відтак поважній, — він простяг до Солохи вказівного пальця, схожого більше на хмизинку, при

тому давно всохлу, з якої й кора обсипалася, й обережненько тицьнув Солоху не в персо, борони Боже, а в кругле плече. І той палець у плечі пропав, бо провалився, як у тісто; пан писар перелякано смикнув його назад, і вони засміялися цього разу в однаковій тональності: чи то сласно, чи то засоромлено.

— Але ти, Солохо, мені не відповіла, — сказав пан писар, солодко примружуючись, як ситий кіт.

— Еге ж, пане писарю, — мовила Солоха, — такі речі не повідаються, тільки вивіряються, бо язику, що в моїм роті, хоч ви чоловік і урядовий, стидко таке казать. А я мотрона поштива.

— Це я бачу, — сказав пан писар і захотів якось її соромливість зрушити, хоч би з урядової потреби, але в цей час заспівали сінешні двері, і пан писар від Солохи сахнувся, так і не задовольнивши інтересу, — повертався від вітру отаман.

— Ти досі тут? — спитав у Солохи грізно отаман.

— Це я хотіла подивитися, — сакраментально пропищала Солоха, — як пан писар їдять. Так же похопно вони їдять, що мені аж заздро стало, а коли заздро, то й мило.

— Іди, бабо, бо ти мені пана писаря спокусиш, — пожартував отаман.

— А може, подивлюся ще трошки, — мовила Солоха солодко. — Так же сласно вони їдять, на подивки!

І це слово було мовлене якось так, що пан писар знову відчув голод і справді почав вимітати їжу із шостої миси;

зрештою, таке йому належало вчинити, щоб пан отаман, борони Боже, не подумав, що він тут до Солохи залицявся.

— Йди вже, бабо, йди, — наказав суворо отаман, — бо ми люди урядові й не маємо часу на дурні розбалаки.

Солоха зітхнула й почала розвертатися, як віз на малому дворі, а пан писар мигцем кинув на лоба й груди хреста, бо він таки потрапив у скусу; очевидно, це село, подумав він, якесь особливо любашне, коли навіть такі сальні мішки про ці речі не забули.

— То що, пане писарю, чи досить вам для атестації, чи підемо до Явдохи? — спитав Олексій Рудченко, коли Солоха почала з натугою протискатися через отаманові двері — пан писар, дивлячись на те, аж їсти забув, бо протискалася не передом, а боком, отже, боком мала бути вужча, при тому якось своєрідно розплющилася, ніби розтеклася тістом. Але утруднення, щоб вийти, не дістала, бо легко цю перепону подолала, зрештою, коли сюди зайшла, то, напевне, знала, як і вийти.

— Оце я й міркую, пане отамане, — сказав писар, коли за Солохою гримнули двері. — Чи треба нам до Явдохи йти?

— Еге ж, еге ж, — згодився із ним пан отаман, — бо та пристя Гапка ще заверещить, що Явдоха вас улещувала своїм пригощенням.

— Я теж так зміркував, пане отамане, — мовив писар, присуваючи до себе сьому тарілку. — Бо мені вже, правду кажучи, досить отих ваших баб.

А що ж дяк Григорій Комарницький на своїх других ролях? У той день, коли все те відбувалося, відчув він неспокій, хоча день випав чудовий, повний яскравого серпневого сонця, коли невидима високосна рука складала в небі зі сліпучих білих купчастих хмарин чудові замки; інші хмари при цьому були схожі на засніжені гори, і чи від того снігу, чи від смутку, що невідь-чому заснітився в душі дяка Григорія, в повітрі відчувався тлінний продих, ніби з тих замків та гір подувала чи дихала вже недалека осінь. Повітря стало напрочуд чисте, налите прозорою твердою блакиттю, твердою, бо, незважаючи на того тлінного продиха, нічого не рухалося: ні втомлене за літо листя, яке де-не-де запалювало перші жовтяки, ані одежа на перехожих, ані трава, утяжена нарощеним насінням, ані ріка, що нагадувала синього Змія, котрий раптом забув, що йому належить колотити цей світ, а не влагоджувати, тож і заснув, вигріваючи холоднокровне блакитне тіло. Відтак вода набувала зимної темрявости, незважаючи на надмірно яскраве освітлення, і та темнавість пливла з дна, чорного й закаламученого, ніби саме там і відроджувалось оте холодне, розтягнене змііне тіло. І дяк, повчивши трохи дітей, знудився поміж них та й розігнав, як це чинить милосердний купець із байки, заплативши за полонене птаство, а відтак порозкривав клітки і повиганяв їх на волю, бо не кожна птаха ще й хотіла вилітати, і те птаство з радісним щебетом полетіло в ясний світ, який і відбивався оце в засмучених дякових очах голубим склом. А цвіркуни навколо натхненно роздирали горлянки, поля пахли дозрілим зерном, а ще й соломою, а бур'яни та інша поземна зелень виточували із себе одурманливі, удвічі посилені запахи, від яких дяк п'янів більше, аніж від сивухи. І його почав утягувати в себе весь той соковитий, налитий пахом землі та зела світ, отой застиглий, ніби драглистий синій простір, який наповнювався ще й музикою, котра текла із цвіркунових заспівів, а ще більше з його стривоженої, але повної знесености, душі. Іншого б разу, як це вже траплялося, дяк, може, послухався б погуку того простору та й рушив би в

нього, ні про що і ні про кого не думаючи, але якась незрима сила втримувала його, сила із серця, а не з голови, бо думка веліла йому в тому синьому просторі згубитися, ні над чим не застановляючись. Однак ще більша сила наклала йому на шию тугого повітряного зашморга чи ошийника, прикувала його, як куною, до цих полів, що стелилися навсібіч, до ріки, яку холодило Змієве тіло, і до тих палаців та снігових гір у небі. Отож блукав понад рікою, у верболозах, виходив на шлях, спинався на могили й дивився затуманеним поглядом у даль, але піти звідсіля не міг. Груди йому хвилювалися, бо там поселилося солодкооке і солодкодишне, білої барви звіря, якась ласка, що мала Явдошині очі й пахла Явдохою, і він раптом відчув її незриму, але істотну присутність, адже це вона була розлита в цій драглистій синяві, в цих палацах та горах, у теплому холоді ріки, у цвіркунових піснях, у музиці власної душі, отож таки не міг відійти від села далеко, а все повертався до шкільного ґанку. Зрештою, не втерпів, вийняв із торби темперу,[8] старанно очинив ножичком, відтак розгорнув секстеренас,[9] умокнув темперу в бузинове чорнило, і вона почала швидко бігати білим полем, сіючи брунатні живі, схожі на пташок, що налетіли на стерні, літери, які, складаючись, раптом почали творити щось подібне до цього дня, до синяви, палаців чи замків, до цвіркунового скрекоту, до дзвону жайворонків, до зела, що дурманіє і виточує чи витискає із себе піт своїх пахощів, відтак дихає, мов живе; до вкладених у ясні колодязі чорних стовбурів, до листя на тих деревах, тобто зелені повітряної, зараз воно не мало сили навіть шелестіти.

І в уяві дяка Григорія Комарницького оживав шлях, котрий вів його до Чучманської землі, де ходять синиці в синьо-жовтих жупанцях і в круглих, схожих на мисюрки, наголовниках, де зозулі виковують золотими молотками хвилини, години, дні й місяці, а все це складають, як снопи в полукіпки, в роки. Відтак і журавка підіймає до неба довгого дзьоба і видає печального

погука, а горобці купаються у жовтому промінні й отрясають на світ його розпилену бронзу. Можливо, саме в тій землі, куди так смутко течуть його очі, і збирався він будувати собі хату з лободи, з дурману, хату, в якій ніхто на нього не нападе, ніхто не ловитиме, не врізуватиме поли, не гнатиметься він світ за очі, а отже, не матиме потреби йти туди — не знати куди, бо нарешті переконається, що оте "не знати куди" і є омріяною Чучманською землею, хоч у тому слові й заховано інше — "мана".

6

Це й справді була мана, чи омана, бо Змій тільки вдавав із себе сплячого та спокійного, але світ колотити не переставав, і чільним воїном з його полку тут виступала Гапка Дмитриха, яка, поки пан писар чинив допити в отаманській хаті, поглинаючи заодно щедру їжу з наставлених мисок, бігала селом, як встекла, хотіла-бо роздобути собі свідків, котрі б утвердили її правду, в якій сама нітрохи не сумнівалася. Для цього та прудка жінка взула чоботи-скороходи, отож і пурхала, як горобець, але не такий поетичний, як це уявлялося дяку Григорію Комарницькому, а таки сірий і наполоханий, хоча й нахрапистий, тим більше, що до пана писаря в отамановій хаті її не допустив гевал, котрий ту хату в тому часі стеріг.

— Злизни з очей, бабо! — сказав він, ворухнувши страхітливими вусищами, через які більше був схожим на сома, аніж на людину, — бо я пускаю до панів урядових тільки тих, кого вони кличуть.

— А мене не кликали? — схилила на плече гарбузячу голову Гапка.

— А тебе не кликали, — байдуже сказав гевал.

— Та ж бо там про мене йдеться! — верескнула Гапка.

— Про тебе, — смикнув за вус гевал, — але пани урядові хочуть про тебе, бабо, не від тебе, а від чесних людей почути.

— А я вже не чесна? — ще більше звищила голоса Гапка, при тому так, що і в гевала зів'яли вуха, наче листя без доступу вологи. Гевал трохи застрашився, спробував поворушити зів'ялими вухами, а що йому те не вдалося, сторожко помацав пальцями — висіли клаптями, як у деяких клаповухих собак.

— А ти не чесна, — сказав спересердя, — бо чесних до суду не тягнуть. Злизни, бабо, з очей, бо ще бука закоштуєш!

І він і справді звів бучка, але Гапка зовсім не бажала куштувати будь-чиїх бучин, отож чоботи-скороходи понесли її до Ващихи. Ващиха саме стояла в дворі, і Гапка виросла перед нею, ніби з неба впала, на мить закопавшись у землицю.

— Змилуйся, Ващихо, — сказала надто вже напрямець, без жодних перевалок, — скажи, чи син твій удома?

— Мій син? — спроквола спитала Ващиха, вимірюючи очима Гапку від ніг до голови, ніби ніколи її не бачила, а тільки щойно уздріла. — Це ж котрий, бо в мене їх п'ятеро?

— Та ж той, що лигався був з Явдохою, — надто неполітично сказала Гапка, зовсім не дбаючи про закони розумного дискурсу, адже в Київській академії вона не вчилася.

Ващиха ще раз зміряла куценьку, розтіпану, вельми схожу на горобця Гапчину постать і сказала:

— Такого сина в мене нема. Щось переплутала, Гапко, чи ж часом не впилася?

— Та я ж про Трохима питаю.

— То навіщо тобі Трохим?

— А хочу, — заторохкотіла Гапка, — щоб він прийшов до урядових і признався на праві, що злягався з Явдохою.

На те надто пряме слово Ващиха поставила брови сторчма, зиркнула вражено на розтріпаного горобця-бабу перед собою і сказала таким іржавим голосом, що з її слів справді посипалася жовто-червона іржа:

— Я за свого сина отвіту не несу, бо вже дорослий. А коли його звинувачуєш, то постав, Гапко, "лице". А коли не доведеш, — ще іржавіше мовила, — то тобі право знайдуть у Полтаві.

— Але ж про це всі знають! — вражено-наївно вигукнула Гапка.

— Знають чи не знають, — тим-таки іржавим голосом прорекла Ващиха, — а ніхто ще на мого сина "лиця" не подав. Атю на тебе, Гапко, щезни з моїх очей і пропади!

Це останнє речення почув Ващишин пес, а коли вимовляється: "Атю!" — він ніколи не спав, а притьма кидався, був-бо на те добре вивчений, сповняти те, що годилося з обов'язку. Але хоч які прудкі ноги мав той клишоногий, але Гапки таки не наздогнав, відтак сам здивувався, бо де йому, бідасі, знати про чоботи-скороходи. Через це гавкнув кілька разів і винувато подивився на господиню.

— Нічого, — заспокоїла його Ващиха. — Вона ще, потіпаха, добігається. А ні, то сама язика їй прикорочу.

Гапка оббігала ще кількох сусідів, але кожен чи кожна з них казали незмінно одне: "Не знаю того, не бачив і не відаю!" — отож не відала вже до кого й летіти і завмерла опудальцем на порожній курявній вулиці, при тому так надовго й нерушно, що Явдошин пес, пробігаючи мимо, не занюхав у ній людського духу і легковажно сприйняв її за стовпа чи стовбура, отже, за щось неживе, та й спинився, піднявши задню лапу, щоб звично оббризкати — згодом, скажемо наперед, цього нерозважного вчинка псу випаде тяжко відстраждати. Але тепер це тільки пробудило Гапку, і вона так цицькнула на собаку, що той мало не на смерть перелякався, забив хвоста між ноги і чкурнув, аж за ним здійнялася хвильна хмарка куряви. Найбільше в тій ситуації обурило Гапку, що це був не просто пес, а таки Явдошин, отже, й тут відчула супроти себе змову. Однак це дало їй і дещо пожиточне, бо зворушило скуті на камінь думки в її гарбузці на плечах, і вона згадала про отця Методія, адже це в нього зберігався жупанець дяка Григорія Комарницького. Треба сказати, що Гапка раз уже домагалася в панотця того жупанця, бо тільки він міг стати "лицем", але піп її прогнав з-перед очей, звістивши, що жупанець належить не їй, Гапці, а лишень нею вкрадений, отож хай ліпше про те не заникується. Відтак жупанець у невідомий спосіб перекинувся назад туди, де був кинутий, тобто в обійстя Пошивайлів, а звідти, здається, власною жупанячою волею однієї залитої срібним молоком ночі помандрував дорогою, що відділяла Решетилівку від села, де тепер поселився дяк, і йшов отак без тіла, помахуючи рукавами без рук та й не бачачи добре дороги, був-бо без голови, аж доки десь під ранок добрів до школи й застукав у вибиту школярами й затулену дошкою шибку, але, щоб добре постукати, не мав ані рук, ані ніг. Але пан дяк Григорій Комарницький того стукота почув, бо отой хід жупанця по залитій молоком дорозі йому приснився, отож, позіхаючи, з

широко роздертим ротом, вийшов на ґанок, де жупанця щасливо уздрів, хоч той уже втратив живу подобу, а лежав на дошках, безсило розкинувши рукави, зовсім так само, як герой дякової знаменитої пісні, відбув-бо таку тяжку дорогу, отож не міг не втомитися. Дяк вельми порадів на свою згубу, в такий казковий спосіб віднайдену, перевірив, чи це справді його жупанець, а коли в тому твердо переконався, звів руки до холодно розпаленого місяцевого лиця і заклявся урочистою клятьбою, що ніколи вже цього жупанця не скидатиме в непевних місцях. Не зайве сказати, що після такої обітниці, коли жупанець уже звично й зручно обіймав йому плечі, дяк тепло згадав Явдоху, навіть потужив за нею, пошкодувавши, що не дотумкав прокинутися раніше.

Але всього цього Гапка не знала, отож помчала до попівської садиби і вмент опинилася в дворі панотця, але лицем у лице не зі священиком, а з паньматкою, яка підозріло почала не так її обзирати, як обнюхувати довженьким, тонким, із чорною бородавкою на кінці носом.

— А чого це прийшла? — хрипкувато, бо десь перестудилася, а через це із носа її вряди-годи викочувалася крапля, яку вряди-годи скидала пальцями. — Хіба тебе панотець уже не проганяв?

— А де панотець? — притьма спитала задихана від польоту Гапка.

Тоді на паньматчиному обличчі спливло три краплі: дві на очах, а одна на носі.

— Хіба не знаєш, що він, бідненький, тяжко заболів на живота? — спитала плаксиво. — У неділю й служби не правив, і

пономар людей про його хоробу оповістив. А ти хіба не ходиш до церкви? — спитала підозріливо.

Гапка знітилася, бо в неділю, захоплена біганиною, таки до церкви не ходила, а більше тому, щоб не бачити отієї гордої та пишної пономарки Явдохи, від виду якої її нудило і починав жахливо свербіти язик. Отож відвела очі, як пес по шкоді, і сказала без жодної політики:

— Мені треба в панотця щось запитати.

— То як же в нього щось запитаєш, сердешного, — обізвалася плаксиво паньматка, — коли лежить і тільки трохи дихає, а ще стогне, бо щось йому в животі крутить і пече. І так мені його ото жалько, так жалько, бо він добрий чоловік, щоправда, часом трохи кричав, але бив не часто, а я коло нього розбиваюсь і годжу йому, як болячці.

І всі три краплі зірвалися із насиджених місць та й полетіли, розбившись на паньматчиних грудях, бо груди ті були особливі: гострі і ніби з кісткою всередині.

— А він і не встає? — поцікавилася Гапка, хоча здоров'я панотця її мало цікавило, і то не через те, що була безсердечна, а тому, що не могла тримати в голові дві думки, а тільки одну, а та єдина думка крутилася не біля попа, а довкола жупанця. Але напитала собі біди, бо паньматка почала найдокладніше оповідати про хворобу панотця, про те, що він, сердешний, уже й пожовтів із виду, а борода враз посивіла, а очі попровалювалися, і хоча вона в ті очі старатливо зазирає, а він її нібито й не поміча, і що від нього йде такий, хай Гапка її вибачить за скаредне слово, смердкий дух, що підступити до нього не так легко, але вона, паньматка, розбиваючись біля нього, таки підступає, навіть носа не затуляє, а коли панотець

приходить у більшу притомність, то починає на неї, паньматку, горлати, і це не тому, що лихий, він добрий, а тому, що гарячого норову, і той гарячий норов ще трохи тримається в його бідолашненькому тілі.

Всі три краплі знову обірвалися й розбилися на дивно наструнчених паньматчиних грудях.

— А що вже до їжі плохий, — захитала скрушно головою паньматка. — Я вже йому так годжу: і смачненьке, і свіженьке; навіть те, що раніше любив, а він, а він… ані рісоньки, сердешний, до рота не бере. Я вже на нього кричала і ногою тупала, щоб поїв, бо коли не їстиме, помре, а він крутить очима отими запалими, рота не розтулить, коли пробую їжу ту йому втиснути… А що ти хотіла в панотця спитати? — останню фразу паньматка проказала не плаксиво, а твердо, і цього разу крапельки з її очей та носа не випали, бо чомусь не виточилися.

— Та все про того жупанця, — зраділа Гапка, що може перевести мову на їй цікаве.

— Якого жупанця? — спитала довідчо паньматка, підозріло дивлячись на Гапку.

— А того, що я знайшла на Пошивайловому подвір'ї, — застрекотіла Гапка.

— Того, що вкрала? — так само підозріло й твердо спитала паньматка.

— Та Бог з вами, паньматко! — аж перехрестилася Гапка. — Той жупанець — моє "лице" на дяка й ту хльорку Явдоху!

На те паньматка звузила очі, й вони стали важкі, ніби олив'яні, але за мент знову озвичайніли, а з темного рота почали вилазити, як вужики з яєць, якісь виткі, ніби із хвостиками й гадючими голівками, слова:

— Ліпше, бабо, до панотця із тим жупанцем не підлазь, — сказала паньматка, ніби трощила зубами гадючі чи вужачі яєчка, — бо коли йому, сердешному, — голос її здригнувся, — нагадувати про того жупанця, дуже гнівається, а коли ще був у силі й не лежав, то ногами тупотів. А коли тупоче ногами, то неабияк гнівається. І гнівається, бідолашненький, — голос удруге здригнувся, — навіть більше, ніж коли їсти йому даю. Отож іди собі й про того клятого жупанця забудь.

Але Гапка мала не так навісну, як надто пряму й правдолюбну вдачу, через це виторохкотіла, чи вони самі виторохкотілися, такі слова, які цілком убили в ній надію щось про того жупанця довідатися, не кажучи про те, щоб його собі повернути:

— А може, він, панотець, також топтав стежечку до Явдохи, коли так в її дудку грає? По-моєму, моя невістка його у Пошивайловому вікні впізнала.

Відтак Гапка із жахом побачила, що обличчя в паньматки стало спершу червоне, тоді побуріло, нарешті почорніло, рот вишкірився, а з очей бризнули вже не сльози, а два пучки вогню:

— То це ти, потіпахо, — зашипіла вона хрипко, ніби голос у неї зовсім пропав, — пащекуєш на свого панотця? Мало він тебе гнав, тепер і я прожену!

І невідь-звідки в її руці опинилася сучкувата, гола, ніби обгризена собаками кістка, палиця, і хоч яка прудка була Гапка в своїх чоботях-скороходах, але палиця виявилася прудкіша, бо встигла проїхатися по Гапчиній спині кілька разів, отож та моторна жіночка не перелізла, а перелетіла через перелаза і помчала вулицею з таким спритом, що Явдошин пес, який цього разу знайшов справжнього стовбура, аби підняти на нього задню лапу, закоцюб і з нього ані краплі не пролилося; зрештою, він так доладу й не розібрав, що це пролетіло вулицею, але злякався так, що його собаче серце потім довго хлепало кров'ю в грудях і ніяк не могло заспокоїтись. А сама Гапка перелякалася не менше, бо їй, очманілій, здалося, що та палиця, отак дивно обгризена, аж подобала на голе тіло, вирвалася з паньматчиної руки і сама погналася за нею, Гапкою, і спершу догнала, однак потім відстала, бо де їй було впоратись із чобітьми-скороходами. Але саме це несвітське відчуття не дозволило їй зупинитися, отож Гапка перегналася через усе село й зупинилася тільки в полі, та й не на самому полі, а на степовій могилі, найвищій на цілий окрай, і вже там звалилась у траву обличчям униз, і тільки так нарешті змогла дійти до тями.

7

Саме тут, на могилі, Гапка й отямилася, сіла й почала думати гірку думоньку, адже завтра чи позавтра їй треба буде йти на суд до Полтави, а "лиця", щоб показати панам урядовим, вона так і не дістала, більше-бо, втратила всяку надію його роздобути. І ця думка прийшла до її голови тому, що з могили далеко видно: і степ, і село, і дороги, й байраки — був він такий широкий, цей світ, залитий яскравим серпневим сонцем, що мусила примружитися. І те сонце посилало на землю якесь особливе тепло, від якого трава пряно дихала, а бур'яни, особливо полин, сочилися терпким свіжим, але гіркавим пахом. І над головою розбивав своє серце на тисячі

кавалців жайвір, через що відчулася жінка, ніби обсипана срібним дзвоном, хоч їй здалося, що це дзвонить не з високости, а таки з її голови. Отож голова її зробилася на мент отаким дзвоном, а не гарбузом, який калатає мідним язиком, розгойдуючись і сам, — це такий образ віднайшла її туга. Гапка звелася, стулила стопи, з'єднавши їх п'ятами, а роз'єднавши пальцями, ноги її трохи зігнулись у колінах, а перса безживно й пласко опливли до живота. Кругле лице її посіріло, стало пласким і неживим, з ледве позначеними очима, носом та ротом, а руки потоншали на патички й покірливо склалися на животі трохи нижче тих опалих, наче стекли вони, але застиглих перс. І загуляв довкола налитий гірко-солодким духом степових полинів вітер, отож Гапка й сказала не очима, бо вони на хвилю ніби витекли з очниць, не ротом, бо той закам'янів, і не язиком, бо його не висічеш на обличчі жодним зубилом чи різцем, а отим гірко-солодким вітром. І слова її стали раптом розумні, бо не курячим мозком були творені, а мозком оцього широкого простору-степу:

— Травинки-билинки, полине, чебрецю, медунко, чорнобилю, пасльоне, жита-пшениці і всякі пашниці! О степе, байраки, дерева, ковила, очерети! Земле свята, води повні й неповні, вогню явний і захований, повітря глибоке й високе! О брати-місяці, а найбільше ти, Серпню, до якого промовляю, бо це ти зараз сидиш на царському стільці! Комахи і птахи, повзуни і мурашок табуни, риби, худобо і звірі! Журавлі й лелеки, що є твоїми вісниками, степе! Не до людей звертаюся, бо їх Бог хоч і зробив розумними, але забув сказати, що таке розум! Помилуй мене, степе, з усією живністю своєю, земле, водо, й повітря, й вогню! Помилуй мене, степову бабу, яка, може, дурніша за всіх, але завжди жила в правді! Не дай перемогти ще одній брехні, брехня-бо — це яйце, що з нього плодиться гаддя! Не затопчи мене копитами своїх коней, мене, нікчемну комаху цього великого світу, в болото людської злостивости та неподіб'я! Покарай мене за те, що язиката я й

нестримана, пащекувата і втикацька, злостива я і пімстлива, бо і я колочу цей великий, широкий світ, але не карай мене за правду! Дай силу встояти в цьому змаганні, в яке вступила, бо коли буду попрана, втрачу віру в тебе, великий, широкий світе!

Промовила те степовим вітром, налитим пахтінням, що його творить лише степ, і це були всі слова, які зуміла через того вітра переказати отим хмарам, і небові, і голубій високості. Зрештою, й тих слів було забагато, хоч достатньо їх не мала саме отаких, іпостасних. Через це мусила завмерти отам, на степовій могилі, бо вже не було ані думок, ані слів, не було й вітру — полетів той від неї, сповнивши свою службу, і пропав у синьому безмірі. Залишилися тільки жайворонки і голова-дзвін, які й роздзвонювали навдокіл, що витворилося не так у її голові, як у душі. Язик німував, та й не було його, ніс не чув запахів степу, бо був ледь окреслений на камені, але очі ожили й побачили так далеко, як це дається простій чи й непростій людині. І там, у синьому серпанку, в глибині драглистого, ворушкого овиду, вона уздріла іншу могилу, а на ній високу постать, кощувату, але міцну, яка лила до неї свій синій вогонь. Голови в тієї постаті не було, а тільки кругла димова куля, в якій звивалися, крутилися, розпливалися, творили колечка, тягли хвости димові, схожі на гаддя, пасма. І саме від тих пасем і полився синій вогонь. Відтак вони обоє: і дяк Григорій Комарницький, котрий саме сьогодні блукав у любовній тузі полями та вибрався на могилу, і його викривачка та пильний сторож Гапка на другій могилі, хоч їх і роз'єднувало з десяток миль, зустрілися одне з одним очима: одні голубі, а другі сірі, і обом їм зробилося жаско. Йому через те, що не знали ті сірі очі любови, заздростили на неї, хоча й переконували себе в правді своїй, а їй через те, що раптом почула слова, які дійшли до неї не через вуха, а таки через очі — єдине живе, що в цій хвилі мала. І ці слова були такі, що цілком руйнували її правду:

— О, гонительку любови, — сказав із тієї далекої могили, наповнений любовною тугою дяк. — Знаю, що живу не так, як тобі хочеться, тобто у грішному коханні, але й це — любов. Знаю, що жене мене землею бич людського гніву, що шукаю не статечної, а легкого норову жінки, що запалююся скаредно й запалюю інших, але це тому, бабо, що я підданий не розважку, а вітрові любови. Та ж бо вільна стихія, кам'яна бабо, також творить життя, не лише тверезий глузд тих, котрі є мурашками, а вважають себе богами. Тверезий глузд у цьому світі — це тільки меч, викутий людьми, щоб усе, що не вкладається в їхнє розуміння, розтинати, а часом і губити, хоча без стихії хаосу, о твердий каменю, без абсурду незбагненности, ба навіть без гріха, не може бути ані світу, ані розуму, ані любови. Тим-то розум та хаос, бабо, так щільно з'єднані поміж себе, саме вони і є батьком та матір'ю світу, Адамом та Євою його. Розум завжди двосічний, кам'яна бабо, одне лезо — це ти зі своєю правдою та поштивістю, а друге — це я зі своєю бездахістю та блудом. І не тому засуджую тебе, бабо, що ти бажаєш жити не так, як живу я, а тільки через те, що хочеш, аби всі жили за твоїми мірками, отож і переповнюєшся люттю, ненавистю, підозріливістю, ходиш, лазиш, винюхуєш, підглядаєш, при цьому переконуючи себе, що так догідно Богові, якого сама собі придумала, але який насправді вищий від твого кам'яного розуму, бо живий. А живий — це значить незбагненний.

8

Через кілька днів Гапка Дмитриха з невісткою та Явдоха Іваниха Пошивайлова разом із чоловіком Іваном Пошивайлом стали перед полковим полтавським судом, на якому Гапка після зачитання атестації, складеної судовим писарем, голосно й прилюдно заявила:

— Тестація, панове судді, видана Явдосі Іванисі, є помильна. Свідчу на неї, що блудила з дяком Григорієм Комарницьким, бачила на власні очі, як той хотів утекти від Явдошиного чоловіка Івана Пошивайла через віконце, але не зміг; бачила також його в Івановій хаті, коли їх Іван застав.

— Чи маєш "лице", щоб доказати блуд? — спитав один із суддів.

— "Лице" було, панове урядні — дяковий жупанець, викинутий у вікно, але вони зуміли його з моїх рук прибрати. І хоч мала його, але віддала панотцю Методію, а де подівся, не відаю, — сказала Гапка й кинула навсібіч сірими очками.

— А чи є в тебе свідки того зла?

— Свідок, крім мене, один, панове врядні, і це моя невістка, — сказала Гапка і стусонула невістку ліктем.

— Що скажеш на слова своєї свекрухи? — спитав суддя в невістки.

— Було темно, — байдуже повіла Гапчина невістка. — Чи викидав дяк жупанця, сказати правду, не бачила, а що якесь одоробло у вікно перлося — це таки бачила. Але чи був то пан дяк, а чи інший Явдошин любас, того, по правді, не скажу, панове.

— А чи мала твоя свекруха дякового жупанця в руках? — спитав урядовий.

— На якогось жупанця я наскочила, коли хотіли підглянути у Пошивайлові вікна, але чий він, того сказати не можу, бо не відаю.

— Коли підглядали в Пошивайлову хату, — спитав урядовий, — чи бачила дяка та Явдоху за мерзьким ділом?

— Ні, — сказала невістка, — бо там був і господар, який сварився зі своєю жінкою, а за що — не відаю.

— А з дяком він сварився?

— Ні, бо потім сіли за стола і випивали, а Явдоха подавала.

— А хтось таки ліз у вікно? — спитав суддя.

— То була я, панове судді, — сказала рівно Явдоха, — але у вікно не лізла, а випускала із хати дим, бо піч у мене димить, і в хаті від нього було глітно. Це я вже на суді в панотця казала.

— А що скажеш ти, Іване Пошивайле? Чи застав за скаредним ділом свою жінку з дяком Комарницьким?

— Ні, — твердо сказав Іван. — Тільки те, що пригощала дяка вечерею, але при відчинених дверях, в які я нечутно й зайшов.

— Чого ж сварився із жінкою?

— За те, що вгощала заволоку в мою відсутність.

— Вгостити голодного вечерею не гріх, — сказала Явдоха і церемонно підтисла повні й соковиті губки. — Отож і постаю перед вами, панове судді, за те, що Гапка мене марно публікувала перед чесними людьми, чого не бачила і до чого "лиця" не здобула, уймивши тим мою честь, а я, панове судді,

вгощаючи бездомного чоловіка, виконувала християнську повинність.

Судді порадилися тихцем поміж себе, тоді встав підсуддя, наказавши встати всім, і проголосив вирока:

— За статутом, розділ третій, артикул, артикул... ага, артикул двадцять восьмий, зголошую присуда. У статуті записано: хто вчинить примовку білим головам і не доведе, той повинен примовку зараз-таки, з суду не відходячи, одмовити й очистити, і тими словами має проказати: "Що я на тебе мовила, то я на тебе набрехала, як псиця!"

— Але те, що я сказала, правда! — верескнула Гапка.

— Може, й правда, — сказав підсуддя, — але доказати того не здолала і "лиця" перед суд не поставила.

— А коли не схочу такої напасти на себе брати? — скрикнула Гапка. До речі, тут, у суді, вона вже не звищувала голосу аж так, щоб пошкодити присутнім вуха, була-бо знічена й розгублена.

— Тоді посадимо тебе у квестер, бабо, і будеш покарана батогами!

— Але за що? — верескнула неймовірно Гапка. — За мою правду?

Цього разу перестаралася, бо голос набрав таких модуляцій, що панове судді таки стріпнули головами. Інші — ні, бо їхні вуха вже до таких вискотів пристосувалися.

— Не за правду, бабо, — залізно сказав підсуддя, — а за лиху примовку і задовгого язика. Бо коли так верещатимеш, то ми того язика трохи й покоротимо.

Гапка зничіла, похнюпилась і стояла якийсь час у повній тиші.

— Ну! — підігнав її суддя.

Тоді із Гапчиних очей віялом сипнули сльози, і вона заридала, розводячи рота й розпачливо заламуючи руки. Але це тривало недовго; судді ж терпляче перечекали.

— А бити батогами будете прилюдно? — спитала, ще хлипаючи.

— Як знаєш, Гапко, бо інакше у нас покари не чинять.

— То за моє жито мене має бути бито?

— Коли б то було жито, — сказав пан підсуддя.

— Гаразд, повинюсь, але своєї правди ще дійду!

— Твоє право, — байдуже сказав підсуддя. — Не тягни, бабо, бо в нас іще багато справ.

— Винувачусь на тому, — сказала, трохи прихлипуючи, Гапка, — Що навела примовку на Явдоху Іваниху Пошивайлову, що вона, мовляв, входила у невшетечність із дяком Комарницьким, а те, Що я на тебе мовила без достатнього доказу, — вона хапнула ротом повітря, — то те я… те я брехала на тебе, як… як псиця!

І вона знову заплакала, але цього разу тихо.

— Ще не все, — сказав пан підсуддя. — Маєш слушно винагородити Явдоху та Івана Пошивайлів за всі правні виклади, а до того заплатити вину панську та урядову: сотню золотих!

На те Гапка вже не реагувала: стояла й дрібно трусилася. Тоді Явдоха рішуче ступила до неї і кілька разів ударила по щоках однією й другою рукою, аж виляски пішли. Гапка перестала тремтіти і подивилася на ворогиню таким темним поглядом, що та мимовільно відступила.

— А все-таки, — прошепотіла затято Гапка, — я свою правду доведу!

Явдоха ж цвіла. Випросталася, випнула принадні перса, розрум'янилася, звела гордо голову, запаленіла зором, а тоді тьхукнула Гапці під ноги:

— Знай, як ганьбити чесних людей, псице! — сказала голосно і з тріумфом. — Маєш науку собі і своєму язику сморідкому!

9

По тому й прийшла до Явдохи Іванихи, так само й до дяка Григорія Комарницького, ота дивна ніч, налита по вінця, як величезний глек, срібним молоком, ніч тепла й парка, і, здається, саме від того тепла й паркости почала по-особливому дихати земля, а може, це білий вершник прискакав на чорному коні й почав бити золотим списом об землю, нищачи гаддя, яке завжди вилізає в такі ночі для своїх таємних повзів, та ковзів, та шептів, та спитувань, про які нічого не відають істоти, котрі

звуть себе розумними. І там, де вдаряв золотий спис місячного проміння, пробивалась у землі шпарина, з якої починала сочитися безгучно сива пара, що й покривала теплою ковдрою траву й бур'яни, кущі та стерні, ще не до кінця зжату пшеницю і всяку пашницю, річки й дороги. І все те тихо варилося, розкладаючись, і розм'якаючи, і, так само, як земля та вода, дихаючи всіма порами стебел та коріння. І саме це й давало потугу, через яку насіння на стеблах остаточно ствердло і запечаталося, бо вже кожне, навіть найменше, мало в собі звершену таїну, бо заховувало в собі Божого артикула: образ та подобу, яка здатна буде наступного року воскреситись у тому ж тілі — стеблі та корені, — яке мало передоцім. Отож у ніч, коли твориться така таїна, не бувають спокійні й люди, бо й вони мають своє стебло та кореня, бо й вони підвладні великому й незбагненному закону — ось чому Явдоха Іваниха не могла заснути, хоча чоловік її Іван під ту хвилю, підпивши задля щасливого завершення для них суду, розсилав хатою потужні хропоти, цілком забувши, що побіч лежить розпечене тіло його стривоженої і переповненої бродильними соками жінки. Срібне молоко ночі вливалось у покій, де лежало подружжя, розсіваючись приглушеним і морочним світлом, але розбудило до творення таїни тільки одне з пари — таки Явдоху. Іван же Пошивайло був у тому дійстві відсутній, бо завмер тимчасово, а це означало, що для творення таїни був нездатний — ось чому в їхньому домі не дзвонили дитячі голоски, а відчувалася отака гола й безмежна, ніби піщана, пустеля. Оце й була причина великої Явдошиної печалі, бо не родить стебло, тужно подумала вона, якщо корінь його мертвіє. І вона, бувши отак наладнована, відтак розпалена й розпечена і не відаючи, де подіти свого вогню, не змогла більше терпіти. Отож скинула сорочку, встала, зовсім уже не дбаючи, чи прокинеться із завмирання Іван Пошивайло, і на хвилю заклякла, облита срібними молочними потоками з вікна. Губи її ворушилися, але з них виходили не слова, а різноманітні видихи, щось тихіше від шепоту, ніби вихлипи мисленної

пряжі, що снувалась і спліталась у її голові. Відтак узяла горщика, налила води, всипала пшона й сіла в смузі місячного проміння, поставивши того горщика між ніг, а ще й притискаючи до лона. Відкинувши голову до стіни, заплющилася й почала чекати. І той горщик од її палу почав нагріватися, вода в ньому заворушилася й забуруніла, аж доки по-справжньому не закипіла. І її вуста знову заворушилися, видихаючи таки не слова, а їхні знаки чи шифри, адже й усе насіння, що потужно твердло на всіх стеблах, занурених у цю ніч, було також не матерією, а знаками, і жінка, хоча й не знала законів цього світу, визначених мудрими філософами хоч би з тієї-таки Київської академії, але знав їх її тулуб, знали лоно, і голова, і перса, і руки, і ноги, а передусім душа. Саме тому й забуруніла й забулькала в її горщику вода, а пшоно почало варитися, саме те пшоно, яке недавно, доки не здерли з нього захисних кожушків луски, також ховало в собі вічну таїну знаку.

— Господи! — прошепотіла тужно Явдоха. — Нехай збудеться воля твоя, але я хочу любити!

Щось подібне, а може, трохи інакше, коїлося в той-таки час і з дяком Григорієм Комарницьким, бо він спав, але бачив дорогу, що срібно світліла під небом, затягнутим дірявою попоною, крізь пройми якої проривалося світло, а в найбільшу прорву виглядало велике, кругле око, на якому поставлено печатку із образами Авеля й Каїна, котрі зійшлися у вічній і сокрушній бійці, однак у цій маєстатичній ночі мусили завмерти і стати чимось подібним до ритини в книзі. Дяк, отже, спав, а бачив, що місячне проміння сплітає на тій дорозі з тонкої пряжі образа жінки, котрий ніяк не може його покинути, жінки, яка повільно ступає, але простує напевне до нього, знає-бо, що саме її він покликав отим голосом, який виникає сам від себе, а зовсім не від розуму та волі його. І дяк Григорій уже твердо знав, хоча й не прокинувся дорешти, що йому

конче треба встати, а може, розбудити в душі, чи в голові, чи в животі отого одмінця, який не раз йому допомагав і напевне допоможе й тепер — інакше їм у цій ночі не зійтись. А ще він знав, що саме цієї ночі народжується ще й другий одмінець, близнюк оцьому, що його покликав, а може, його відділене похідне, — і вже вони ожили, і вже чинять чвари, один у його, дяковому, а другий — у тілі іншому, тому, яке весь час йому привиджується. І він, той другий одмінець, вийшов із того горщика, що кипів між Явдошиних стегон, наче сива хмарка, взявши чи ввібравши в себе всі оті знаки-таїни, котрі таїть у собі зерно. Відтак той другий одмінець уплив у широко розплющені очі жінки, образ якої ходить за дяком слід у слід, зрештою, й поселившись у ньому: в голові, серці, у вусі і в душі його, приходить у сни і наяву, лагідно сміється й манить, вабить, зачакловує, а він, Григорій, і пальцем безсилий кивнути, не то що стати з ним на прю. Бо він, дяк, у цьому світі — не Авель і не Каїн, а тільки самотній блукач-кома-рик, який десь літає, чогось шукає, але не відає чого, кудись іде, але не знає куди, чогось хоче, але бозна-чого, одначе стебла та кореня таки не позбувся.

І дяк Григорій Комарницький, автор славетної пісні про комара та муху, які оженилися супроти будь-якої природної логіки, саме тієї науки, яка пильно вивчається наймудрішими з людей по академіях, учинив те, що міг і вмів, бо вже несила було терпіти власних снів, ані безсоння, ані отаких дивних ночей, ані не менш дивних днів, — так от, отой дяк покинув на убогому ложі мертву частку тіла — хай собі лежить чи не лежить, хай собі спить чи не спить, — а часткою живою та неспалою зворушився, звівся та й рушив на танка, щоб подивитися: чи справді срібно котить свої молочні хвилі дорога, яка йому привиділася, і чи ступає по ній жінка, котра живе біля нього, а більше в ньому, але яка напевне є його другою половиною, як другою половиною її зробився, а може, й справді (не зважаючи на те, що має вона іншого чоловіка)

завжди був він, Комарницький. І, стоячи на ґанку, облитий срібним молоком, Григорій зрозумів, що всі його блукання пташиними селами і всі його зльоти-скоки в гречку, всі були тільки стежками до цієї дороги, на початку якої зараз стоїть і яка вже підпливає, ніби темний потік, йому під ноги, а може, кладеться, як килим, і треба тільки зусилля, щоб зрушити з мертвого становища, а отже, по тій срібній бинді рушити туди, звідки пливе до нього, кришачись і розпадаючись, маліючи й розростаючись, закличне волання…

А там, у Пошивайлів, каша вже в горщику, міцно стиснутому Явдошиними стегнами і притуленому до розпеченого лона, доварилася. І з неї справді випливла пара, яка обвила Явдошине знерухоміле обличчя, схилене над варивом, і в очі їй впливло щось тіняве, але й світле, холодне, але й гаряче, безтілесне, але і в тілі. І вже не вона собою кермувала, а той її повелитель, який наказав їй звестися й вийти у двір, щоб шкіра її насмокталася срібного молока, відтак те тіло освітилося і почало ясніти і від себе, ставши світлодишним, як це бувало в давньоколишніх богинь, бо саме в такий спосіб усі богині й народжувалися: усі оті Лади і Лелі, Афродити й Венери, а відтак і починали правити світом, хоча позірно підлягали богам мужовидним. І коли це сталось, одмінець, який уже знайшов у Явдошинім тілі тронну залу, де сів у золоте крісло, взявши в руки золоту булаву, наказав їй повернутись у хату й подивитися на того, з ким досі ділила ложе, хоч і небезсумнівно вірно. І побачила вона синє мертве лице — Іван Пошивайло вже й не хропів, а бездушно лежав, закинувши бороду також синьої барви, і місячне проміння, яке освітлювало те лице, ворушилось у синьому волоссі, а всі риси Іванові загострилися й покрилися глибокими тінями, ніби рівчаками. Відтак Явдоха здригнулася від огиди та урази.

І знову махнув золотою булавою одмінець і наказав їй лягти біля того трупа. Явдоха повагалася, але наказа виконала, а

коли лягла поруч із бездишним на цей час Іваном, зітхнула тяжко, і від того зітхання зворушилась у її грудях шуря-буря, яка проймалася по ній, ніби шалений ураган, і ледве не вирвала і не викинула із тронної зали одмінця, але той зумів утриматися, схопившись руками за бильце трону.

— Все ще його жалієш?! — скрикнув одмінець. — Хіба не бачиш, що він для тебе мертвий?

— Бачу, — сказала самими вустами жінка, — але не жаліти не можу!

— То мертве говорить у тобі! — скрикнув одмінець. — Полиш мертве, а задля живого вийди на дорогу!

І Явдоха вчинила те саме, що в цей же час і в цю ж таки хвилину, ба навіть у секунду, зробив за кілька гін звідсіля дяк Григорій Комарницький. Отож коли й вона знову вийшла на ґанок, то так само побачила тіло великого Змія, котрий тягся в глибоко засерпанений простір покритою димовими пасмами землею. І вони обидва, вона тут, а дяк там, пильно вдивились у далечінь, відтак щось сплеснуло, ніби бичем, і вони рушили, безвільно поспускавши руки й голови, тобто однаково й дивно понурившись, і ледве ступаючи ногами по тому срібному тілу, що було тверде, ніби крицеве, й грало лускою, пострілюючи блискітками. І йшли вони зневолені, але й без жодного каяття, ніби пливли, а може, несла їх течія, якій годі опиратися. Однак не поспішали, були-бо тінями, а тіням немає потреби поспішати. Однак тіла їхні продовжували світитися, бо обоє ущерть налилися молоком. До них пильно придивлялося велике небесне око із ритиною, що зображала змагання Авеля та Каїна, але вже того не бачили, бо хотіли уздріти одне одного, відтак зв'язатися поглядами, тобто срібними потоками, що їх висяювали їхні тіла. А коли таке з'єднання відбулося, ноги їхні почали рухатися хуткіше, але не так, щоб порушити

маєстатичне зачарування та спокій цієї ночі. Коли ж наблизилися одне до одного на кілька приступів, то стали, пильно дивлячись, адже їм треба було ще вилити із себе тугу, яка в них накопичилася, тугу одне за одним, що й стала линвою, котрою міцно, хоч і короткочасно, зв'язалися.

— Думав, що пропаду без тебе, — сказав дяк Григорій Комарницький самими вустами.

— І я! — тонко відгукнулася вона.

— Що ж тебе до мене не пускає? — спитав.

— Дорога, — шепнула вона. — На дорозі не виросте зерно. І тут повно темних і злостивих тіней.

— Тоді ходімо в поле, — запропонував він, беручи її за руку.

І вони покинули Змія-дорогу й уявні злостиві тіні на ній і ввійшли в туманні хвилі, якими повивалася, ніби в пелюхах, земля. І земля дихнула на них усіма запахами потопленого й розкладеного в серпанку зілля. Відтак з'єдналися тілами і повільно почали поринати в ту м'яку, і дишну, і пишну, і налиту соком землю, і та земля утворила на своєму полі один із вирів, де все крутиться, підіймається й опускається. З'являється голова чи рука, нога чи спина, поринає і знову вигинається і випинається, зникає і проявляється, росте і занепадає, вибухає і кільчиться, розтікається і гусне, а потім знову збирається, щоб розпастися. Срібне молоко ночі кипіло, але не вирливо, а приповільнено, скручувало кільця, схожі на ті, що їх випускав зі своєї люльки дяк, а все покривалося димом, ніби зібралося на цьому полі безліч хвостатих тіньових істот, які стали танком довкола отого кипучого місця і заспівали пісень, що їм тисяча літ. І не було краю тому хвилюванню, коливанню, з'єднанню та

розпаданню, входженню та виходженню, злиттю та розлиттю, адже обоє прагли випити цю ніч, велику й маєстатичну, і те молоко, хмільне й молоде, що ним залила їх тьма, і себе самих, і одне одного. А на все спокійно дивилося велике, пласке жовте око, на якому раптом зворухнулися Каїн з Авелем і вкотре кинулися одне супроти одного, повні непримиренної ворожнечі й бажання одне одного подолати. Срібне молоко вирувало.

Акт четвертий. Катастрофа[10]

Трутизна (злостиві тіні)

1

Але злостиві тіні в тому просторі таки існували. Може, то вони оточили шалених коханців кривим танком, коханців, котрі позбулися глузду в тій місячній ночі, а може, вразила їх трутизна Змія, який часом стає срібною дорогою, а тепер шипів і сердився, бо ті, котрих він звів задля того, аби звели одне одного, легковажно й зрадливо покинули його, вибравши на місце для любовного плацу не його крицяне тіло, а м'яке, повите серпанками, поле. Злостиві тіні були й іншого штибу, бо ані Явдоха, ані дяк Григорій Комарницький не відали, що за кожним із них вийшло їх, ніби супровід, більше чи менше, адже в цій ночі завмерло на ложі не тільки Явдошине тіло, а й Івана Пошивайла, котрий подобав на мерця. А це значило, що і в нього ввійшов одмінець і, засівши в найтемнішому кутку, уважно стежив за чарівницькими дійствами, що творила його жінка, за отим дивним варенням каші. Чув її стогони й слова-закляття, отож, коли рушила в молоко ночі, часткою того молока став і він і повільно поволочився слідцем, але не по крицяному тілу Змія, яке світилося і на якому вияснювалася вона, а таки в хвилях туману, сам стаючи однією з його хвиль, а може, й творячи їх. Була й друга не менш злостива тінь, яка

також покинула на ложі завмерле тіло, бо не могла спокійно приймати снів, адже сама стала сном — звісно, йдеться про Гапку Дмитриху, яка після того, як її покарали судом, а більше від Явдошиних ляпасів, ніяк не могла отямитися, отож саме у той час, коли пшоняна каша кипіла між Явдошиних стегон, вона, Гапка, а може, й не вона, а її одмінець, котрий із неї вийшов, чи засів у її злостивій тіні, проказувала чорні заклинання, чорні тому, бо душа її була спалена на вугіль. А коли Явдоха ввійшла в ніч, а за нею й тінь Івана Пошивайла, то й Гапка стрепенулася, але не та, котра мертво лежала на ложі, а та, яка чинила чорні заклинання, й поволочилася побіч дороги ще одним туманним клубенем.

Отакий супровід притягла за собою Явдоха. Був він і в дяка Григорія Комарницького, бо й він мав своїх злостивих тіней: оті семеро чорних дядьків, котрі вийшли з Троянова до Житомира, а після того, як йому увижалося, може, й зовсім неправдоподібно, ішли слідом за дяком-утікачем, а ще Педора із села Воронин, а ще й інші білі голови із Синичого, Сорочого та Одудячого — здається, саме вони й зійшлися, взявши в своє коло тіні Івана Пошивайла та Гапки Дмитрихи, в тому затуманеному полі в танок і заспівали пісень, яким тисяча чи й більше літ, і вихитувалися, танцювали, забирали на обличчя місячний блиск, від чого лиця їхні ставали, ніби викуті із міді, хоч насправді їх обливало таки срібне проміння. Окрім того, й жіночки із пташиних сіл та Троянова мали голови таки птичі (це ті, з пташиних сіл), або триголові (це ті, із Троянова), притому птиці-голови клалися відповідно до назви села: були там ворона, сорока, синиця і одудиха. Усі вони й танцювали довкола коханців чорного танця, доки ті спрагло кохалися, а коли, змарнілі, вичерпані й розслаблені, нарешті відкинулись одне від одного, злостиві тіні позавмирали марами, перетворившись хто на куща, хто на дерево, хто на корча, хто на будяка, а це ще й тому, що небо над головами коханців начебто прочинилося, там увіч збільшилося світла, а місячне

ніби виблідло і витекло та й почало пригасати — надходили перші накоти світанку, саме ті, в час яких найбільше спадає в траву холодної роси, і саме ця роса, можливо, й отверезила коханців, бо також густо їх окропила.

— Скажені ми з тобою, — зморено сказала Явдоха. — Пора мені, бо Іван рано прокидається.

— Коли зустрінемося знову? — спитав дяк Григорій, вичерпаний настільки, що не міг жодним вудом рухнутися.

— За нагоди, — сказала Явдоха. — Тобі стерегтися нічого, а я зв'язана по руках і ногах.

— Не хочеш покинути свого Івана? — спитав.

— Як покинула б, то що? — тверезо спитала Явдоха. — Волочилася б разом із тобою по селах. Я так жити не зможу.

— А коли б знайшов місце для сталого прожитку? — спитав Григорій. — Коли б мав хату й оженився би з тобою?

— Зможеш це вчинити? — спитала суворо Явдоха.

— Не знаю, — шепнув, не відриваючи погляду від неба, котре ще більше просвітліло, можливо тому, що почало гасити на собі блідіші зорі, залишивши тільки яскраві. — Але і без тебе не можу, надто тебе полюбив.

— І я тебе покохала, — сказала Явдоха. — Але знаю, що не покинеш мандрів, та й я не покину свого Івана.

— Любиш його?

— Ні, — мовила Явдоха. — Але він мій чоловік.

— То як нам бути? — спитав тужно.

— Хіба тобі зі мною було зле? — спитала й собі.

— Начебто в раю, — відказав смутно дяк.

— Отож живімо й раюймо, — втомлено прорекла Явдоха. — І пекла собі не шукаймо.

Зчудувався дяк на її мудру розсудливість, бо сам у цій хвилі не був ані мудрий, ані розсудливий, і ще пильніше вдивлявся у небо, яке цього разу просвітліло настільки, що все довкола почало сповнюватися живим сутінком, а той мертвий, місячний, цілком розтопився: зрештою, й сам місяць скидався зараз на забуту чи згублену кимось порожню мису з невидимого небесного столу.

— Живімо кожен по-своєму, — сказала Явдоха. — А коли не зможемо терпіти, шукаймо одне одного. Мене ще ніхто не викрив і на любасному ділі не зловив, — і вона засміялася хрипко і з переможними нотками в голосі.

— А коли зловлять? — спитав дяк.

— Коли зловлять, значить, дурною була, — мовила Явдоха. — А була дурною, то мала б спокутувати.

Дяк Григорій Комарницький відчув, що він, здається, і справді не людина в цьому світі, а таки комар, а його палка й тверeза водночас коханка теж не людина, а муха; від таких фігурних думок тіло дякове почало меншати, мізерніти, аж доки не стало розміром у комарине. Так само завбільшки з

муху стало Явдошине тіло, власне те, що було витворене отим шибайголовим одмінцем. Відтак світла в небі й на землі стало стільки, що обоє відчули: в цьому стані, в якому пробували, більше бути не в силі, отож і розлетілися кожне у свій бік: комар — у школу, а муха — в Решетилівку до завмерлого Івана Пошивайла, притому чинили це так швидко, як видніло над полями. І кожне помчало зі швидкістю світла до своїх завмерлих на ложах і нерухомих тіл, а за мент увійшли в них, ожививши настільки, щоб могли вважатися звичайними сплячими. І кожне з них, уже вві сні, подумало, що все пережите — тільки сон, а сни, як це кожному відомо, і химерні, і незбагненні, і хоча їх люди й намагаються через бабські небилиці чи через усілякі сонники так чи сяк тлумачити, але все те тільки заморока — не більше. Отож вони й спали, спокійно чи неспокійно, а може, так і так, і в цей час небо на сході почало рожевіти, яскраво запалюючи овида, в якому щось зануртувало й почало мінитись, і це тривало, поки з глибини небуття не виринув сліпучий окраєць, який жбурнув на землю проміння, щоб освітити її, погасити старі, а запалити нові пристрасті в душах дивних двоногих істот, котрі бувають не раз так само незбагненні, як і їхні сни.

2

Першою прокинулася Гапка. Але встати відразу не змогла, хоч загалом легко прокидалася й набувала моторности. Але сьогодні спала погано, з лихими мариськами, а коли ті мариська відпливли, єдине реальне, що відчула: оті ляпаси, якими наділила її в суді Явдоха, запекли їй у щоки, отож мала їх наче попалені. І той вогонь (адже не така була ця жінка, щоб забути несправедливо вчинену собі наругу) почав розігрівати, як казанця чи горня на приску, учорашнє вариво, яке на ніч пригусло, але увіч залишилося недоварене. Відтак казанок чи горщик її голови почав тепліти, а невдовзі й закипів, доварюючи стужавілий наклад. Спершу згадала мариська цієї

ночі, і їй вочевидь здалося, що вони зв'язані якимись шворочками таки з Явдохою та дяком Комарницьким. І Гапка тверезо подумала: а чи не злягалися ці невшетечники і цієї ночі? І невідь-чому таки впевнилася на думці: так воно й було, про це їй промовисто шепнула злостива тінь, яка ворухнулася в ній десь так само, як колись давно порушилося дитя, котре тепер уже стало дорослим чоловіком, але нечупайлом, а ще й привело в хату оте дубнякувате невістисько. Відтак вогонь із її побитих щік почав гріти на своєму приску другого горщика, котрий звався невісткою, і Гапка перепустила через голову всі оті слова, що їх вимовила на суді, свідчачи, невістка. І хоча та казала про все безсумнівну правду (Гапка щодо того не сумнівалася), але свекрусі не потакала, тобто виказувала не свекрушину, а власну правду. Від цього Гапка ще дужче розжарила того другого горщика, але більше йому уваги не віддавала, бо не про невістку тепер ішлося; колись, подумала вона, дійде ще до неї при нагоді, тоді невістка й пошкодує, що не потвердила кожне свекрушине слово. На це діло Гапка зробила в голові зарубку і відслонила покришку того казанця чи горщика, страва з якого мала з'їстися раніше, тобто її думки знову перескочили на Явдоху. Знала про неї чимало: топтав до неї стежечку Трохим Васько, але згодом перестав, топтав бур'янець у її обійсті сам панотець, здається, й пан отаман, бо чого б то її захищав, та й кумуються вони, а що злигувався з пономарихою цей прогнаний панотцем дяк, відала напевне-таки, бо чого б панотець його проганяв, коли перелюбство залишилося недоведеним; очевидячки-таки до дяка зревнував. Та й панотцева хвороба, раптово розкрилося перед Гапкою, чи не від того приключилася, що паньматка в помсту за цього перелюба свого чоловіка підтруювала? Аж охнула на ту думку, такою ймовірною здалася. Окрім того, згадала, як бридко тхнуло з панотцевого рота, коли розбирав Явдошину справу, — не інакше був то віддих трутизни, що нею начиняла отця Методія паньматка. На це одкриття Гапка зробила собі в голові другу зарубку, бо зараз їй треба було думати про інше. А інше

було тим, що Гапка, скільки старалася, скільки винюхувала і висліджувала Явдоху, а таки й жодного разу не застала її видимо ані з Трохимом, ані з отаманом, ані з панотцем, ані з дяком, коли забути про того жупанця. Але не дяковий жупанець блудодіяв із Явдохою, а той, хто рвавсь у віконце, щоб вибратися з хати від Івана Пошивайла. І тут Гапка, яка була допряму правдива, хоча й сердилася на невістку, але мусила признати її рацію, бо і вона, Гапка, не могла б із чистим серцем посвідчити, що у вікно намагався вислизнути таки дяк. А коли вже цілком прикласти до серця руку, то і їй спершу здалося, що у вікно дерся, як це засвідчила й невістка, таки панотець. А взагалі: щось лізло, але достеменно хто, вони з невісткою не впізнали. Але що з дяком було не все гаразд, знала тим внутрішнім жіночим непорушним переконанням, яке рідко хибить, але й тут на гарячому їх застати не змогла. Про Трохима та пономарку плескали сільські плетухи, але то були тільки наговори, а за наговір вона, Гапка, на суді вже дістала — їй знову пекуче защеміли щоки, побиті Явдохою, — отож того було мало, мало і ще раз мало! І жінка почала печально думати, що та капосна Явдоха збіса хитра шалихвістка і таки добре вміє ховати кінці у воду — саме це, до речі, найбільше її, Гапку, й гнівило, що, зрештою, й приневолило стати нишпоркою, затятою, невсипущою, але та хльондра таки обводила її довкола пальця, як недомисленну. І Гапка почала длубатися ложкою світанкового розмислу в казанку, що варився від вогню з її побитих щік, — щось робила не так. Зрештою, збагнула й що: попри настирливість та звідунський шал, вона не могла стежити за Явдохою постійно, вдень і вночі, зранку до вечора і звечора до рання, а в тому часі мусила поратися по господарству, доглядати худобу, варити їсти та й спати, бо немало зморювалася, отож час для звідів мала принагідний, а та хльондра, фіндюрка, повійниця, невшетечниця уміла якось угадувати той час, який відводила Гапка для своїх звідин.

І тут вона спогадала, власне пригадала, про Хлопця. Хлопець був сином відомої для всіх відьми Марії Климихи, яка жила біля діброви в хатині такій ветхій, що ледве не розсипалася, збирала вечорниці, сушила зілля, вишептувала хвороби, варила настоянки, чинила привороти, насилала чи відводила вроки і всяке таке, з чого й жила. Сказати по правді, ніхто не відав, як звуть її сина: чи Петро, чи Павло, але всі кликали тільки Хлопцем, і то була дитина увіч чортівського коліна, бо в селі розказували, що Марія Климиха привела його, злігшись із чортом, отож було те дитя не зовсім людське, хоч ані ріжків на голові, ані хвоста, ані ратичок замість ніг не мало — те достеменно свідчили сільські плетухи, хоча ріжки могли ховатись у буйному чубі Хлопця, хвіст — у штанях, а ратички — в чобітках, бо, хоча Климиха й жила бідно, але її син босий не ходив, а все в чобітках. Одна із сусідок зловила його, коли був іще менший, на груші в себе і, як сказала, добре вимацала йому голову, коли скубла за чуба за покражу груш; друга сусідка бачила його голого, підстерігши, коли купавсь у річці, а третя впіймала Хлопця, коли забрався до неї в комору і їв там сметану. Вона ж спустила йому штанці і вишпарила задка кропивою, той задок, може, й був чорнявий, тобто надмір смаглявий, але хвоста там напевне не було — і всі три сусідки в своїх спостереженнях завзято клялися. Після тих екзекуцій Хлопець ніби зарікся красти, а може, побільшав, бо після того ніхто його не ловив, відтак став на всю округу звісним гадальником — до нього приходили звідусіль, щоб угадав: де ділася запропащена річ, чи де шукати заблудлих дітей, чи куди втік од жінки чоловік або жінка від чоловіка, а найбільшу славу Хлопець здобув тим, що щасливо розкривав пропажі, злодійства, вказував конокрадів, навіть убивників, хоча відкриттям чужоложеств не займався, як розказували Гапці люди, котрі зажили від Хлопця помочі. При тому, як оповідали інші люди, ще не було випадку, щоб Хлопець чогось не вгадав, чи якусь таємницю не відкрив, чи якогось злодія або злочинця не віднайшов. До нього не раз зверталися й особи урядові, він

відмовлявся від участи лише в деяких речах, про які казав, що вони невгадні, але це траплялося рідко. Коли ж до справи брався, вимагав заплатити наперед і таки жодного разу не помилився. Отож і Гапка мисленно скерувала увагу в його бік, і в її казанку зварилася думка, що в двобої з Явдохою без Хлопця таки не обійтися. Не зайве в цій історії сказати, що, хоча Хлопець і здобув велику славу (до нього звідусіль сходилися за поміччю люди) і хоч після тих дитячих покраж, які чинили споконвіку мало не всі діти, він більше не чинив людям жодної шкоди, люди продовжували вважати його чортівським сином, а Оришка Петриха, саме та, яка попарила Хлопцевого задка кропивою, твердо була переконана і не раз казала це жіночкам, що Хлопець перестав красти саме від її кропиви, бо чорти дуже бояться кропив'ячих жал і те зілля насправді для них згубне, від нього вони, казала ця доброчесна білоголова, і здохнути можуть, отож Хлопець покраж і почав остерігатися. Гапка щодо того думала інакше, тверезо зміркувавши, про що також звістила кумасям, коли зайшла мова про кропиву та чортів: Хлопцеві тепер непотрібно красти, бо вгадництвом заробляв стільки, що може купити собі яблук, груш та сметани, скільки йому заманеться.

Правду кажучи, до Хлопця Гапці йти не хотілось, і то через те, що була не лише правдолюбна, але й забобонна, а ще більше чеснотлива і гріхобійна, відтак вважала, що чесній жінці не годиться вдаватися до помочі бісівської сили, хай і добротворної, бо тим самим, казала вона в білоголовому товаристві в час понеділкувань, чесна людина входить у супрягу з нечистим, а отже, тратить на своїй цнотливій порядності. Цей резон сплив у Гапчиній голові й тепер, коли той казанець був переповнений мислительним варом, і вона аж зубами заскреготала від того, що цього разу без бісівської сили таки не могла обійтись, отож почала гадати надвоє: чи залишитися при своїй ганьбі, від Явдохи сподіяної, без ужиття бісівської потуги, чи зажити її, а честь свою убілити. У першому

випадку честь уже була уражена видимо, отже, тепер вона не є чеснотлива; а в другому вразить честь невидиму, а видиму поверне, — що ж із того ліпше? Третього виходу із заклятого кола не бачила, і скільки кипів її горщик чи казанець і скільки каші варив, а нічого ліпшого виварити не зміг. Отож Гапка звелась із ліжка, уклякла перед святим Миколаєм і спрагло йому помолилася, просячи вибачення за те, що таки має звернутися до Хлопця за допомогою, отже, до нечистої сили, а ще змовила таке: чинить це тому, що раніше, ще перед людським неправедним судом, так само щиро молилася Миколаю, щоб Бог за його сприяння їй допоміг при правді її, але святий Миколай чомусь їй не посприяв, відтак і зазнала ганьби, на яку не заслуговувала при своїй винятковій правдолюбності. Відтак у неї знову нестерпно запалали й запекли побиті щоки.

— Не допоміг мені, святий Миколаю, — сказала Гапка, зовсім не помічаючи, що невістка також прокинулася (її чоловік, Гапчин син, та діти ще спали) й зорила на свекруху широко розплющеними очима, — то не нарікай! До тебе першого звернулася, а ти, хай тобі грець із перцем, допомогти мені в біді не побажав.

І саме в цей час, коли таке виповіла, сонце, підбившись угору, вдарило всією потугою у східне віконце її хати і залило її всю з голови до ніг, від чого Гапка не так освітилася, як знову-таки потемніла. Проміння добилося навіть до образу Миколая, від чого дошка заграла барвами, і Гапці увіч здалося, що святий їй лукаво підморгнув, а може, й усміхнувся легкою всмішкою, а поставлена прямовисно його рука зі зведеними двома пальцями здригнулася, і ті пальці зрухнулися, ніби святий Миколай хотів зсучити Гапці неґречного жеста, але він цього, звісна річ, не зробив, очевидно, зміркувавши, що після того ця чеснотлива жінка про нього подумає.

— То це ви, мамо, — сказала хрипко невістка, — хочете звернутися до Хлопця, якого самі недавнечки кляли чортівським сином?

Гапка здригнулася й повернула почорніле лице в невістчин бік: та стояла, звично скрививши ротика.

— А ти помовч, лахудро! — сказала гостро. — Я ще з тобою матиму балачку, як ти на тому суді мене підтримала.

— Брехати не вмію, мамо, — сказала невістка, не змінюючи кривизни ротика. — Цього й ви мене научали, а коли кажете одне, а робите друге, то не моя в тому, мамо, вина!

3

Дяк Григорій Комарницький з тієї проминулої ночі тямив більше, ніж Гапка, бо та була тільки злостивою тінню, а він учасником, хоча, може, й напівучасником. Але прокинувся з важкою головою і чомусь без дзвінкої радости, яку мав після попередніх сходин із Явдохою, бо щось його почало гнітити й непокоїти, а що саме, таки не тямив. Отож устав спозарану, якраз у той час, коли Гапка молилася до святого Миколая; дяк же не молився, бо спозаранку якось не мав потреби до того, дістався до ґанку, витяг люльку й почав неквапно набивати тютюнцем, дивлячись, як сходить величезне світило, заливаючи світ яскравим сяйвом, котре й почало розганяти простелені над полями серпанки. І це сонце підказало йому відповідь: чому це прокинувся невдоволений? А річ проста: в ті рази сходився з Явдохою явно, а цього — уявно, а кого таке задовольнить? Але сон чи примарна розігра стояли перед очима так виразно, ніби сидів в академічному театрі в Києві, а перед очима розгорталися всі оті протазиси, епістазиси, катастазиси, в яких головним, а часом другорядним

персонажем виступав таки він, теперішній глядач. Отож, добре знаючи зі шкільної науки теорію драми, дяк Григорій Комарницький не міг не подумати, що останнім актом має бути Катастрофа, адже ніяк драма не може закінчитися. Тож і вирішив зажити передсвітанкового сидження для перегляду дійства, яке перед ним виставлялось, але почав, як це годиться чинити в доброму творі, з пролога, хай і заховуючи його в актах основних.

Отже, все котилося, думав він, таки не із села Ворониного, про яке згадував, і не із села Троянова, звісна річ, а із села Сорочого, куди й справді невідь-чому налітало немало сорок, і то в певні дні: сідали на деревах, тинах, хатах, кущах і скрекотали, ніби на щось змовляючись, а по тому й розліталися. То саме в отому селі чи не вперше найшла на дяка Григорія Комарницького якась дивна туча, а може, це сороки її наскрекотали, бо саме тоді вчинили на село чергового нальота, принаймні уздрів їх кілька десятків. І в нього запаморочилася голова, а ще більше зтуманіла, коли побачив, як вулицею йде, підтанцьовуючи та підспівуючи, захмеліла молодиця-вдова. І видалася вона йому така звабна та гарна, що дяк спершу провів її запаленим поглядом і, хоча зовсім не збирався того чинити, однак щось його зі шкільного ґанку підвело. Він звівся й випустив дим, тоді ще лише ротом та носом, і від того ще більше скаламутився, та й пішов слідцем за молодицею, тим більше, що співала вона не що інше, як пісню про комара та муху, яку він у Сорочому таки й створив, можливо, підслухавши її в сорок, яких тоді налетіло із сорок, пісню вивчили школярі й рознесли селом, а від них її заспівали й дорослі. Отож дяк ішов за молодицею, як пес за псицею, спершу тішачись від того, що така ладна білоголова так ладно поспівує його ж таки складання, по тому відчув у тілі непевність, саме ту, котра чинить чоловіків немічними й дурними. І вже гонений тією третьою силою, дяк не зміг себе зупинити, тим більше, що в нього виникла добра нагода увійти з жінкою в розмову,

сповістивши, що це його пісню вона виспівує, пританцьовуючи, але молодиця раптом стала й мовила так голосно, що дяк почув:

— Гей, стій! Оце вже й моя хата, порожня як душа!

І він добре знав, чому так сказала. Була то Настя Гноїха, бездітна вдова, на яку дяк і раніше накидав оком, але зачепити не смів, тоді ще не навчився випускати дим вухами та очима, а це тільки після того магічного дійства жіноцтво саме починало до нього липнути. Отож Настя переступила через тина й пішла, так само витанцьовуючи, через подвір'я, ще й покрутилася кілька разів, ще й ухнула визивно й дзвінко вівкнула, а тоді й подалася в порожню, як її душа, хату. Дяк крадьковито озирнувся і не уздрів нікого, крім двох сорок, які стрибали по тину: одна в один бік, а друга в інший; а ще він уздрів півня, який по-парубоцькому наскакував на курку, за мить осідлавши її; курка при цьому немічно присіла. І йому здалося, що це віщий знак, що Настя Гноїха так само присяде, коли він вистрибне їй на спину, і це ще більше задурманило його. Скочив легко через перелаза, а за хвилю переступив порога, бо двері залишилися відчинені. Ще за мить побачив на полу Настю, яка лежала розкинувшись і щось бурмотіла. Тоді він, дяк Григорій, ще не бувши метикованим у таких справах, підступив бічком до жінки, хихикнув і грайливо торкнувся її плеча.

— А що це за примара? — скрикнула Настя Гноїха і розплющила сиві очі. — Ігі, чорт!

Дяк Григорій Комарницький тяжко знітився і сказав жінці:

— Та я не чорт, Насте, придивись, а дяк!

— Може, й дяк, а може, й чорт, — сказала Настя. — Чого хочеш? Нема в мене ні грошей, ні хліба, отже, нічого не випросиш. Іди собі з хати і не заважай мені! — і вона знову заплющилася.

Тоді дяк захихотів тоненько і сказав:

— Не милостині прошу в тебе, Насте! Дай ліпше те, що в тебе є!

— Ігі! — вигукнула підхмелена. — А що в мене є? Порожня хата і порожня душа! Кажи, дяче, чого треба, бо я вже лягаю спати.

— То, може, Насте, і я біля тебе приліг би? — цілком пристойно, навіть солодкорічно промовив дяк і знову противно, сам цього не помітив, захихотів. — Дай мені, Насте, бо я від тебе давно хворий!

Тоді Настя раптом зірвалася на ноги, і він почув, що ті чортові сороки, які налітають на це кляте село, заскрекотали, мов навіжені, хоч насправді то верещала сама Настя. А ще кинулася до істика, схопила й почала бідного дяка лупити. І він кинувся з хати геть, а вона зловила його в сінях і била, аж ледве вивалився надвір. А в сусідніх дворах уже стояло чинно по сусідці: з лівого боку Теслиха Гладка, а з правого Іваниха Чорненька, які страшенно подобали до тих двох сорок, котрі недавнечко стрибали по тину. І вони заскрекотали, власне, Теслиха Гладка, яка й справді була гладка:

— Що, Насте, у тебе приключилося? Мо', щось украв?

А Іваниха Чорненька спитала трохи розважливіше:

— Чого ти сказилася, Насте? І за що б'єш чоловіка?

Але Настя не вгавала, б'ючи істиком дяка й женучи з двору, а коли той, наче птах, а радше півень, котрий недавно осідлував курку, перелетів через перелаза, зупинилася й сповістила сусідкам цілком незахмеленим голосом:

— То я його не б'ю, а даю! Ще він у мене не таке дістане, бо поставлю в суд.

І помчав тоді дяк Григорій Комарницький через левади, перестрибуючи, наче заєць, канави, і цілий день по тих левадах, а, власне, в очереті, переховувався, а коли смеркло, то заскочив до школи, схопив торбу і хотів дати з того села стрекача, але в темені помітив якусь чорну постать, і та постать ступнула до нього рішуче та й сказала жіночим голосом:

— Стривай, дяче, не тікай, хочу тобі щось від Насті сказати.

Виявилося, що то Іваниха Чорненька, і вона скрекотливо запропонувала дякові від імені тієї-таки Насті Гноїхи, щоб він не тікав, бо його все одно спіймають, бо довкола села вже розставлено чати, а коли йому Настя Гноїха так приглянулася, то хай сміливо йде до її хати, бо вона його, дяка, там і чекає.

— Але чого маю йти до її хати? — переполохано спитав дяк.

— Щоб узяти, сказала Настя, те, чого ви просили, пане дяче, — незворушно змовила Іваниха Чорненька. — А завтра зможете з Настею й повінчатися чи, принаймні, записати про свій шлюб в уряді, а з вінчанням можна, сказала тобі Настя, трохи й почекати.

Дяк Григорій Комарницький од тих слів відчув, що проковтнув якусь їдку коляку чи кияку, і стояв оторопіло, тільки очима помигував, а Іваниха Чорненька стриміла перед ним чорною тінню і якнайлюб'язніше ошкірювала тонкі та гострі, майже пацючі, зубенята.

— Але ж… але, — пробелькотів дяк.

— Ніяких але ж, — сказала Іваниха Чорненька. — Ти ж Вдовиху Настю вподобав?

— Та начебто вподобав, — пробелькотів Комарницький.

— А вона вподобала тебе, інакше чого б і гнала істиком? А коли так, то поженіться, і все буде, як у добрих людей.

І тут дяк Григорій Комарницький змушений був озирнутися, бо здалося йому: сутінки, чи вже й темрява, дивно заворушилися, ніби були наповнені пташиними крильми, і він анітрохи не сумнівався, що ті птахи — сороки, і що всі жінки й чоловіки цього села — сороки, до речі, більшість людей і справді мали таке прізвище, і що ці сороки й справді розставили довкола села чати, бо через сорочий свій норов вельми дбають про чеснотливість не так власну, як сусідську, а через те і власну, отож йому тут не відкрутитися, бо, сповістила Іваниха Чорненька, судді в їхньому краю надто суворі і за те, що він, дяк, із Настею Гноїхою хотів учинити, можуть і життя його позбавити. Тож дяк зітхнув, почухмарив потилицю, тоді вийняв люльку, закушпелив і вперше пустив дим не тільки ротом, а й вухами та очима, а вчинив так не через лихого зачина, а через те, що, схвильований бувши, переплутав способи випускання із себе диму, а коли це сталося, то дим зайшов до його мізківні й трохи прочистив від туману, котрий на якийсь час там запанував.

— Гаразд, — героїчно сказав дяк. — Ходімо!

І він пішов у супроводі пильного сторожа на ім'я Іваниха Чорненька, а ще й сорока інших сторожів — сорок, які, щоправда, не скрекотали, а тільки ворушили крильми ніч. І коли переступив порога Насті Гноїхи, то побачив, що її покій густо залитий світлом великої кількости свічок, а стіл заставлений наїдками, а за столом сидять сорокоподібні жіночки, які на його появу радісно заскрекотали, а назустріч йому, як пава, виступила Настя Гноїха і розцілувалася з ним по-християнському, а тоді всі сіли за стола, на чолі якого побіч виструнчилися дяк із Настею, і Настя проголосила заручини, відтак усі почали галасливо їсти й пити, дяк не відставав від інших, а коли підпив, йому здалося, що і в його голосі почали з'являтися сорочі нотки і що ще трохи, він і сам осорочиться; через це, бувши наповнений наїдками й питвом, тихенько шепнув Насті, що хоче до вітру, на що вона, підпила бувши, легковажно згодилася, але своїм гноячим розумом не збагнула, що зрозуміла дякове слово "до вітру" зовсім не так, як він, отож дяк спокійно похилитався до ґанка, там постояв, очевидно, виглядаючи того вітру, а може, й закликаючи, а коли той і справді з'явився, дав із того села стрекача такого прудкого, що чати, які засіли довкола, не вкмітили його відходу чи, властиво, відльоту на вітрових крилах, а може, простісінько позасинали, також бувши на таку урочисту нагоду підхмелені. І дякові Григорію Комарницькому, якого виносила із того небезпечного села шуря-буря, цього разу цілком йому сприяючи, ще довго у вухах чувся сорочий скрекіт, хоча ніяких сорок довкола вже й не було.

Цю пригоду дяк згадувати не любив, але саме з неї й почався його хід від дійства до дійства, і вони творилися на слабкому ґрунті, і це тим більше дивно, бо загалом Комарницький великим жонолюбцем не був і, хоча й вабили його білі голови, але більше їх боявся, аніж прагнув змагати.

Ота прикра історія в Сорочому поклала йому до голови дві істини: жінка, коли й хоче, то не так просто; а друга: не такі вони, жінки, малосильні та безпечні. Була ще й третя істина, яку сприйняв не без сумніву, через це не прикладав її до основних: жінці подобаються більше любовні ігриська, аніж злягання, а в чоловіка в цьому ділі навпаки. Тому, біжучи із того Сорочого і відчуваючи, що за плечима в нього повисли (хоч це йому тільки ввижалося), ніби розпростерті крила, дві зграї сорок, по двадцять з кожного боку, він більше подобав на сполоханого зайця, ніж нападника-комара, і, хоча в Сорочому сам з'явив любовну ініціативу, тепер у голові його тріпалися таки заячі думки, тож, добігаючи до села Воронина, де мав наміра зробити чергову зупинку (його, до речі, запрошували до двох цих сіл, але він вибрав спершу таки Сороче), він заклявся страшною заячою клятвою не наближатися до того капосного племені, поправляючи цим рішенням мудрість Торквадо Тассо: "Жінка веде до раю, а приводить до пекла". Коли ж утікав із села Воронина (історія про Педору, оповіджена попереду), то цю приказку змінив на ще одну варіяцію: "Жінка не завжди веде до раю, але завжди до пекла", — і на цьому рівні мислительних потуг він і перейшов до Синичого, де на кілька днів переповнився мізантропічними настроями й помислами і короткочасно зненавидів світ; саме в цей час він дорешти вдосконалив свою здатність випускати дим через вуха та очі.

Але в селі Синичому не сідав на ґанка і не видивлявся з нього жіночок, а коли яка й проходила повз нього, зблиснувши чи стріливши заклично очками, дяк знеохочено відводив погляда і деякий час і справді на білі голови не зважав, навіть причастився до шинку, де було гамірно й де він часом, коли не було чим заплатити за трунка, проголошував перед захмелілим людом орації, а ще й співав, а голоса мав чудового, через що ніколи не залишався без гощення — і орації, й пісні були переважно власного складання. Відтак шинкарка Хвенна стала до нього по-особливому ласкава, бо в шинку додаткового

прибутка приносив не тільки собі, а також і їй, — люди, коли там витійствував дяк, засиджувалися чи приходили саме задля цього. Він же, проказуючи орації-вірші чи співаючи, натхненно стояв посеред шинку, закотивши очі під лоба й вимахуючи руками; вірші були смішні, а пісні чуттєві й ніжні, отож люди навпереміну реготалися або сльозу змахували, особливо тоді, коли високий дяковий голос скидався не так на комариний писк, як на козяче волання, коли ту козу роздирає вовчисько. Інколи приводив сюди і школярів-сиріт, і вони виставляли дійство з інтермедіями: дійство поважне, особливо на свята, а інтермедії комічні: про козаків, шляхтичів, попа-пияка, жида-здирника, циганів, німців, москалів, недотеп-селян. Хвенна після таких дякових вправлянь саджала його на визначнім місці, приносила горілки та страв; спершу він за те платив, а потім перестав, бо так захотіла шинкарка — дуже помічним він їй видався у шинкарському ремеслі. Інколи Хвенна сідала навпроти, коли бувала вільна, і дивилась із замилуванням, з яким спритом та жадобою він поглинає усе поставлене. А першого разу, коли так трапилося і коли дяк ще був у полоні мізантропи, між ними відбулася така коротка розмова:

— Чого на мене так дивишся, Хвенно? — спитав дяк, помітивши її замилованість. — Боїшся, що забагато з'їм чи вип'ю? Не більше, ніж те, що на столі стоїть.

Хвенна засміялася солоденько і сказала:

— Милуюся тобою, пане дяче! Такий проворний: і до жарту, і до горілочки, і до їства. Ну геть-но, як мій покійничок-чоловік.

— Проворний, бо голодний, — просто сказав дяк, наминаючи чи, власне, поглинаючи вареники.

— Отож і мило на тебе дивитися, — просокотіла Хвенна. — Бо люди кажуть: на ледачій землі і трава не росте. А ще кажуть: який до їжі, такий і до роботи.

І тут дяк відчув щось таке, як і тоді, коли сидів на ґанку й побачив на вулиці підхмелену Настю Гноїху, яка йшла і танцювала, а ще й приспівувала про комара та муху. І дяк Григорій Комарницький пізнав страх, бо йому здалося, що й тепер починає закручуватися щось таке, що конечне приведе його до пекла. І він посутенів, блимнув на шинкарку, ще й сказав:

— Іди собі, Хвенно, та й роби діло. Бо я теперички трудний! Шинкарка стрільнула до нього, зітхнула та й відійшла, а йому здалося, що їжа — із трутизною, а може, й горілка, а може, й він сам із трутизною, бо не міг не дивитись, як відходить звабною, пружною ходою Хвенна, і в ньому почала виростати, як чорна квітка, туга, і голова тієї квітки ставала, як людська, тільки з вузькими, як у татарина, очима і з маленьким, як куряче гузно, ротиком. І той ротик чи проспівав, чи проказав до дяка Григорія Комарницького:

— Коханню, дяче, й Бог не противник!

Тоді Григорій, щоб не заводило його далеко, знову ковтнув чарчину, бо сподівався, що після того видиво зникне, але квітка-голова не щезла, а вдруге розтулила чорного й малого ротика та й проспівала:

— Бджола летить на любий їй цвіт!

І дяк Григорій Комарницький пізнав печаль, десь таку, як відчувала щука, котра пливла з Кременчука і яка проковтнула гачка, і той гачок постав у його очах, затуманених затруєним

трунком та їжею, в образі моторної молодиці, яка моталася шинком, але не забувала метнути липучу квітку позиру в його-таки бік. І ті квітки й справді були липучі, бо приставали до оголених частин його тіла: лиця, рук, шиї, і ніби смоктали через шкіру кров його, а коли влітали в очі, то й дим із люльки не потрапляв їх змити — ранилися очі й ніби плавилися в очницях. А це визначало таки невеселу істину: ота шинкарка, хотів того чи ні, таки западала йому в серце, тобто спершу влазила в нього через очі образом тієї липучої квітки, а після того, як очі розплавлялися, проникала в кров і текла до серця в образі отруєної крови, а з серцем чинила те ж таки, що й з очима. І коли таке сталося, дяк рішуче встав і пішов — не пішов, а похилитався у хвилях диму, гамору, горілчаних випарів, запахів їжі, поміж грубих п'яних ротів, які щось галакали, викрикували, вимовляли, реготали. Сам же він зробився тонким та прозорим, ніби дим, і намагався добутися виходу, однак ішов, але не виходив, його все відносило назад, і тільки після певних вольових зусиль до виходу таки дістався.

Тоді й гукнула йому вслід Хвенна:

— Приходь і завтра, дяче! Поспіваєш віршів та пісень, бо без тебе нам гульба не гульба!

Тоді дяк Григорій Комарницький виступив на порога шинку, і йому здалося, що це не сутінки напливають на нього, а сотні, ба тисячі безголосих синиць, котрі, долетівши до нього, спиняються в повітрі і швидко-швидко, як водяні бабки, тріпають крильми — тобто відбувалося приблизно те саме, що і в селі Сорочому, тільки вид птаха тут був змінений. А ще йому здалося (такий уже був схильний до фігурного мислення), що й хати, між двома рядами яких простував чи плив, були в подобі велетенських синиць: білі насподі й темні на грудях та на спині. І кожна така синиця мала сяйні очі, переділені хрестами рам або і з круглими віконцями. І в нутрі кожної синиці сиділа

за столом родина й мирно вечеряла: дід, баба, батько, діти, а подавала вечерю мати. І дяк, просвічуючи очима всі ті хати, почав смутно дивуватися: а який це чарівник, чи химородник, чи одмінець накреслив карту його життя, пустивши блукати світом, адже хоча був ситий і напоєний, але ніколи не їсти йому мирно своєї вечері, як оці люди, а отже, не бути причетним до творення великої таїни буття. І йому тоді в Синичому, обвіяному тугими крильми синіх сутінків, уперше захотілося мати власний дах над головою, адже був у цьому світі сам, як палець, а отже, й неприкаяний.

Але не тоді, а вже тепер Григорію Комарницькому довелося пізнати, що він не жива істота цього світу, а тільки дійовець написаної невідомим творителем драми чи, точніше, трагікомедії, і що його пролог став не тільки вступом до протазису, епістазису та катастазису, а передусім до катастрофи, і що лінію життя свого не він накреслює, а чиясь незрима вічна рука, відтак усе складалося так, як мало скластися, тому тікає він чи не тікає, біжить чи повільно плентається, але катастрофа надчікує його напевне — ось чому дяк Григорій так тривало сів на ґанкові в селі, якого й імені не вдалося довідатися, одне тільки було певне: недалеко від Решетилівки, і стільки надимів довкола себе — хотів-бо щось у цій драмі-трагікомедії не так зрозуміти, як провідчути. Бо в ту апотеозну, чи кульмінаційну, ніч, коли вони спрагло любилися з Явдохою в полі, покритому туманними космами, із хвостами, мов змії, байдуже чи уявно, чи явно, недаремно закружляв довкола них танок, складений з усіх отих більших чи менших дійовців його прологу: були там і Настя Гноїха, і шинкарка Хвенна, і ще одна жіночка Ганна із села Одудячого, і Педора із Воронина, і всі інші, повз яких проходив, як через коло пекла чи чистилища, якщо віра в чистилище добровірна, але куди, куди несе його оцей незбагненний плин? Отож і перепускав його разом із димом через голову, хоча добре відав про марність такого заняття.

І він згадав жупанця, котрий зіграв таку фатальну ролю в Решетилівці, власне, не згадав, а помацав його, адже був він і тепер на ньому — справила йому його та сама шинкарка Хвенна, змилосердившись, що надходить осінь, а він у благенькій одежині, а попередній жупанець по дорогах під час утеч геть-но розтріпався. Але був цей жупанець не куплений і не шитий на його плечі, а належав покійному Хвенниному чоловікові. Отож, щоб приміряти того жупанця, шинкарка вперше запросила дяка до себе в господу, і він ступив туди не без остраху. І той жупанець виявився йому саме враз, ніби був на нього шитий, а коли одяг його і Хвенна сама застебнула ґудзики, ще й пригладила на плечах, сталося щось дивне, бо він, дяк Григорій Комарницький, відчув себе раптом якоюсь мірою Хвеннининим чоловіком, а може, так змішався у жупанцеві дух їхніх тіл: Хвеннинoго чоловіка і його, дяка. І це відчув не лише він, а й вона, Хвенна — ось чому шинкарка щиро розчулилася й заплакала, сказавши, що дяк саме тому й милий їй, бо цілком подобає на того розтанулого в часі покійничка: і зростом, і лицем, і солом'яної барви волоссям, і синіми очима, навіть співом, особливо тим, солодко-чуттєвим, коли нагадує козу, яку роздирає вовчисько. І дяк, розгубившись перед тим жіночим розчуленням та слізьми, змушений був Хвенну втішати, а коли чоловік починає втішати жінку, то відомо, як це завершується (звісно, коли жінка бажає бути втішеною), отож невідь-як опинилися на ложі, а коли чоловік із жінкою опиняються на одрі, то також відомо, що відбувається. Коли ж дяк знеможено відкинувся, Хвенна сказала зовсім не знеможеним голосом:

— Ти й любив мене так само, як мій покійничок. Це нас доля звела, тож не спитуймо її, святої волі.

І тоді дяк почав відчувати, що йому терпне тіло, так ніби від пальців ніг аж до голови пробігла тисяча мурашок, відтак опинилась у його волоссі й те волосся саме заворушилося, а ще

сотня тих комах залізла йому до рота й покусала язика, і той став дубнем — ось чому на те сміливе шинкарчине слово дяк так нічого й не повів. Не сказав нічого ані завтра, ані післязавтра, ані через тиждень, ані через місяць, хоча часом на тому-таки ложі таки опинявся, і завжди ніби не зі своєї волі, а коли виходив звідти, то ніби перетворювався на комара, відтак із комара на зайця, і заклинав себе, і просив, і зарікався більше того порога не переступати, адже що більше до того чортівського шинку ходив, то більше затруювався, відтак ніби переставав бути собою, бо жінка вимагала, аби все чинив так, як її покійничок, отож і він, дяк, ніби відчував себе небіжчиком, стаючи поступово собі таки неподібним, а може, неподобним, але коли заходила мова, щоб перетворився на покійничка цілком, тобто щоб оженився із Хвенною, язика щоразу дякові заклинювало між зубів, і він, Григорій Комарницький, хоч би й хотів, але ніяк не міг тим язиком зволодати.

Отоді Хвенна й розсердилася непомірно і в лютому 1691 побігла до суду, де стала, розпечена від гніву, а ще й розчервоніла від морозу — аж іскри від неї прискали:

— Панове судді, — сказала вона майже урочисто. — Хоч той Грицько-дяк мені ґвалту не чинив, однак зайшло вже півроку, як я його пізнала, а три місяці, як зійшлися ми до гріха, бо гадала, що любить мене і хоче взяти за жону. Тому й була йому повольна, і вже чуюся, що й дитину мені приплодив. Але тепер бачу, що сміх із мене чинить і нізащо мене зводить. Отож прошу на того Грицька справедливости.

Тоді привели на суд і його, дяка Григорія Комарницького. І коли йшов до того суду (а не вперше таке переживав), то його душа, і серце, і печінка, і селезінка, і шлунок, який уже давно не знав нестачі через Хвеннину турботу, почали тріпотатися, як це буває у зайців, тож, пхнутий заячою натурою, він спробував од гайдуків вирватися та й утекти, але був справно

зловлений і до суду таки припроваджений. Коли ж побачив суддів, то язика йому в роті так само заклинювало, як і тоді, коли Хвенна намовляла його одружитися, і він на судейські запити тільки крутив головою та крутив витріщеними голубими очима, і тільки коли пригрозили, що як затинатиметься (а він і справді був затнутий), то його віддадуть під кийове карання, язик дяковий сам собою розв'язався, і він признав чесно:

— Грішив я, панове судді, з тою молодицею Хвенною відтоді, як вона каже, але не тому, що хотів, а був до того примушений.

І він багатозначно замовк, значуще подивившись на суддів.

— Як же вона тебе примушувала? — спитав один із них.

— А тим, що дала мені одежу свого покійного чоловіка, і я, кажу по правді, навіть присягтися можу, в тій одежі ніби не сам собою чинився, а начебто її чоловіком, і все справляв, як її чоловік, а своєї волі при тому не мав. А оженитися з нею ніколи не обіцяв, боявся-бо, що коли б таке сталося, то цілком би перестав бути собою. Тих невшетечних учинків не можу вирікатися і затаїти, панове судді, але повірте: коли те чинив, напливала на мене якась морока, якій ради дати не міг і не вмів. Отож звольте розсудити своїм більшим за мій розумом, а коли накажете оженитися, тс оженюся, однак вельми боюся, що цілком зійду зі свого єства та й учинюся єством того, котрий був її чоловіком та й помер. Через це й не брався спершу оповідати вам про це, бо, признатися по правді, лякався помсти покійника. Отож не відаю, чи годиться мені, бувши чоловіком живим, ставати образом чоловіка іншого померлого, і чи матимемо ми з нею щастя, та й хтозна, як це закінчиться.

Нате слово судді подивилися на дяка Григорія Комарницького так, ніби він був справді не живий чоловік, а таки образ Хвенниного покійничка, але дивилися не всі однаково: один із підозрою, а інший із недовір'ям, ще інший — ніби із співчуттям.

— Чи правду кажеш? — спитав той, що дивився з підозрою.

— Святу правду! — урочисто мовив дяк. — І коли бажаєте, заприсягнуся на Святому Письмі.

Найбільше ж із того вразилася сама Хвенна.

— Що це ти намолов, Грицьку? — з жахом спитала вона. — Чи ж ти при своєму розумі?

— А чи ти при своєму, — рівно спитав дяк, — що побігла скаржитися до суддів, а зі мною ту справу не вирішила й не обміркувала?

— Та ж мовчав, коли натякала! — скрикнула шинкарка.

— Мовчав, бо чекав, — мовив дяк, — коли буду до того готовий.

— Ото тебе панове судді й приготовлять! — з лихими нотками скрикнула Хвенна.

І панове судді, порадившись, вирекли декрета, а в тому декреті стояло таке, аж дяк відчув, що в нього заворушилося на голові волосся, і то цілком так само, як це бувало, коли Хвенна пропонувала йому замінити покійничка, ставши його образом:

— Наказуємо декретом нашим, — урочисто зачитав той, котрий дивився на дяка з підозрою, — аби Григорій Комарницький, який не є особою духовною, хоча й іменується дяком, а отже, підвладний міському суду, був смертно киями битий, як це велить статут, посеред міста за те своє значне переступство скаредного гріха.

— Господи! — зойкнула Хвенна. — Але ж я того не хочу!

Тоді з-поміж людей, що слухали присуда, звівся поважний чоловік, на ймення Карпо Ткачук, який також часом заходив до Хвенниного шинку і любив слухати дякові орації-вірші та пісні, і сказав:

— На мою і людей, що біля мене сидять, думку, кара завелика, панове судді, хоча й відповідає статутному артикулу, бо дяк здійснив свого гріха неповольно, а так чинив, як і посвідчив, а ще й присягати на Святому Письмі не побоявся, з волі покійного Хвенниного чоловіка, а що неживі утручаються в життя живих — це і дитина знає, панове судді, та й і я по собі. Неповинна тут і Хвенна, бо хотіла одружитися, бувши вдовою, неповинен і Хвеннин чоловік, хотів-бо по-доброму замістити себе біля жінки. Та й Хвенна тут діяла, як мені здається, з принуки зазначеної потойбічної сили.

Суд знову порадився і відразу ж змінив декрета, якого зачитав інший судейський, той, який дивився на Комарницького зі співчуттям:

— Давши місце проханню зацних людей, даруємо того Грицька годним каранням, але має він заплатити панську і нашу вину.

Отож дяк Григорій Комарницький віддав за вину всі гроші, які заробив ораціями та піснями у Хвенниному шинку, і вийшов на ґанка суду, котрий аж потріскував од лютневого морозу. І перед ним прослався білий, ще погано втоптаний і виїжджений шлях, а повітря переповнилося сніжинами; дерева, хати, паркани повкривалися білими смушками та шапками, а із сіро-синьої глибини засніженого світу долинув до нього тонкий і печальний погук. І це був не погук, що йшов іззовні, а таки з його нутра — можливо, це застогнав у ньому так ненадійно поселений дух Хвенниного покійного чоловіка, адже мусив пригріте гніздечко покинути, холодно й безпритульно йому стало.

І дяк Григорій Комарницький, переживши все те, увіч відчув, що душа його замерзла на довгу і тонку на кінці бурульку, і ця бурулька пронизала його наскрізь, наче спис. Отож закинув торбу на плече і повільно рушив білою дорогою, навіть не порадівши на своє звільнення, котре відбулося майже в казковий спосіб, а тим більше навіть не подумав озирнутися на судейського ґанка, на якому спинилася заплакана Хвенна, котра з тугою дивилася дякові вслід, але не робила жодної спроби його затримати, можливо, й тому, що дух її любого покійничка вийшов з дякового тіла, сів синицею їй на плече і цвіркнув щось утішливе, а може, звідомив, що із цим чоловіком вони помилилися.

— Але не сумуй! — цвіркнув синичим голосом покійничок. — Не покину тебе, Хвенно, напризволяще, а подбаю знайти іншу заміну, і це вийде на ліпше, бо цей приблудько, постать якого ото смикається по-заячому поміж снігів, — шалапут безверхий і щастя з ним, моя люба Хвенно, ти ніколи б не зиськала.

А тим часом у Решетилівці сталася подія, яка певною мірою розбила виклад цієї історії і вклинилась у неї, творячи паузу, а може, й інтермедію, але то не була інтермедія, бо невесела й несмішна, а печальна трапилася й трагічна. Однак тоном своїм для катастрофального розділу пригожа: помер отець Методій, який не витримав руїнницьких паньматчиних страв — нагадаємо, що катастрофічний розділ має подвійну назву: "Трутизна", а ще "Злостиві тіні". Отож тією Злостивою тінню і стала паньматка, яка зажила для свого чоловіка трутизни, від чого той щасливо перейшов у ліпший світ. А коли це сталося, паньматка в розпачі кинулася до ґанка і, звівши лице до неба, завила, як вовчиця, пересипаючи доладно те виття зойками, стогонами, прихлипами та іншими традиційними прикрасами сільських голосінь. На те виття першою прискочила пономарка Явдоха, за якою рушив, значно відставши, Іван Пошивайло — вони ж бо близькі панотцеві сусіди. І поки Іван Пошивайло доплентався, паньматка, на хвилю перервавши лямента, кинула в лице Явдосі, дрібно трусячи довгим і червоним, з бородавкою на кінчику носом:

— Це ти, нетіпахо, винувата в його смерті!

— Я? — отетеріла Явдоха. — Та Бог з вами, паньматко! Я панотця не бачила, відколи нас судив, а ще на поминках у Терещихи!

— Але це ти! — зашипіла паньматка. — Бо панотець стрибав через тина до тебе!

Тоді Явдоха випрямилася, лице її стало поважне й горде, і проказала, викарбовуючи кожне слово:

— Коли й так, паньматко, то тим, чим пригощала панотця, люди не труяться!

На те паньматка знову натхненно заволала лямент, виючи, голосячи й заводячи, зойкаючи і стогнучи, і саме на ту хвилю й приспів Іван Пошивайло, та й Гапка вже визирала, власне, виставила пласке обличчя з-за тину.

— А що воно тут у вас за гармидер? — спитав Іван Пошивайло.

— Що? — миттю припинила вити паньматка. — Панотець преставився!

Іван Пошивайло статечно перехрестився, а Гапка з-за тину сказала:

— Значить, доконав його животець! Може, щось недобре з'їв, паньматко?

— У мене, Гапко, панотець поганого не їв, о-о-о, ой-йой-йой, у мене він їв усе моїми руками зготовлене найкращеньке-е-е, о-о-о, годила йому, як болячці, а він мене й поки-и-и-нув, о-о-о! На кого ж ти мене покинув? Що я тепер робитиму без тебе, о-о-о!

І вона заячала, заквилила, заскімлила, заскавучала. Почувши це, з інших дворів почали відриватися досі пришпилені до ґанків та тинів люди і неспішно рушили звідусіль до панотцевого двору.

— Може, чим пособити? — спитала благочестиво Явдоха. Паньматка на мент знову обірвала лемент.

— Пособи! Пособи! — зашипіла, не зважаючи на свідків. — Обмиєш його, прибереш, бо тобі не буде це й стидко!

Відтак обличчя Івана Пошивайла набурмосилося, потемніло, і він виригнув із себе, чорно блискаючи очима:

— Що це ви намололи, паньматко? Чи при своєму розумі?

Але паньматка його не слухала, а натхненно галасала в небо, в село, на дорогу, в поле, рвучи на собі волосся, б'ючи в груди і виспівуючи одне за одним голосіння, вживані в цьому краю, а при тому приказуючи, який добрий був панотець, який любий, а що тепер буде, коли його та й не стало, що він її, паньматку, осиротив, а ще й дрібних діточок (діти в панотця вже повиростали і порозходилися: хто в науку, а хто заміж). І біля панотцевого подвір'я почала збиратися юрма, яка скидалася на бджіл, приліплених до гілки з нової родини, котра покинула старого вулика, а паньматка ніби була для тих бджіл маткою, тим-то ще натхненніше здіймала руки і лила сльози, які рясно текли її обличчям, скапуючи з носа та підборіддя. Тоді Явдоха з Іваном Пошивайлом зійшли на ґанок і, хоча паньматка пручалася, взяли її під руки і завели до хати, а за хвилину з'явилася в дверях Явдоха і сповістила людям, що вони зараз опрятають панотця, а тоді можна буде приходити прощатися. При цьому закликала до помочі жінок, на що миттю відгукнулися Гапка і ще одна, старша, яка звалася Мокрина й мала ту славу, що омивала всіх покійників, до яких діставала приступ, — це було одне із її замилувань. Дивним у цій ситуації було те, що Гапка викликалася омивати панотцеве тіло разом зі своєю лютою ворогинею так, ніби не побила та її щік ганебно на суді, а тим самим відкладала свого знаміреного візита до Хлопця. Саме це й затримало хід основного дійства. Але й то не зовсім так. Річ у тім, що Гапка, як уже звідомлялося, й раніше мала підозру, що панотця труїть таки паньматка, притому за те, що той скакав у Явдошин городець, отож бажала вхопити два зайці: спробувати дістати недоїденої панотцем їжі, а ще звідати, чи не виникне якихось хвостиків, котрі з'явили б скаредний зв'язок панотця з Явдохою. А коли

був аж такий подвійний інтерес, то власну уразу від Явдохи можна було на хвилю забути. А щодо інтермедійности цієї сцени, то можемо сказати, що майстри драматичного дійства давно придумали в'язати тонкими нитками дію інтермедії до головної, поважної — так сталося й тут, не будемо докладно й нудно влазити в секрети цього мистецтва. Нас цікавить передусім те, що саме ці мотрони, названі вище, переступили паньматчиного порога, перейшли сіни за паньматкою та Іваном Пошивайлом, який поштиво підтримував прибиту горем жінку, а ще й чемно завів її до того покою, з якого визирала промовисто під час суду.

Панотець же лежав у покої іншому, тож, зайшовши туди, Явдоха з Гапкою змушені були затиснути пальцями носи, бо там стояв-таки немалий сопух; Мокрина ж того не чинила, а підійшла до панотця, який дивно задер голову, виставивши бороду, звалену в тому місці, де торкалася шиї; відтак Мокрина турботливо поправила ту бороду, і Явдоха з Гапкою уздріли темно-синє і ніби розбухле панотцеве лице, власне, ті його частини, що не були вкриті волоссям. Але не те зацікавило найбільше Гапку, а мисчина із майже недоторкнутою їжею, майже — тому, що кілька ложок каші все-таки виїдено, ще й ложка стирчала. Гапка значуще перезирнулася з Явдохою, бо й та глянула на мисчину, і це було так, ніби вони в цьому дійстві раптом стали спільницями і порозумілися.

— Приберу! — похопилася Гапка, схопила мисчину й горня з якоюсь рідиною і вмент вислизнула з покою, і вже тут почула, як Іван Пошивайло втішає ваговитими словами паньматку. Відтак шмигнула в сіни і тут пересипала в захоплену раніше, а може, й навмисне для цієї мети, ряднинку, вузлика сховала в одежі, а мисчину й горня понесла до іншого покою, де стояла піч і де паньматка й готувала панотцю свої знамениті страви, при тому, як звістила, "власними руками".

— Чого це він такий синій? — спитала в Мокрини Явдоха, дивлячись на закляклого панотця.

— Ма'ть, грішний був, — спокійно відказала Мокрина, розстібаючи гаплики на одежі покійника. — Принеси води!

— Холодної чи нагріти?

— Обійдемося й холодною, — рівно повіла Мокрина. — Бо тепла чи холодна, а цього синього нам не змити.

Явдоха кинулася по воду, а коли втягла ночви, уздріла панотця цілком роздягненого: не тільки обличчя, але й інше тіло було синє й ніби набрякле. Мокрина намочила рушника й почала обтирати, а Явдоху послала за одежею, в яку мала обрядити панотця. У світлиці, де недавно відбувався суд, стояла Гапка, яка, однак, у розмову із Явдохою не ввійшла, а шмигнула повз неї до покійника. В цей час відчинилися двері, і в них постала цілком спокійна паньматка, за якою чорно висився Іван Пошивайло.

— Чогось хотіла? — спитала у Явдохи.

— Одежі, щоб обрядити панотця, — відказала та. — А чого панотець такий синій на тілі?

— Бо тяжко вмирав, — буркнула паньматка, бурявлячи Явдоху кругленькими і зовсім не заплаканими очками. — Коли б не ти, лахудро, то так тяжко не мучився б мій покійничок, а може, ще й довго жив.

— Тримайте, паньматко, язика за зубами! — грізно наказав за спиною Іван Пошивайло. — Бо наговорите собі на голову!

— А що це паньматка на себе наговорює? — вигулькнула ніби з-під землі Гапка.

— Заговорюється з горя, — сказав Пошивайло, дивлячись поверх попадиної голови. — Трудна вона теперички!

— Одежа, одежа! — мовила паньматка й поправила на голові очіпка, при цьому руки її тремтіли. — Де ж це та його одежа? Десь поклала, приготувала, а де, не пригадую.

— То ви вже й одежу приготували? — їдко пискнула Гапка. — Наперед?

— Сказав тобі, бабо, — гримнув Пошивайло й метнув із очей блискавку. — Теперички паньматки не чіпай!

— Звісно, звісно, — бочком відступила Гапка. — А чого панотець такий синенький?

Паньматка тим часом півпритомно ходила покоєм: до лави, тоді до полиці, розкрила шафу, знову ввійшла до свого покою, Пошивайло при тому відступив набік.

— Десь приготувала ту одежу, — казала непритомно паньматка. — А де, хоч убийте, не пам'ятаю.

Одежа, однак, лежала на лаві за столом, попрана, випрасувана й охайно складена. Гапка це миттю встерегла й аж обличчя витягла в той бік.

— Нюшиш, бабо? — громовито запитав Пошивайло, поїдаючи Гапку трохи несамовитими очима.

— Нюшу, бо щось тут не те, — смиренно сказала Гапка. — А я завше чую, коли щось не те.

— Прийшла сюди покійного опрятувати чи нюшити? — грізно запитав Іван.

— Опрятають Мокрина і твоя Явдоха, — незворушно відказала Гапка. — Там мені роботи нема. А щодо того, що покійник такий синенький…

— Вимітайся, бабо, з хати, — грізно гримнув Пошивайло, — бо сам тебе, кляту, вимету!

— Еге ж, еге ж, — пробурмотіла Гапка, пробираючись до дверей у сіни. — Мені вже тут і справді нічого робити, — і вона шмигнула в сінці з таким спритом, що аж по хаті війнуло.

— І де це та клята одежа? — знову виступила зі свого покою паньматка, дивно роззираючись навсібіч.

— Знайшла її, паньматко! — голосно сказала Явдоха, бо тримала одежу в руках. — Лежала на лаві за столом.

— Еге ж, еге ж, — мовила паньматка невтямно. — Тобі ту одежу й знайти, бо не раз той обіясник її перед тобою скидав.

І з її очей посипалися раптом такі великі сльози, як це буває у свинячий дощ.

5

Гапка, однак, далеко не пішла, виступила до ґанка і з цього узвишшя озирнула вулицю й найближчі хати. Люди вже

розійшлися, хоча тут і там стриміли приліплені до тинків поодинокі постаті чи невеликі гурти, які, напевне, обговорювали те, що сталося. Гапка прислухалася, чи не йде за нею той страшний Пошивайло, і при цьому їй стрілило в голову: а чого це він так за попадею розбивається? Чи не тому, що піп дурив попадю, а Явдоха Пошивайла? І тут крізь дерево, що росло в дворі й ґанка притінювало, прорвався сонячний промінь, і наче спис пронизав її круглу голову, освітивши, ніби віничком, усі її закамарки, відтак осяялися і всі щільники, що були туди закладені, і Гапка, се-те пригадавши, а те-се прирівнявши чи допасувавши (при чому чинила це вмент), швидко переконалася, що пономар, не зважаючи на вельми непевну поведінку своєї жінки, не тільки не ганив її й не карав, хоча часом і сварився, що Гапка бачила на власні очі, але, певною мірою, її покривав, прилюдно ж завжди захищав, а це, мабуть, тому, велемудро зміркувала Гапка, що муж і жона — одна сатана, навіть коли вони сваряться чи й чубляться. Зрештою, так само було і з її покійничком, царство йому небесне, який дуже не любив те, що Гапка суне носа в чужі справи, але коли їй прищемляли того носа, горою за нею поставав. Таке дивне порівняння себе з Явдохою обурило Гапку, хоча зробила його таки сама, адже та — невшетечниця, а вона, Гапка, — святенниця; та була блудна, а вона правдолюбна і воювала за позначені собі правду та й цноту скільки мала сили. Зрештою, де їй, бідолашній, узяти розуму, щоб збагнути: оті її звіди, винюхування, висліди — це теж своєрідне стрибання у гречку чи до чужого городця, чи у грядку, тобто вони з Явдохою також одна сатана, тільки з обличчями, розвернутими врізнобіч, наче Янус, сказав би просвічений дяк Григорій Комарницький. Але Гапка вільних наук не навчалась, отож, коли б їй хтось таке сказав, хоч би й той блудящий дяк, вона, хоча й сама про те подумала, очі б йому видерла чи заплювала і не мала б жодного сумніву в своїй правоті.

Таке чудне освітив у її казанку сонячний промінь, котрий пробив дерево, а може, то був і не промінь, а спис архістратига, але той спис мало поранив її сумління, бо мала його також в інший бік наладноване. Ці думки мимохіть звернули її увагу до пономаревого подвір'я; ще не тямлячи до кінця, що там віднайде і чому це туди подивилася, Гапка вже йшла, підбігаючи й трохи підскакуючи, саме туди. Так бувало з нею завжди: спершу прочувала, вірила прочуттю, а тоді діяла, й завжди виходило їй на руку, принаймні помилялася зрідка. Отож підступила до Пошивайлового перелазу, і тут її гарно обгавкав знайомий уже нам Пошивайлів пес, який, коли б по-людському балакав, також міг би стати свідком в історії, котра тут оповідається, і саме цей гавкіт і пояснив Гапці, чому саме сюди пішла; еге ж, еге ж, подалася таки до цього пса, щоб він таки став, хай не по-людському, а по-собачому, її свідком супроти власної господині, раз із Пошивайлом їй каші не зварити. І саме слово "каша" й стало для неї ключем розуміння; пестливо заговорила до пса, засюсюкала, лагідненько заячала, аж так, що не вельми тямковитий собака перестав гавкати, очікувально подивився на це чудне подобенство, котре до нього приперлося, очевидячки пес запалив у серці надію: чи не захоче ця проява його нагодувати, адже через случай із панотцем господарі про це цілком забулися. У цьому собака не помилився, бо Гапка вигорнула з одежі вузлика, черпнула трохи панотцевої каші й поклала її на перелаза, навіть не побоюючись, що звірюка хапне її за руку. І пес жадібно ту кашу зжер, ще й захотів собі добавки, адже готувала кашу паньматка, а з її рук, як сама сповістила, все виходить найкращеньке, але мусив тяжко розчаруватися, бо біля перелазу Гапки вже не було, а її стриблива постать маячіла таки далеченько; при певних оказіях, як було вже з'явлено, Гапка вміла дуже швидко пересуватися.

Пес іще поблукав двором, намагаючись знайти хоч якісь залишки на додачу до щойно здобутого харчу, але нічого не

знайшов; тоді йому в животі замлоїло, ніби проковтнув живу гадюку, яка там його й укусила, і, хоча був доста дурний, собачим відчуттям пізнав, що та проява підходила до нього зовсім не з добрими побудженнями. Отож пес, забивши хвоста між задні лапи, подався шукати цілющої трави, але в своєму городі знайшов тільки подобу такої трави, тобто була та тільки наполовину цілюща. Пожував і ковтнув зілля, і це трохи йому допомогло, але ненадовго, отож собака захотів вийти з обійстя, щоб пошукати справжньої трави, але в голові, кишках, лапах йому замлоїло, і він не пішов, а поповз, але далеко, туди, де та трава росла, дістатися не здолав, отож ліг, витяг передні лапи та й здох, не встигши побачити, як з-за тину висунулося кругле, наче місяць, бабське лице, розсічене посмішкою, і з очима, що сяяли, ніби зорі, хоча зараз був і день. Гапка дивилася на нерушно завмерлого пса довго, очевидячки вирішуючи, чи безпечно до нього підходити, але її певність нічим не порушувалася, отож ця правдолюбна жінка сміливо переступила перелаза, підійшла до собаки й турнула його ногою.

— Тепер певно знаю, — сказала вголос, — чого помер панотець.

І вона, не гаючи й хвилини, притьма подалася до отамана, щоб засвідчити цю страшну подію.

Отаман її й цього разу прийняв негостинно, але її тарахкотливу мову вислухав, хоча вуха його таки зів'яли й висіли, мов лопухи.

— Все сказала, бабо? — спитав отаман, намагаючись оживити зів'ялі вуха соком своєї розсудливости.

— А цього мало? — зчудувалася Гапка.

— Коли оповіла все, — сказав неквапно отаман, він зволікав, аби зметимкувати, як цю справу заладити, — то повтори, бо я твого торохкотіння не второпав. Тільки говори поважно, з толком, а не стрекочи, як сорока.

Гапка отямилася й повторила все з толком, розважно, отож вуха пана отамана дістали цього разу вільгу.

— А як доведеш, що пес здох від паньматчиної каші?

— Бачили, як брала кашу від мертвого панотця, Явдоха та Мокрина.

— Через це ти отруїла Явдошиного пса? — спитав отаман.

— Було чого! — багатозначно сказала Гапка, але не розкипілася.

— Чи бачив хто, як труїла собаку?

— Ніхто не бачив, бо не відала, що каша отруєна, — твердо повіла Гапка.

— А може, той пес здох не від того і раніше?

— Тоді давайте звіримо на вашому, пане отамане, — рівно й без жодного торохкотіння сказала Гапка. — Бо всю кашу пономаревому я не стравила. А свого пса, щоб звірити, як знаєте, не маю, його вбили, як ніби встеклого, таки ви.

І Гапка вийняла з одежі клуночка із рештками паньматчиної каші й показала їх отаману.

Це вже було "лице", і пан отаман задумався. Звісно, свого пса труїти не збирався, але справу цю замкнути годі. Зирнув понуро на осяйне, кругле лице цієї чортової, як подумав, баби і, хоч як хотілося прогнати її з-перед віч, але цього як урядова особа вчинити не міг. Тому гукнув гайдука і сказав, повільно цідячи крізь вуса:

— Піди-но, Степане й заарештуй паньматку за отруєння панотця. Чи судитиме її духовний, чи городський суд, то вже не наше діло, але свого урядового обов'язка маємо сповнити. І не барися!

6

Саме в цей час дяк Григорій Комарницький у сусідньому селі, задимівши довкола себе чимало простору, аж ледве з того диму проглядав, продовжував метикувати, тобто купатись у спогадових хвилях, запізніло витворюючи до своєї драми Пролога...

Він уже пройшов від села Сорочого до Воронина, а від Воронина до Синичого, а із Синичого мусив піти взимку, то, звісно, далеко забігти не зміг, щоб не пропасти між хуртовин та завій чи не примерзнути десь до засипаного снігом і покритого кригою шляху. Через це дістався до найближчого посілля — села Одудячого, саме того, звідкіля перейде згодом до Троянова, села злодійського та відьомського, а відтак упритул наблизився до свого Протазиса.

Цього разу йому пощастило, бо наздогнали його дорогою сани: господар згодився підвезти, а заодно довідався, що в Одудячому вчителя нема, бо попереднього селяни вигнали як п'яницю та заводіяку, отож там можна буде й зупинитися. А Одудячим їхнє село, охоче сповістив господар, зветься зовсім

не тому, що там багато водиться одудів, а тому, що виробляють у ньому небувалі дуди, а ще й дудочки, котрі продають на ярмарках, бо дуд не продають, отож у насмішку їхнє село сусіди так і назвали. Він сам, оповів візниця, виробляє такі дудки, а на запитання Григорія, яка різниця між дудами та дудочками, візниця довгий час мовчав, а тоді сакраментально сповістив, що дудочки — це дудочки і не більше, а дуди — не те.

— А що? — спитав дяк Григорій Комарницький.

— Бачиш, коли на дуду заграти, то пташки злітаються, ніби підспівати. Є й такі мастаки до грання, що вміють скликати всіляке гаддя або й відводити його від села, а є, що від їхнього дудання корови ліпше дояться, а щодо кіз, — сказав цей майстровитий чоловік, — дуди ще не вигадали, так само й на дику звірину. Я, хоч і старався, але таки нічого не вийшло. Але коні, — сповістив візниця, — дуди слухаються.

І щоб доказати те, вийняв з пазухи якогось окоренка й почав грати. І справді, коні побігли від того швидше. Відтак заграв повільніше, і коні біг уповільнили.

— Оце так, як бачиш, дяче, — сказав чоловік. — А одудів у нас і в помині нема.

На те дяк Григорій Комарницький по-своєму втішився, адже й сам умів грати на лютні та на кобзі. Одне тільки, що ані лютні, ані кобзи не мав, а ще був, як знаємо, добрий співака, не кажучи вже про складання віршів та пісень.

— Одного тільки, пане дяче, в нас стережіться, — сказав чоловік і сховав дуду. — Дуже фіндюристе в нас жіноцтво, а ти ладний на обличчя, а ще, сказати б, свіжа кров.

грудях дяка від цього сповіщення похололо, але він сказав героїчно:

— Цього не боюся, бо заклявся не мати з білими головами до діла!

— Не зарікайся, дяче, — сумно мовив візниця. — У нас баб по сім за цибулю, а де чорт, сам, певне, відаєш, там і баба. Бувають і такі, що біля неї й по десять чортів сидить та ще й на дванадцять сідал гуляють. І коли мало, пане дяче, скажу ще й таке: біда бабу породила, а біду чортова мати...

— А чи не б'є тебе жінка, чоловіче? — прозірливо спитав дяк. На те чоловік сплюнув і сказав загадково:

— Жінка поб'є, а свиня з'їсть — все рівно! Але не зважай! Коли не слабкий до цього плоду, то й боятися нічого, хоча зароку на душу не бери. З нашим братом, мужем, усяке може приключитися!

То було вчасне остереження і по-своєму чесне, і коли б таке трапилось улітку, дяк би те Одудяче напевне б обминув, але жупанець, що йому віддала з плеча покійного чоловіка Хвенна, грів мало, тож дяк устиг добряче змерзнути. Тому махнув рукою й подумав: цей візниця, мабуть, од білих голів чимось тяжко уражений, отож про них не так розум його говорить, як ураза. А ще вимітив у мові візниці: надто часто згадує чорта, отож пильно озирнув його ззаду: а чи не до чорта підсів, адже відомо, що чорти й на дуду грають, і на скрипицю, і до жіночок ласо підтоптуються, не завжди й без успіху, тож радо того городчика ратичками й толочать. Але, сказати по правді, дяк не був аж такий забобонний, щоб у кожному візниці та дудареві бачити чорта, та й пильний розгляд у спину нічого на поміту не приніс.

Отак він прибув в Одудяче з візницею — звали його Максим Дударчук, бо й півсела тут були Дударчуки, а ще півсела — Дуди, і Дудники, і Дударі, а кілька родин — Дудчаки, отож тільки він один, потрапивши в те посілля, не носив подібного прізвища. Із тим візницею навіть потоваришував, бо Максим згодився навчити його мистецтва дудати, а Григорій — своєї пісні про комара та муху, бо, як виявилося, тільки в цьому селі її не знали, і це, мабуть, тому, що жили надто замкнутим, самодостатнім життям, навіть дівчат не приводили із сусідніх сіл, а шлюбилися тільки поміж себе. І це тому, що жінки тут складали ніби осібну громаду, так само й чоловіки, начебто колись, бозна-коли, тут зійшлося два племені: чоловіче, схильне не так до роботи, як до дудання й чаркування, а друге — жіноче, схильне і до роботи, й до корпоративних жіночих сходин, про що оповів дяку Комарницькому Максим Дударчук, ще й суворо застеріг, щоб дяк і не намагався щось про ті сходини вивідувати, а тим більше на них потрапляти, бо жінки можуть признати в ньому "прісну душу", а це, сказати б, вельми небезпечно.

— Що ж можуть учинити? — спитав здивовано дяк.

— Те, що кнуру, аби в нього м'ясо та сало сечею не відгонило, — політично сказав Максим, ще й ліве око примружив. — А коли тобі дуже заскалить жилу, — повідав далі цей навчитель та доброзичливець у перерві між граньням та дяковим співанням, — то на тих чортиць не кидайся — котрась із них сама тебе знайде, бо, коли таке з чоловіком трапляється, вони чуткі стають. Коли ж знайде, не дуже опирайся, бо з'їдять — лихі вельми робляться.

Це не вельми захопило дяка Комарницького, і він, подумки постановивши, що пробуде тут тільки до тепла (бо кому хочеться, щоб його з'їли?), обережно поцікавився: чому був прогнаний його попередник-дяк, хоч на це Максим уже йому

нібито відповідь давав. Скажемо, що цю розмову вели вони за чаркою.

— А тому й вигнали, — значуще сказав Максим, — бо він, нехайний бувши, поліз одній удовиці під спідниці, а в нас звичаї суворі й за перелюбство карають не через суд, а громадою.

Григорій Комарницький при цьому зауважив, що раніше прогнаний дяк звинувачувався у пияцтві (при тому, що всі чоловіки тут пияки) і заводіяцтві (оскарження доволі непевне).

— Стривай, — сказав дяк Григорій. — Але ж сам сказав: коли котра мене знайде, щоб не опирався.

— Бачиш, — спокійно пояснив Максим. — Коли вже якась захоче тебе, то так усе обставить, що ніяка старшина вас не знайде й не викриє. За перелюбство в нас хапають тільки тоді, коли ти хочеш, а вона ні, а ти до неї ще й набиваєшся. А коли сама захоче, те діло інакше, сам знаєш: де чорт не пройде, пусти бабу.

І хоча дяк і вивчав у Київській академії науку логіку, але в цьому селі вона, здається, творилася за такими законами, яких учені мужі ще не пізнали.

Іще одну річ завважив дяк: чоловіки в селі були низькі, окоренкуваті, із сивими очима, з попелястим волоссям, повільні в рухах та діях, а жінки високі, статні, з очима та волоссям чорним, до того ж розріз очниць мали навкісний, ледь звужений, а самі рухалися жваво й стрімко. Але найцікавіше, що помітив: хоч Максим ще в дорозі сказав, що жінки їхнього села фіндюристі, але віталися перші, а оті дивні чорні й палкі очі молодші відвертали, а старші приглядалися відвертіше, але

без жодних зальотних стрілянь та іскор. Про це й оповістив Григорій Максиму; до речі, був то простий чоловік, але напрочуд розсудливий, навіть мова в нього була хоч і селянська, але плавка й не кострубата.

— Це тому, що тепер зима, — сказав Максим, — а взимку вони наче сплять, принаймні в тому ділі. Та й у кішок не завше буває любовна пора.

На цього резона дяк Григорій Комарницький полегшено зітхнув, адже після пристрастей у Воронину, Сорочому та Синичому трохи й отухи праг, не кажучи вже про те, що заклявся щодо жіночого племені. Отож твердо вирішив: тільки настане тепло, покинути це дивне село не гаючись, бо твердо покластися на себе в таких справах не міг, і хай воно, те Одудяче, собі дудає чоловічими ротами, і хай кипить у жіночих тілах — нема йому до того діла! Єдине, що звідсіля візьме: навчиться грати на дуді, а може, якогось чарівницького струмента й собі випросить. Але й ця справа, скажемо наперед, йому не вдалася, бо, як сказав принагідно Максим, на дуді дяка грати він навчить, а струмента з села винести не дозволить, бо це так у їхніх звичаях: хто село покидає, а в них таке зрідка трапляється хіба з прибульцями, то дуду має залишити, хіба сопілку дозволять узяти, тобто дудочку. Спокійно і в достатку прожив дяк у цьому селі до тепла: люди давали на школу щедрі приноси, учні були здібні й швидкі до науки, та й у селі чоловіків неписьменних майже не було, навіть деякі жінки вміли читати й писати.

І от однієї залитої срібним молоком ночі, коли місяць царював серед неба і коли відбувається струс, від якого зима відступає в холодні небесні рури, а натомість приходить весна, дяк Григорій Комарницький прокинувся від дивних звуків: село грало й співало. Звідусіль лилася солодка музика дудок, а при ній підносилися високі й чудові жіночі голоси, які витинали

веснянок. Дяк не витерпів і вийшов на шкільного танка та й спинився вражений: уздрів, що ніч наповнена тінями, які позавмирали біля хат, і ті тіні ворушилися, деякі ходили чи повільно танцювали, і прочувалася в тому всьому особлива напруженість, бо здавалося: не тільки люди почали рухатися дворами, а й дерева, а може, й усе село стало круглим, як цей місяць, щитом, де поблискували шибки, наче зорі, чи це зорі поблискували в тих шибках; саме там кублилися молочні хвилі, але не був це туман, а дивно розсіяне місячне світло; біліли стіни і жіночі сорочки, так само сорочки чоловічі, заламуючись на згинах, і все це: і дорога вулиці, й будівлі, і дерева, кущі, тини, загорожі ніби повільно кружляли, а може, все це йшло від дивовижної, рівної, але широкої мелодії й отих цілком поганських пісенних вихлипів, зльотів, вивищень та опадань, які з'єднувались у дивовижній сполуці.

Жінки співали про якихось яворових людей, котрі будують мости, із приспівом: "Явор, явор, яворові люди", і що вони через ті мости не хочуть нікого пропускати, хіба подорожні залишають у плату одну з них, а пропустити мають яворові люди подорожників до Гірської землі; а не пускають їх яворові люди, бо бояться, щоб збудовані мости не зламалися. Але перехожі пообіцяли іти "стихейка", а ще й залишити яворовим людям найкращу з-поміж себе, котра зветься Весна.

А коли закінчилася ця пісня, почалася інша про якогось Володаря, в якого просили відчинити ворота слугам великого Пана, котрий несе ярії бджолоньки, а до того додадуть "мизиннеє дитя". Виспівувало цю пісню два хори: один з одного кінця, а другий з другого, тонкими голосами вигукуючи:

— В чім те дитя?

— В сріблі та злоті,

В червонім чоботі.

— На чім воно сидить?

— На золотім кріслі.

— Чим воно покрите?

— Червоним оксамитом.

— Чим воно грає?

— Червоним яблучком.

— Чим воно покрає?

— Золотим ножиком.

— Кому воно дає?

— Кому йому мило.

І тільки закінчилася ця, як дівчата заспівали про зелену діброву, питаючи в неї: "Хто в тій діброві гуляє?". А гуляють, як виявилося, всі: і заміжна жона, і бідная вдова, яка має "дев'ять думок"; заміжна жона йде з корчми, бідна вдова з поля, а дівчина гуляє, як собі хоче. І відразу ж за цим задзвеніло: "Ой Див, Див, Ладо, Див!" По тому один хор із кінця села запитав у козла, як діди скачуть, а як баби, а другий відповів: "Нехороше, непригоже", а дівчата та хлопці — "хорошенько отак, пригоженько". І все це покривала й справді солодка, якась несвітська музика дудок, від чого дяк відчув, що тіло його ціпеніє, напружується й бубнявіє, що срібне молоко

наливається в нього, як у дзбан, і починає в його тілі бродити, закручуватися, закипати — що в голові, що в грудях, а що в паху. І від того всього він відчув, що й сам стає яворовою людиною, яка будує в цьому світі мости, але вони все ламаються, а може, він із тих перехожих, що ламають мости, а може, той і той в одній іпостасі. І йому здалося чи привиділося, що посеред села срібне молоко ночі згустилося в напівпрозору кулю, котра лягла серед вулиці, і в тій кулі щось яскраво заблищало, а відтак почало проявлятися дитя, одягнене в срібло й золото і з одним червоним чоботом на нозі — друга нога залишалася боса; дитя сиділо в золотому кріселці, покритому червоним оксамитом, і з промінним яблуком у руці. А довкола того дитяти повільно пливли в танку, й землі не торкаючись, утворені з того таки молока звивні білі тіні, від яких відривалася одна й підходила з м'яким прискоком до дитяти, схиляючись перед ним у низькому поклоні, відтак дитина врізувала золотим ножичком з палахкого яблука крайку й подавала укляклій тіні. І коли тінь брала ту крайку, то на мент переставала бути окуджена й непрозора, а її обличчя осяювалося, облямоване густим, розсипаним по плечах іскристим волоссям, і обличчя те було, як у дівчат цього села: з косо прорізаними темними й палкими очима. Відтак відпливала в ніч, а на її місце пританцьовувала інша тінь, доки всі не дістали по окрайцю яблука. А музика дудок лунала, а музика заливалася несамовито і, здавалося, звуки самі ставали мімічними танцівливими тінями, а може, яворовими людьми, а може, образами тих дивних чаклунських дівчат. І все це було таке незвичайне, й небачене, і нечуте, що дяк мимоволі подумав, що все це йому сниться, а може, він вийшов на ґанка в подобі одмінця, як це вмів чинити. Серце йому схвильовано билося, але тіло лишалося непорушне, мов дерев'яне, дерев'яне, але не мертве, бо в ньому зграйно нуртувало срібне молоко.

— А що, пане дяче, — почув раптом із мороку жіночого голоса. — Подобаються тобі наші веснянки?

— Нічого подібного не чув! — відказав дяк. — А хто це мене питає?

— Не пізнав? — голос долинав зблизька, але нікого ніде не бачив. — Я Максимиха Дударчукова, жінка того, до кого приходиш учитися грати.

Ту жінку пам'ятав, була то ще молода, статна, міцна в тілі, яскраво-чорнява, із розрізаними навскісно очима, але ніколи при ньому не говорила, тільки мовчки подавала до столу, навіть не дивлячись на гостя. Звали її Ганна.

— Чогось хотіла, Ганно? — спитав дяк.

— Захотіла, — засміялася жінка, хоч і досі не бачив, де заховалася і звідкіля говорить. — Отож, поки всі зайняті співанням та гранням, а з ними й мій домашній грач, ходімо зі мною.

— Куди й чого? — спитав Григорій Комарницький, шукаючи очима співрозмовницю.

— А ти й не знаєш? — засміявся голос. — Коли прийшла весна, про таке не питають, а йдуть.

— Але ж твій чоловік Максим — мій приятель! — кволо заперечив Григорій, а серце йому в грудях застукотіло ще тугіше. — Вчить мене грати й приязний до мене.

— Саме тому й вибрала тебе, — сказав голос. — Бо чи б спала з ворогом свого чоловіка? А коли ти його приятель, то й услужи мені.

— Але ж я тебе не бачу! — кволо мекнув Комарницький, згадуючи, що сам Максим навчав його: коли вибирає його жінка цього села, опиратися не можна.

— Хіба не бачив мене раніше? — спитав суворіше голос. — І чи не красна тобі?

— Красна, Ганно, але…

— Не алекай, а йди! — суворо наказав голос.

— Куди ж іти, коли не бачу тебе? — спитав дяк, озираючись, — чи з наміром співрозмовницю уздріти, чи пригледіти стежку до втечі.

Однак він її вже побачив, бо біля тину проявилося щось біле, зовсім таке, як оті танцівниці, що вели хоровода довкола дитяти в золотому кріселці. І та тінь уже до нього не говорила, а рушила углиб залитої срібним молоком ночі. І він, сам не відаючи, як і що з ним учинилося, схитнувся на ґанку, а ноги повели його у двір, відтак до перелазу, переступили і рушили по звільненій уже від снігу та льоду землі, хоча годі сказати, що заєць, який вряди-годи прокидавсь у його нутрі, спав — кидався там, ніби потрапив у клітку, а може, був його серцем, і кидався лапами на ґрати, і дер їх, бажаючи проламати, хоч були то його власні ребра. І він ішов, бо не міг не йти; годі сказати, що його до того ходу щось приневолювало, але й не довільно те чинив. А навколо високо гучали дівочі голоси, ще більше наливаючи в ніч срібного молока, а музика дудок не вгавала — текла й текла, забиваючи памороки. Однак

примітив, що Ганна веде його не куди, а таки до власного обійстя, саме того, де зараз посеред двору сидить натхненний грач, один із багатьох у цій ночі, котрого звуть Максим Дударчук. Але, очевидячки, він у цю хвилю уподібнений до солов'я, адже саме ці птахи, коли співають, заплющують очі, а отже, стають сліпі до світу. Та тут дяк Григорій Комарницький помилився, а коли казати по правді, отой заєць, що часом заміняє йому серце, устиг шепнути, що Максим не такий уже сліпий, і свою жінку та й дяка в їхньому поході таки перепинить. Але подвір'я Максимове було порожнє, ніби великий казан чи миса, вщерть наповнена срібним молоком. І в тому молоці спинилася, проварюючись, біла Ганнина постать, і це в той час, як дяк спинився перед перелазом і не знаходив у собі сили його переступити. Жінка ж роззирнулася і сказала:

— Ходімо в повітку! Там нас ніхто не бачитиме!

І дяк змушений був повірити Максимовим словам, сказаним раніше: жінки цього села дуже хитрі й на перелюбстві їх ніхто ще не застав. Отож зітхнув тяжко й перелаза таки переступив, а відтак потрапив у налитого молоком казана й також трохи проварився в ньому. Шмигнув за білою тінню у чорний морок повітки; а коли це сталося і з повітки почали долинати жагливі охи й ахи, сопіння й вовтузіння, в казані двору з'явилася ще одна тінь, цього разу злостива, яка навшпиньки перейшла двора і зачинила прихилені двері повітки на замка. Відтак постояла, прислуховуючись, що там діється, хекнула чи схлипнула й рішучим кроком подалася до перелазу, переступила й хутко покивала вулицею, яка вже спочивала у тиші, бо і спів, і грання нараз припинилися, ніби хтось обрізав ту музичну нитку величезними ножицями, спущеними з неба.

Тоді тінь зайшла в сусідське обійстя й постукала у вікно. З хати виступив Юрко Дудар, а біля нього виріс ще один сусід,

Федір Дудчак, і злостива тінь сказала голосом Максима Дударчука:

— Ходіть і піймайте мою жінку із зайшлим до нас дяком, бо тепер застанете обох на сквернім учинку. Я вам до того ще й третього осавульця приведу й придам.

Третій осавулець з'явився сам, вигулькнувши з ночі, його й придав Максим до названих двох.

— Підеш із нами, чи вправимося самі? — спитав Юрко Дудар.

— Підете самі, — зголосив Максим, — бо тієї ганьби на себе не витримаю.

Відтак Юрко із Федором і з присталим до них третім осавульцем подалися до залитого срібним молоком казана. Там було порожньо, і вони зазирнули до хати, яка стояла незачинена. Але не застали нікого; тоді підійшли до повітки і почули там вовтузіння.

— Є! — скрикнув третій осавулець. — Вони там! Ану, Юрку, світи ліхтарем, то й висадимо двері.

Федір тримав ліхтаря, а Юрко викресав вогню. Коли ж свічка загорілася, хоч навколо розсівалося досить світла, видно стало ніби й гірше. Але для присвітки ліхтар годився.

— Гай-гай! — сказав третій осавулець. — Та двері тут зачинені з двору.

І справді, двері були зачинені на висячого замка.

Вони завмерли на мить, порозтуляли роти.

— Це, певне, в Максима щось у голові надвередилося, — сказав Федір.

— Як на мене, він надвереджений завше, — мовив Юрко. Обоє були підхмелені, отож їм і здалося, що шерех у повітці їм причувся.

— Ходімо звідси, чи що? — сказав третій осавулець. — Бо та нецнота збіса хитра і навряд чи дасться.

— Це ти мене назвав нецнотою, скурвий сину? — гнівно обізвалася з повітки Ганна. — І ви посміли ходити до мене й перестерігати?

— Таки є! — скрикнув третій осавулець. — Біжи, Юрку, за сокирою, будемо виставляти двері.

Тоді з повітки обізвався тверезий і розсудливий Ганнин голос:

— Люди добрі! Не псуйте дверей, а візьміте у хаті за мисником ключа.

Дяк Григорій Комарницький слухав цю розмову із глибочезним здивуванням, ще й таким, що в голові в нього порозв'язувалися вузлики. Отож почав швидко опоряджатись, а до Ганни злякано мекнув:

— Навіщо, Ганно, так нерозумно відкрилася?

— Бо ти мені вже непотрібний, — спокійно сказала Ганна. — Своє зробив, а мені з моїм Максимом вікувати і дитину ховати, бо він досі її мені дати не зумів.

— А як же я? — із жахом спитав Григорій.

— Тобі що? — байдуже сказала Ганна. — Дістанеш кілька буків та й поволочишся туди, звідки прийшов. Ти ж бо заволока, а я жона порядна й цнотлива.

— Та ж ти мене сюди затягла! — з тим-таки жахом мовив дяк.

— Затягла, бо мала потребу. Не бійся, нічого тобі не станеться! Та й мені також!

— То Максим про це знав? — спитав, ніби отінившись, Григорій.

— Звісно, — мовила Ганна. — Такі речі без згоди не чиняться. У цей час у замку заскреготів ключ, і в повітку урочисто вступили Юрко Дудар, Федір Дудчак і третій осавулець разом із ліхтарем, який яскраво освітив Ганну й дяка.

— Усе, як є! — сказав третій осавулець. — Врізуйте їм поли!

— Люди добрі! — змолився дяк Григорій Комарницький. — Візьміть півчварта золотого, все, що маю, тільки не ведіть нас до старшини.

— А в тебе є півчварта золотого? — хитро спитав Юрко Дудар.

— Та ж є, люди добрі! — з відчаєм згукнув дяк.

— Давай! — сказав Федір Дудчак. — Може, й помилуємо! І дяк подав йому єдині гроші, які мав.

— Ви, хлопці, свідки, — проказав Федір. — Дяк хотів нас підкупити задля свого гріха. А тепер ведімо їх до старшини.

Суд відбувся без жодної проволоки в цю ж таки ніч, власне, вранці, бо, доки довели впійманців у другий кінець села, де жив отаман, і доки його добудилися, небо почало розливати по землі перші хвилі вже не місячного, а справжнього світла. Але було ще сутінно, через це обличчя судді та свідків видавалися притемненими і для дяка моторошними. Він ще й досі не збагнув, що відбувається, бо Ганниних пояснень було йому начебто мало. Отож поки те та се, дяк, замість готуватися до оборони, мусив ствердити рацію, що життя дає йому визначального урока, відтак уклав свої думки в низку парадоксальних афоризмів: "Довіряй собі, коли тебе щось остерігає, але не довіряй нікому"; "Люби ближнього, коли й він тебе любить, але і йому ніколи не вір"; "Не завжди сам себе ганьбиш, а частіше це чинять інші, хоч і без тебе не обходиться"; "Краще лиху запобігти, аніж з нього викручуватися, бо, втрапивши у лихо, окручений буваєш" і "Ліпше зайцю в полі, ніж у клітці".

Тимчасом пан отаман прокашлявся, бо ще не проспався, позіхнув, розсилаючи хвилі часниково-сопушного духу, і проголосив:

— Чому на Пана Бога і на карність посполиту не зважили й допустилися лихого порубства?

На те виступила Ганна і сказала:

— Допустилася лихого порубства з тієї причини, що наші чоловіки в селі, не про вас, пане отамане, кажучи, хирні і слабкосилі, і не завжди можуть учинити те, що їм Пан Бог велів. А я вже підходжу в літа. І коли б не учинила за своєю волею, залишилася б із мертвим нутром, а цього не хочу, бо то перед Паном Богом гріх. Не хоче цього й чоловік мій Максим Дударчук, і ми з ним щодо цього згідно домовилися, увіч-бо побачили й вивірили, що пан дяк здорового й гожого тіла і красний лицем, а такого я б і хотіла для своєї дитини. Отож вільно вам, панове судді, що бажаєте зі мною вчинити, проступилася я перед людьми, але не перед Богом, і гідна карности людської, але не Божої. А мій гріх хоча й гріх, що визнаю, але й не гріх, бо відбігала при ньому більшого гріха.

— А що скажеш на виправдання ти, дяче Григорію Комарницький? — грізно спитав отаман.

— Тільки те, що був одурений цією кобітою, а більше нічого сказати не маю. Не в моїй то волі було, не хотів іти на гріха, але був до нього понуджений.

— Як же понудила? — спитав отаман.

— А так, пане суддя, що й сам не відаю, що зі мною вчинилося, — сказав дяк, запалюючи люльку, бо без того не міг доладно говорити. — Ніби мене взято на налигача, як, вибачте на слові, бичка, й поведено не туди, куди хотів, а куди тягне налигач. Отож гріха свого визнаю достеменно, але не визнаю, що він був із моєї волі.

На те слово перезирнувся отаман зі свідками, і всі водночас показали потемнені сутінком зуби, ніби стало їм невідь од чого смішно, і ніби ті зуби покрилися смолою.

— Чому ж не опирався? — спитав отаман. — Адже й худобина, коли її ведуть, не раз так упреться, що з місця не зрушиш!

— Не опирався, пане отамане, через страх, — чесно признався дяк. — Бо Максим Дударчук, оповідаючи про ваших білих голів, наторочив мені, що їм опиратися не можна, бо інакше великого лиха заживу, що вони, мовляв, у вашому селі не такі, як скрізь. При цьому казав, що можуть позбавити при відмові чоловічої сили, а хто такого не злякається?

— Святу правду сказав Максим, — озвався третій осавулець, — та й пан дяк недаремно так лякався, наші баби такі! Але не відберу я правди і від Ганни, бо це правда цілого білоголового племені. Отож, пане отамане, просимо не робити провинникам смертної кари, але скарати треба, щоб лихе порубство в нашому селі таки не множилося.

Тоді отаман пошепотівся зі свідками і видав декрета, що його й проголосив:

— Запобігаючи, щоб у селі Одудячому не множилося лихого порубства і щоб Ганна Дударчучиха та дяк Григорій Комарницький були од злого повстягнені і надалі до спросности не вдавалися, наказуємо обох значною публікою, тобто стовповим в'язанням, скарати з публічним биттям, яке має учинити потерпілий Максим Дударчук при заплаченні вини належитої панської та урядової. А дяка, окрім того, після карання закопати по пахви при дорозі із села, де стоятиме, поки знайдеться спочутлива душа, котра його із землі вигребе й відпустить на всі чотири сторони.

— Але ж, панове, — змолився дяк, — не маю чим платити вини, неімучим бувши!

— Заплачу за нього я! — твердо сказала Ганна. — Бо він своє діло вчинив справно, і сердя до нього не маю.

І поки все це відбувалося, в покій, у якому відбувався суд, налилося вже стільки світла, що зуби в присутніх побіліли, а очі з чорних стали ясно-сірі, за винятком Ганни, в якої чорними так і залишилися. І всі на хвилю завмерли, ніби впали у мертву хвилину, і зробилися сонні й байдужі, а мали обличчя брезькі й ніби пориті, хоча ті лиця по-своєму й залишалися пласкими. Але одежа стала відновлювати попередні барви, отож усе перестало розкладатися на біле й чорне, а віднайшло властиву собі різнобарвність. А що дяк напустив у простір тютюнового диму, то той видався передранковим серпанком, котрий перед тим, як зійде сонце, окутує й пригортає траву, кущі, бур'яни та дерева. І вони всі в тому диму й у тому світлі цілком подобали на такі кущі чи дерева. "Яворові люди, — кволо подумав дяк Григорій Комарницький, — ось що воно таке!" При тому щодо себе твердо вже знав: він не яворовий.

— Гаразд! — першим вийшов з оціпеніння отаман. — Щоб не було проволоки, ходімо на майдан, і нехай Максим виконає екзекуцію.

Максима разом із ними не було, ніхто по нього не послав, як і по інших членів суду, і дяк утомленим та посірілим — бо отуманеним — мозком спогадав: як же той Максим довідається, що йому треба буде чинити екзекуцію? А ще подумав: добре, що їх битимуть у поранок, люди після нічних співів та гулів потомилися і тепер, напевне, хропуть по своїх хатах, отож оганьблення вони з Ганною дістануть, але не цілком публічне. Від цього йому трохи полегшало, і він уперше пильно позирнув на Ганну, бо доти оминав її зором, ніби придивився, чи й у неї посіріли від ранку очі. Ганна сиділа нерушно, ніби занурившись у себе, була вже не першої молодости, але краса не покинула її обличчя. Більше, лице те

по-особливому розцвіло, при тому аж так, що дяк задоволено відзначив: хоча й був зловлений у гріху, але в красі не одурився, а тому й постраждати не буде так кривдно. І вони рушили з хати, а коли дяк спинився на ґанку, то побачив, що все топилось у м'яких колихливих хвилях, повітря освіжіло, стало соковите і напрочуд прозоре, хоч по землі й над нею і поколихувалися, і помахували сиві хвости. Але там, на небі, куди й звернув погляд Комарницький, уже відбувалося щоденне таїнство народження великого світила; всі хмарки, що там скупчилися, засвітилися й рівно, тепло палали, від чого на овид лягла жовтожара смуга: здавалося, саме від неї й розтікалося те світло. Отаман ішов, важко топлячи в куряві чоботи, попереду, за ним — він, дяк, за дяком — Ганна, а ззаду, як сторожа, — Юрко, Федір та третій осавулець. Усі топтали пиляку, але від ранкової роси вона стужавіла й не диміла. І ще здаля побачив дяк майдан, а на ньому, посередині, вкопаного стовпа, а довкола, власне, з одного і з другого боку, стояло дві юрби: одна, як пізнав наблизившись, чоловіча, а друга — жіноча, але втонули в цілковитій тиші, позавмиравши, отож випадало, що про екзекуцію в якийсь спосіб були сповіщені, а тим більше Максим, котрий стояв біля ганебного стовпа, звільна обіпершись на бучка і зовсім у їхній бік не дивлячись. І тоді пізнав дяк Григорій Комарницький, що пригода його — зовсім не пригода, а якась відома всім частка незнайомого йому дійства чи звичаю, де все стале й наперед визначене і де всі знають, що буде по тому чи перед тим. Коли ж так, то подібне, очевидячки, в цьому дивному селі не раз відбувалося: можливо, й попередній перед ним дяк пройшов тут таку екзекуцію, тільки він, Григорій, аж такий був дурний, що про те не зумів здогадатися.

Тим часом їх прив'язали до стовпа, поставивши по різні боки, але так, що стояли обличчям до обличчя — дяк і Ганна — з оголеними спинами, бо перед цим наказали до половини оголитися, і Ганнині перса виявилися такі великі, що торкалися

дякових грудей, і так учинилося їхнє останнє тілесне поєднання, щоправда, переділене стовпом. Відтак Максим Дударчук зворухнувся, взяв дубчака навперейми й згукнув гостро:

— Не я б'ю, а моя ураза вас б'є! — і вдарив дяка так, що в нього перед очима застрибали обличчя цих яворових людей, і червона, а не жовтожара смуга на окоємі, і дорога, що текла до тієї смуги, і задимлені хвостаті поля, що починалися за хатами, і самі хати. Але не закричав, тільки прикусив губу. В цей час Максим ударив Ганну, й вона не закричала, тільки побачив Комарницький, що її чорні очі розрослися на півобличчя й закипіли, як смоляні. А коли це сталося, чоловіки витягли з-за пазух дудки й заграли, заскімлили, а жінки й дівчата знову зладжено заспівали про яворових людей, які не пускають перехожих через свої мости.

Тоді вдруге опустився на дякову спину бучок, але сильніше, і дяк не витримав і закричав просто в наставлене до нього Ганнине обличчя, аж відвернулася, бо заслинив їй видочка. Вдруге вдарено і її, але не кричала, тільки засміялася вискуче, ніби прийняла солодку ласку. Відтак Максимовий бучок загуляв по їхніх спинах знову і знову, дяк репетував уже не стримуючись, і так само не стримуючись реготала Ганна. А дуди лили в освітлений першими променями сонця простір якусь тужливо-несвітську мелодію, а жіночі голоси стали такі високі й чудові, ніби сягали неба, а ще нездоланно гострі, бо ранили дяка так само, як Максимові бучки, відтак дяк захарчав і почав падати в чорну прірву, знепритомнівши, а насправді безсило звісившись на линвицях.

Бити перестали, зникла музика, затих спів, а може, все те продовжувало лунати, але дяк у нетямі того не чув, а тільки те, що на нього вилили цебро крижаної води, від чого миттю отямився й уздрів перед собою не Ганнине скорчене від реготу

обличчя, а таки небо, ясне й синє, в якому і втопив знетямлений зір.

Його взяли під пахви і звели, якісь лагідні руки натягували на нього сорочку, тілом дяковим бив дріж, а в очі вдарило раптом м'яким і лагідним промінням.

— Зможеш іти сам? — спитав отаман, бо Григорій стояв похитуючись, ніби його гойдав, геть-но порожнього й висохлого, вітер.

— Відпустіть мене, люди, — прожебонів, роззираючись і не мігши затримати зору на жодному з облич, що плавали й пострибували навдокіл. — Відпустіть, і заприсягнуся, що більше ніколи не завітаю до вашого села.

— А ми тебе й не присудили до кари на горло, — черство сказав отаман. — Хай тебе відпустить той, котрий пожаліє й помилує, а ми тільки виконуємо декрета.

Отож Юрко Дудар і Федір Дудчак узяли дяка під руки й повели між двома рядами розставлених людей, а попереду так само важко опускав у згуслу куряву чоботи поважний і незворушний отаман. Ззаду ступав третій осавулець, а за ними охочі з людей, а охочими виявилися всі, окрім Максима та Ганни, які залишилися на майдані, причому Ганна зовсім не виглядала важко побитою, а щось весело говорила до свого чоловіка, той же так само весело скалив до неї зуби. Дяк це побачив краєм ока, коли спробував озирнутися, й поволікся дорогою чи, може, його поволокли, і він більше дивився на власні ноги, аніж навдокіл. А ті ноги йшли, перечіплюючись, хоча дорога рівна, зачіпали куряву, і та вже й диміти починала, огортаючи його босі ноги сивим борошном.

Так його вивели із села, тоді Юрко та Федір узяли до рук, перед тим поплювавшйна долоні, рискалі. Юрба яворових людей знову розділилася: чоловіки заграли, а жінки заспівали; дяк же, сидячи в траві, безтямно витяг люльку, набив тютюнцем і кволо випустив із себе дим, але так, що більше того диму залишалось у ньому, аніж виходило, а що виходило лишень ледь-ледь, то з рота витікала тільки легенька струмка.

Відтак його поставили у викопану яму й зарили, лишивши вільними руки, а біля рук поклали капшучка з тютюном, люльку, горнятко води, якусь кашу в мисчині та торбу, з якою сюди прийшов, а ще й рискаля, але віддалік.

— Сиди тут, дяче, й чекай милосердя, — сказав отаман.

Люди засміялися й рушили двома гуртами, жіночим та чоловічим, між собою не змішуючись, покинувши дяка біля дороги, при тому жоден із них ні разу не озирнувся.

І тільки тоді, коли потонули в сірій куряві, здійнятій їхніми ногами, дяк Григорій Комарницький уперше в дорослому віці заплакав. І йому здалося, що, коли не знайдеться доброї душі в цьому дивному селі, котра прийде його врятувати, то він, посаджений у землю, як дерево, може й стати явором, але ніколи не яворовою людиною. І що ростиме й ростиме тут у те погоже, ясне, бо всі хмарки з нього позникали, небо, питиме й питиме з нього синю трутизну, і той трунок колись ізсушить і його гілки, і листя. Тоді знову прийдуть сюди оті дві юрми — чоловіча та жіноча, і заспівають, і заграють йому на упокій. По тому чоловіки зроблять із його гілок чи коріння нові дуди, а жінки розріжуть стовбура на дошки, щоб збудувати з них ще одного яворового моста.

Але доля над ним змилувалася, бо простояв у землі лишень до обіду, висмаливши за цей час майже весь тютюн, випивши й воду, але до каші не доторкнувся, боячись трутизни. І саме тоді, коли сонце піднялося аж так високо, що стало якраз над головою, уздрів дяк на вулиці села, що виливалась у дорогу, дві постаті: чоловічу — низьку, окоренкувату, й жіночу — високу, стрункy, які повільно брели, здіймаючи порох, і через той порох не міг їх пізнати. Але коли наблизилися, здивовано відзначив: були то Максим і Ганна.

— Прийшли тебе відкопати, дяче, — мирно сказала Ганна, — бо постраждав за нас.

— Одурив ти мене, Максиме, а ще й попобив немало, — гірко сказав дяк, відчуваючи, що тіло його мліє й корчиться в землі. — Завіщо навів таку напасть?

— Е, — сказав Максим. — Хіба ж хотів?

— Це я так захотіла, — м'яко сказала Ганна, беручись за лопату. Максим при тому сів на траву й дивився не так на дяка, як кудись удалину, й не подумавши забрати рискаля в жінки. — А чому захотіла, сказала на суді, і то правда свята, а ти вже нас не проклинай. Через це й змилувалися над тобою, щоб не проклинав.

І вона почала моторно відкопувати дяка.

— А коли б не ви, ніхто мене не відкопав би? — спитав прикро Комарницький.

— Недурним маєш бути, дяче, — сказав Максим. — Кожен у цьому світі про себе гадає, про це і дбає, а про інших забува, бо навіщо влазити туди — не знати куди.

— Гаразд, — згодився дяк. — Тоді скажи мені ще таке. Кажеш, не хотів мені лиха. Чому ж так люто бив?

— Бив, бо закон велів, — змовив Максим. — А коли подумати, то всі ми під небом ходимо. А ще, сказати б по правді: було за що, бо з моєю жінкою таки зогрішив. А в мене душа не з лопуцька.

— Але ж із твоєї згоди та волі те чинив! — вигукнув дяк.

— Може, і з моєї, а може, й ні, — смутно повів Максим. — Кажуть-бо люди: де голова блудить, там хвіст рядить, — і він багатозначно дякові Григорію підморгнув.

— Що ти мелеш, чоловіче! — скрикнула Ганна. — Чи ж раз тобі казала: "Коли ти мені муж, то будь мені дуж!".

— Воно то так, — спокійно відказав Максим, — але коли подумати: не зовсім, а може, зовсім не так. Бо гріх є гріх, хоч як би ти його медом змазував, — він замовк на хвилю, а тоді розсудно додав: — Ти, дяче, родинного життя не відаєш, то, може, й щасливий, бо де жінка яйця варить, то юшка за нами. Отож ти й напився тієї юшки, але зла за те на тебе не маю. Коли ж так, то й ти не май до мене зла, і розійдемося. Бо і я живий чоловік.

Дяк ледве виповз із ями, все тіло йому стерпло, ніби прудко бігала по ньому тисяча мурашок, а ще й жалила.

— Ми тобі поїсти принесли, пане дяче, а ще й випити, — сказала мирно Ганна. — Правду каже Максим, хоча буває не завше мудрий: ліпше нам по-доброму розійтися, ніж погнівленими.

— Гірка буде ваша їжа, — буркнув дяк, розтираючи ноги, — та й добре її наївся.

— Як собі хочеш, — мовила Ганна. — Але на волю тебе випускаємо, отже, гріха з себе зняли, а могли в цій ямі й забути.

— Це вона боялася, — по-недоброму примружився Максим, — що, коли здохнеш, дяче, в цій ямі, приходитимеш до неї упирем. А вони, баби, чомусь упирів бояться, та й то не завжди.

— Ти упирем не станеш, — жорстко сказала Ганна. — Жила в тебе для цього тонка. А в пана дяка жила як струна.

— Ну, це ти ліпше за мене знаєш, — в'яло сказав Максим. — То будемо пити мирову чи ні?

— Ідіть, люди, своєю дорогою, а я своєю, — із серцем сказав дяк. — Оце й буде мирова, тобто коли більше ніколи на цьому світі не зобачимося і не зійдемося.

— Та й ми цього хочемо, — сказав Максим, а Ганна в цей час забрала мисчину, що була із залишеною кашею, і вклала по-господарському до вузлика, якого принесла із собою.

— Ходімо, чи що? — спитала в чоловіка.

— А що тут робити? — відказав байдуже Максим. — Пан дяк має голову ліпшу за наші, та ще й горду, бо погребував нашим хлібом та сіллю.

І вони пішли від нього, не попрощавшися, звільна й полюбовно поміж собою розмовляючи, а дяк Григорій

Комарницький, стежачи за їхнім відходом, глибоко засумнівався, що їхні голови дурніші за його.

7

І як тільки дяк завершив свою печальну спогадову медитацію, яку вчинив не з доброго дива, а тому, що в певний спосіб лучилася з тим, що відбувалося тепер, хоча і в новому просторі, неподалік звідси, за кілька гін, в Решетилівці, ожила завмерла, бо не була випущена на кін, жіноча постать із круглою, як гарбуз, головою і з пласким обличчям, та й хутенько почеберяла вулицею, що далі йдучи, то пришвидшуючи ходу, — була це, звісна річ, Гапка, яка поспішала до Хлопця, щоб найняти його для чинення того, чого не могла вдіяти сама. Але й цього разу їй довелося затриматися, бо з двору панотця вийшла похоронна процесія: воли везли на возі заквітчану труну, але не розчинену, а із закладеним віком, бо, як пізніше розпитала Гапка, панотець так почорнів із виду та роздувся, що його ледве у гроба втовкли, віко ж забили цвяхами, але вони вирвалися з дерева, через що труну обв'язали линвою, але й та напнулася, мов струна. А за возом ішла прив'язана віжками паньматка, яка вряди-годи здіймала руки й голосила, лементуючи, а часом замовкала, тільки беззвучно співала німими вустами: після того рвала на собі волосся і розпускала навдокіл. І воно пливло в повітрі, як павутина в бабине літо. Тоді ойкала, зойкала, завивала, похлинаючись, як вовчиця, а з очей її текли цілком чорні сльози, замішані, очевидно, на тій-таки трутизні, яку ця жінка, котра пробувала у велемовній, велеголосій чи мовчазній пієті, не встигла подати своєму коханому чоловікові. І хтозна, за чим більше голосила ця багатостраждальниця — чи за розбухлим чоловіком, який посильно бажав розвалити гроба, чи за собою, адже суд присудив поховати її живцем із панотцем як отруйницю, а може, і за тим, і за тим, адже світ для неї і справді перестав існувати, бо ж писав саме в цей час,

сидячи в гетьманському дворі і на гетьманському хлібі, але безвідносно до описаних подій, яких не міг знати, великорозумний і високо наладнаний, значно більший, аніж Григорій Комарницький, поет Іван Орновський: "Так, гріб — це гріб! Ефеська славная божниця Діанова вже стала бридкости скарбниця" і "що на землі назвемо: вічне і незгасне — коротше од хвилини, бо воно дочасне". І високомисленний поет на хвилину відвів очі від паперу і подивився натхненним, але смутним зором у просторінь, густо залиту сонячним світлом, ніби уздрів печальний похід із труною, в якій розбухало почорніле тіло панотця. Відтак його рука хутко записала: "Навіщо ж людська думка з попелу будує, якісь ігриська ладить, робить щось, руйнує? Це вивищеним знаком Божим не позначиш, крізь дах-бо хмари й небо також не побачиш!" І потвердив категорично: "Що в гордій думці людській надто вже пишніє, привалене своїм же тягарем, трухніє!".

Гапка ж, дивлячись на похоронну процесію і на щільну юрбу людей, які йшли за гробом, не мала таких високих думок, але певне задоволення відчувала, адже і її рука тут приклалася, щоб поставити на розгаданій правді свою, хай і шкарубку та заплилу чорнилом, печатку. Відтак тільки розпиталась у людей, що тут до чого, але за процесією не пішла, бо тут їй не було чого робити — мала-бо справу іншу, ще недоконану, а правду, неукріплену печаткою її руки, отож почимчикувала скоренько, щоб зустрітися-таки із Хлопцем, про якого останнім часом стільки думала, бо він єдиний міг їй пособити в герці з її заклятою ворогинею Явдохою, адже без сторонньої допомоги була подолана і розбита, а тепер мала збирати розтрощене єство в єдине тіло, і тільки Хлопець міг у тому зарадити. Отож вона не так прибігла, як прискакала в кінець села, під ліс, де стояла марна хата з повіткою на курячих ніжках, а курячих тому, що поставлена на двох окоренках зрізаних дубів; у цій марній хижі й мешкала, а в повітці на курячих ніжках чинила свої дійства сільська відьма

Марія Климиха зі своїм знаменитим Хлопцем. Побачила ту Климиху в дворі, коли та замішувала їжу підсвинку, котрий гаряче репетував із хлівця, тобто була зайнята цілком доброчинним ділом.

— День добрий, Климихо! — гукнула Гапка, бо треба було перекричати галасування підсвинка.

— Та й чи він добрий, той день? — понуро відповіла Климиха.

— Це ти про похорони панотця? — спитала Гапка. — Ні, там отруйницю викрили, то паньматка його отруїла. Чи не твоєю трутою, Маріє?

І тут Гапка отетеріла, бо на неї подивилися дивні очі: ніби зіниці розійшлися на райдужне окілля, яке також поширилося, аж очі перетворилися на дві морочні ями. І звідтіля полилося щось таке, як крижаний вогонь, від якого все Гапчине тіло пронизали навпереміну льодяні та розпечені стріли.

— Я трути людям не даю, — прорипіла Марія, — а коли прийшла щодо цього нюшити, то ніс тобі, Гапко, або скривиться, або западе.

І Гапка із жахом почала відчувати, що ніс на ЇЇ пласкому обличчі почав ворушитися: гнувся донизу, вбоки і задирався, часом і западаючи.

— Та Бог з тобою, Маріє! — зойкнула Гапка. — Мені не до того! Я до Хлопця прийшла, а не чинити тобі капость…

— А що маєш до Хлопця? — тим-таки тоном спитала Марія.

— Хочу, щоб поміг, — відповіла Гапка, краєчком мозку карбуючи, що Марія недаремно на неї озлилася, отже, напевне паньматці отруту вділила.

— Таким лахудрам, як ти, Хлопець не допомагає, він у мене добродійний, — сказала відьма.

— А я що, злодійна? — заячала, як заверещав у цю ж хвилину, ніяк не мігши дочекатись їжі, підсвинок, і ці два вереску з'єдналися вельми погідно, але для вух дещо й немелодійно.

— Що це за крики? — почувся розважний хлопчачий холос, і Гапка уздріла на ґанку повітки на курячих ніжках невисокого підлітка з майже білими волоссям та бровами і з нестерпно блакитними очима. І на мить вона перелякалася, бо Хлопець увіч подобав на дяка Григорія Комарницького, ніби це був його син. Щоправда, під носом у Хлопця темніла темна смужка.

— Та ось нишпорка до тебе прийшла, — холодно сказала Марія. — Хоче, щоб ти розкопав те, до чого сама не докопалася.

— А ти звідки знаєш? — знову в унісон із підсвинком вереск-нула Гапка.

— Годуйте, мамо, порося, — розважно сказав Хлопець. — Я сам із нею розмовлюся. Але наперед скажу: напасникам не допомагаю, а тільки страдним.

Марія Климиха підняла цеберко, кинула на клуба й слухняно рушила до хліва, а Гапка заторохкотіла, як уміла, при цьому вереск підсвинка став цілком заглушений і подобав, порівняно з висотою Гапчиного голосу, на цвіркуновий спів.

Відтак Гапка виторохкотіла про свою уразу від Явдохи, про ганьбу та нечемність, при цьому пильно стежачи: чи не в'януть у Хлопця вуха. Але нічого такого не сталося, бо Хлопець спокійно лив у її бік блакить погляду, а вуха й не зрухнулися, хіба білясті брови ледь-ледь нахмурилися.

— Воно, коли подумати, — сказав Хлопець, а підсвинок у хліві замовк, очевидно, допався до корита, — то ти, бабо" хоч і не люблять тебе моя мати, таки залишилася з носом. Але я любасних справ не розплутую, бо, як кажуть моя мати, замалий ще для того, тож мені начебто й не пора. Та й судді мене, малого, за свідка не візьмуть.

— Замалий? — спитала Гапка. — Та ж у тебе вже вус сіється на губі!

— То не вус, — сказав Хлопець, — а сажа, бо я чистив грубку, коли ти прийшла.

І він витер піднісся, знявши смужку, що здалася Гапці вусами.

— Але ж сказала твоя мати, що допомагаєш страдним, а хіба я не потерпіла?

Хлопець задумався, звівши очі догори, при цьому лице його стало розумне й начебто старе. Гапка мала досить кебети, щоб йому не перебаранчати, тому зайнялася тим, що пильно обмацувала його поглядом, як сліпий пальцями.

— Хоч і не люблять тебе, бабо, моя мати, не знаю й чого, та ні, знаю, бо ти неправдиво подумала, що це вони дали паньматці труту, а трути паньматці вони таки не давали, бо паньматка сама її виготовила зі своєї слини, жаби, гадюки та

собачого посліду, — страдною тебе мушу визнати, — заявив Хлопець. — Але задарма нічого не вгадую, бо, щоб угадати, мушу мати від потерпілого щось із добрих його речей, тобто інклюз, якого не повертаю, щоб не вчинилося з того якогось лиха.

Гапка стояла супроти Хлопця з розтуленим ротом, бо й справді вразилася, і не так від його розумної мови, як від того, що миттю вичитав у закамарках її голови пильно сховану думоньку, яку й сама боялася з'явити: як би його найняти Хлопця, не стратившись.

— Грошей у мене нема, — хитренько сказала, — бо витратилась на уряд і суд та того капосного Пошивайла, коли мене нечестиво засудили. Але коли хочеш, у мене є старенька, але добра свитина, що буде на тебе враз.

— Та ні, — сказав знехотя Хлопець. — Дай мені, бабо, ліпше те, що в тебе під припічком закопане.

— А звідки знаєш? — перелякалася Гапка.

— Коли б не знав, то чого б до мене прийшла? — спокійно мовив Хлопець. — А прийшла, бо відала: знаю те, чого іншим зась.

І він знову відвів від неї погляд, позирнувши в небо, ніби розмова пожирала йому з очей блакить, отож наново її до очей набирав.

Але Гапка ще трохи пом'ялася, бо непокоїла її ще одна річ: чому цей Хлопець так схожий на дяка Григорія Комарницького. Про те вона обережненько й спитала.

— Ні, — байдужо відказав Хлопець. — Той дяк не мій батько, та й прийшлий він у наші сторони.

Тоді Гапка здалася. Те, що було закопане в неї під припічком, — і справді все з грошей, що їх мала, але торгуватися не доводилося, щоб і цей дивовижний Хлопець не поставився до неї так, як його мати, адже тепер у неї тільки на нього й надія. Але як жіночка хитра й метикована, вчинила останню спробу врятувати рештки своїх грошей.

— От ти, Хлопче, сказав, — мовила без торохкотіння, а звільна розставляючи слова, — що для знаття тобі треба доброї речі чи грошей. Сказав?

— Сказав, — згодився Хлопець.

— А як же ти без моїх добрих речей та грошей довідався не тільки про те, що думаю, а й де ті обіясні гроші лежать?

Хлопець облив її холодом блакитних очей:

— Як і що довідуюся, бабо, того ще нікому не казав, та й не скажу. Не взнаєш і ти, але коли тобі недогідно і не тямиш політичної мови, зійди з моїх очей, не я тебе потребую, а ти мене.

Виразніше сказати було годі, тож Гапка скрушно зітхнула, озирнулася, ніби відчула, що хтось їх підслуховує (зрештою, мала рацію, бо в дверях хлівця стояла Марія Климиха і лила звідти чорну воду погляду), і погодилася заплатити так, як цього хоче Хлопець, бо честь їй дорожча від грошей, хоча й гроші їй дорогі — небагата-бо була.

— Тільки не подумай, бабо, з горнятка щось відібрати/бо я твої грошенята вже порахував.

На те слово вкотре здригнулася Гапка, адже й цього разу Хлопець підслухав її потаємну думку, хитнула головою й поспішила забратися із цього чортівського обійстя, тим більше, що Климиха, все те наслухаючи, показала в усмішці наче зі смоли виліплені зуби. І все це наповнило Гапку немалим смутком, бо досі ні разу не вдавалася до помочі тих, котрі тримають руку з нечистим, а що той Хлопець нечистий, це здавна відала, бо чи ж може народитися чиста дитина від злягання відьми з чортом? І хоча тепер, після зіткнень із правом, Гапка тямила, що ніхто, навіть вона, не зміг би перед урядовими людьми доказати, що Хлопець таки чортівський синульо, але й вона, і всі решетилівські жінки твердо й безумовно те знали. Отак знали, та й усе, хоча жодне право такого знаття не визнає за достотне.

8

А тим часом дяк Григорій Комарницький, цілком завершивши спогадові медитації, а тим самим доуклавши Пролога до цієї трагікомедії, котрий так і залишився у фрагментарному розкиданні по просторі цієї історії, пізнав властиву собі роздвоєність. Але це був не той звичний поділ на себе справжнього та одмінного, тобто з одмінцем, а досі таки небувалий: тверезий розум, яким безсумнівно володіла просвічена людина, а ще й складач знаменитої на всю Україну пісні про комара та муху, рішуче йому повелів ще раз скласти торбу та й чимдуж майнути з цього краю на розшуки нового, досі непізнаного, бо хоча тут він ще не потерпів, але коли тягтиме час, то напевне зазнає знущань, може, не менш жорстоких, як це трапилося колись в Одудячому. Однак із ним цього разу сталося щось таке… еге ж, мав відчуття, що припнутий, ніби коза для паші, а кілочком, забитим у траву,

була та ж таки Явдоха, тобто супротивним до того просвіченого й мудрого в ньому й стала прибита кілочком коза. Отож чи вона його причарувала через відьомський приворот, що досконало творять білі голови не тільки в цьому, а й в інших краях, чи сам у неї закохався, але вона, властиво, її образ, його не покидала, а ніби поселилась у голові, серці, душі й вуді. Хоч би куди пішов і хоч би що робив, але завше відчував біля себе її присутність, вабну, солодку, пожадану, через це і сходився з нею у снах, видженнях і в отих півмаревних актах, одного з яких тут докладно описано. І все це дивно обезвладнювало Григорія, хоча зачинений у клітку його грудей заєць танцював, пищав і колотив об ґрати-ребра лапами, викручував із очниць вирли і волав одчайно до його розуму, а розум тому зайцеві догідно потурав. Ба більше, потурала зайцеві розумна душа, але друга її іпостась, нерозумна, чи, як назвав її давніший за дяка Комарницького поет Кирило Транквіліон, "похотіння гріха", учинила з першою такого ж діалога, складеного за всіма приписами київських поетик, зразком якого й були Транквіліонові "Ліки пустельникам та чесним ченцям на помисли гріховні, про те, як подвижник завжди повинен з гріховними помислами воювати". І в тому діалозі розумно говорилося й Нагадувалося, що тіло наше воює за душу, сильно штурмує гріхами та похіттю, хоча мудра, тобто розумна, душа тому ворогові чинить належний і достойний спротив. Отож дяк Григорій Комарницький, як правдешній поет, замість негайно брати ноги на плечі разом із торбою, вирішив достойно завершити своє перебування в цьому чужому для нього краю, тобто й собі написати діалога про боротьбу розумної душі з. нерозумною, котру називають тілом, надавши цим обом символічним персонам пляц до брану, а зрештою, в такого способа довести до рішучої та остаточної перемоги розумну душу, бо, як сказав ще Касіян Сакович у своєму "Трактаті про душу" від 1625 року: "Духовним та істинним божественним речам притаманний більший порядок, ніж живим", адже "воля є сила душі, яка приймає або не

приймає речі, пізнані розумом". Відтак пан дяк і хотів у такого способа покластися на силу своєї розумної душі, для чого й мав послужити новий, але на старий лад замислений, діалог.

Але він при цьому не врахував однієї речі: воля була не одна, а дві, тобто свою волю мала і Явдоха, з якою так сильно пов'язався, адже і Явдоха дяка не забувала і так само, як вона в ньому, шпилькою, чи кілком, чи затужавілим воском, чи смолою він поселився в її тілі, часом густо по ньому розливаючись, а отже, не давав спокою. І вона не витримала перша, а що прийшов до Пошивайлів перехожий чоловік і передав од Явдошиних родичів, котрі жили в Яреськах, запросини їх відвідати з тих а чи з тих причин (було то при Іванові), то вона, пономарка, запропонувала чоловікові те вчинити разом, однак Іван Пошивайло від того відмовився: тих жінчиних родичів за віщось не любив, а загалом не любив усіх жінчиних родичів. Саме в час тієї розмови повз їхній двір проходив Хлопець, саме той, знайомий нам, і, побачивши його та, можливо, мисельним навіюванням останнього, Явдоха, бувши гаряча від розмови з чоловіком, запропонувала Хлопцю стати для неї візником, бо їхня шкапа воза до Яресьок напевне не довезла б, отож і вирішила найняти воза в когось із сусідів, а Хлопець під ту хвилю перший наліз їй на очі. Треба до цього зауважити, що Явдоха чомусь, за жіночою звичкою, не подумала, що про цього підліта кажуть непевні речі; зрештою, і справді хотіла відвідати родичів, а думка про заїзд дорогою до дяка прийшла до неї пізніше, можливо, також не без Хлопцевого навіяння.

Отож саме тоді, коли дяк Григорій Комарницький творив у голові пляци для знаменитої битви розумної душі та нерозумного тіла, промітав його віничком свого високого розмислу і ставив одне супроти одного непримиренних, але поселених в одному тілі противенців, із Решетилівки виїхав віз, яким керував Хлопець, де на свіжій соломі, прикритій рядном,

пишно висілась Явдоха із лицем таким спокійним, як це буває в святих овечок. Не зайве сказати, що цього воза, коли ще їхав селом, миттю укмітила Гапка і задерев'яніла чи завмерла з дива, бо те, що сам Хлопець везе Явдоху до місця її гріха (а те, що Явдоха їде на гречане поле, вона твердо застерегла і безпомильно переконалася), було для неї певною несподіванкою. Несподіванкою було й інше: побачила в Пошивайловому дворі біля перелазу Івана, який стояв чорніший від ночі і дивився змруженими очима вслід жінці, яка вже була разом із возом та Хлопцем покрита хвостом пиляки. Отож Гапка, бувши спокійна щодо Явдохи, адже з нею поїхав її вистежувач, почала, сховавшись за власним тином, нюшити вже за Іваном Пошивайлом і, як завжди, не помилилася, бо Іван недовго стояв у власному дворі, зайшов у хату, а за короткий час з'явився із торбою, відтак рушив до свого брата у других, також Пошивайла, але Панаса, а за якийсь час виїхав на чорному Панасовому коні й подавсь у той бік, де недавно пощез густо залитий курявною хмарою віз. Це настільки схвилювало Гапку, що в її голові почали в'язатися химерні вузлички, кожен на коротенькому шнурочку, і тих вузликів було три: перший, коли Іван Пошивайло застане на спросному ділі з дяком свою жінку, то, як заклятий та лихий, може обох скаредників забити, недаремно, коли виходив із хати, на ходу вкладав до торби ножа, котрий яскраво зблиснув під сонцем; другий вузлик: коли Явдоха чоловіка якось укоськала, як це вміла чинити завжди, то той знову став би на її бік, а чи Хлопець сам, без Іванового сприяння, подужає врізати обом поли, хіба що скаже про те, на чому їх застав, а сам же пророк, що судді його, як малого літами, за свідка не визнають. І, нарешті, третій вузлик: чи може вона стати осторонь того дійства і не взяти участи в різанні невшетечникам їхніх піл, та й людей, може, доведеться для цього покликати? Отож Гапка взула свої (видимі чи невидимі, хтозна) чоботи-скороходи і, не кажучи навіть слова власній невістці, котра в цей час наглядала за нею від хати, чкурнула дорогою, спершу не так

хутко, а, вирвавшись із села, таки шпарко і не повільніше, ніж їхав на чорному коні Іван Пошивайло за тим-таки возом, густо покритим непролазними порохами.

Не описуватимемо, як гостила Явдоха у своїх родичів у Яреськах; нам навіки залишиться незвіданим, чому ті хотіли, щоб вона безвідкладно приїхала до них; для нас цікаве інше: дорогою назад вона таки завернула до села, назви якого також не знаємо, де зупинився дяк, притому прибула туди так пізно, що ніхто того не укмітив, та й сама, бувши схвильована передчуттям близької зустрічі з дяком, цілком забула про існування злостивих тіней, а їх за нею ув'язалося аж три: Хлопець — її візниця, чоловік на чорному коні, чорному, можливо тому, бо так зручніше для людини, котра прагне стати тінню, а ще кипіло йому чорно в грудях та очах, і Гапка в своїх чоботах-скороходах. Здається, один тільки Хлопець, бувши істотою непевного породу, добре знав, що не тільки він стежить за Явдохою, зрештою, він і не стежив, а простісінько їхав разом із нею, отож поки правив кіньми (Явдоха того не могла бачити, сиділа-бо за його спиною), всміхався десь так, як збитошники-підлітки, замисливши якусь капость і ту капость чинячи.

Отже, все сталося дуже швидко, бо всі катастрофи чиняться вмент, ніби за помахом шаблюки, як це трапляється в усіх бранях; скажемо тільки, до речі, що дяк Григорій Комарницький свого діалога про герць розумної душі проти нерозумного тіла як похотіння гріха не дописав, бо гріх упав на нього, як мережа, з неба, а в той лихозачатий вечір він пробував у натхненному стані при творенні діалогу і також забувся про заходи остороги, та й яка могла бути осторога, коли Явдохи не чекав, бо домовленості з нею цього разу таки не мав. Відтак мирно вийшов зі своєї повітки, де ночував, щоб помилуватися місяцем, срібним молоком ночі та зорями, що йому було потрібно для покріплення творчого духу при

складанні діалогу, і саме в такому стані й дочекався Явдохи, яка, проте, доїхавши до села, остережних заходів таки зажила, бо наказала Хлопцеві залишитися з возом та кіньми на лузі, де він міг би попасти коней, окрім того, сказала й про особливо лихих собак цього села; сама ж, лихих собак нітрохи не боячись, мала нібито заскочити до ще однієї родички, а за годину чи дві повернутися і рушити в дорогу, не зважаючи на ніч, щоб швидше дістатися додому.

— Коли хочеш, — сказала ця хитра, але не до кінця розумна, як це буває з усіма білими головами, жінка, — засни, поки коні попасуться. А я тобі, може, щось смачненьке принесу. Дорога в нас іще довга. Тільки нікуди не ходи, щоб не покрали нам коней.

Отак позбувшись Хлопця, вона пірнула в срібні хвилі нічного простору, молода, нетерпляча, наливаючись тими хвилями і відчуваючи в грудях неспокійне море, і навіть не озирнулася, адже коли б це вчинила, то при своїй остережності вимітила б злостиві тіні, що за нею кралися, а було їх три, і відомо які. Але майже бігла вулицею і жоден пес на неї не гавкнув, бо, глитнувши її запаленого молочного духу, й собі почманів, а псиці не гавкали також, бо самі зазнавали такого в певні періоди і вміли так пахнути, а ті й ті добре знали, що злодієм така істота бути не може.

Отож Явдоха випірнула перед дяком Григорієм Комарницьким, який мирно рахував зорі, ніби каденції, а водночас укладав каденції справжні у віршах про війну душі й тіла, тож він несподівано й непомірно зчудувався і зрадів.

— Це ти? — тільки й спитав.

— Швидше ходімо, бо в мене мало часу! — задихано сказала Явдоха, і вони не так пішли, як побігли у повітку.

І саме тоді, коли коханці, спраглі й розпалені, із голосним стогоном з'єднали свої голодні тіла, зовсім не дбаючи про розумні резони своїх душ, у дворі засвітився ліхтар і через порога одна за одною ступили три тіні, які в світлі ліхтаря, бо в повітці він запалав яскравіше, перестали бути тінями, а зробилися натуральними Іваном Пошивайлом, Гапкою та Хлопцем. Відтак Іван Пошивайло вийняв лискучого ножа і при свідках своїх, Хлопцеві та Гапці, цілком не враховуючи, що Хлопця як малолітнього свідком не признають, обрізав дяку полу його знаменитого жупанця, а в своєї жінки подола плахти, що сам її і справив, бажаючи Явдосі догодити.

— Тепер, невтшетечники й мерзькі скаредники, ви й попалися, — пропищала, ніби ядучий комар зазудів, Гапка. — І після цього, хвойдо, не відкрутишся, бо й Іван твій має прочищені очі й тебе більше не покриватиме. Нарешті і я тобі віддячуся за наругу над собою та й доведу свою правоту.

І всі троє покинули їх у повітці, зовсім не дбаючи, що далі чинитимуть.

Лежали якийсь час, мов правцем биті. Глибока тиша зависла довкруг, тиша, яку ніби вдарено ножем і яка стекла кров'ю. Тиша із запахом тієї крови і бридким осадом на дні.

— Що ж робитимем? — відчайно спитав дяк.

— Тепер нам усе одно, — хрипко сказала Явдоха. — Йди й зачини двері. На защіпку зачини!

— Навіщо? — кавкнув він.

— Хочу відгородитися від того зрадника, — мовила злісно Явдоха. — Не думала, що він аж такий дурний, що з паскудною Гапкою спряжеться! Зачини двері!

Дяк покірно встав і накинув защіпку.

— А тепер що? — покірно спитав.

— Ляж біля мене, — ще хрипкіше сказала Явдоха, — бо ми вже з тобою ніколи поруч не лежатимемо. Отож хай буде ця ніч остання.

Дяк покірно ліг біля неї.

— Але я весь переколочений, — мовив тремким голосом.

— Оживеш, — лагідно сказала Явдоха. — Спочинь, я тебе приголублю й оживеш.

І він відчув, як її рука почала ніжно його гладити. І дяк Григорій Комарницький подумав, що це й досі твориться в ньому чи біля нього той-таки діалог про брань душі й тіла, якого так пильно перед тим складав. А ще він подумав, що задум його був кривий, бо справжнього, життям освяченого кінця в цьому діалозі він так і не придумав. Той же, якого хотів зажити, про перемогу розумної душі над похітливим, був мовою не душі й не тіла, а лише холодного замерзлого мозку. А може, того місяця, який, хоча й має на собі печатку з образами Авеля та Каїна, але сам — порожня і німа пустеля, хоч і освітлена сонцем. І те світло, подумав дяк, приймаючи найніжніші доторки люблячої руки, зовсім не місячне, а тінь сонячного — ось чому воно витворює в ночах срібне молоко. Отож є в цьому світі, і в житті, і в молоці щось більше за пустелю, а те, що більше за пустелю, вище від холодного,

замерзлого помислу з його раціями та повчаннями. І ще він подумав, ледь-ледь здригаючись од порухів лагідної руки: вічність і пустеля — це зовсім не означники розумної душі та похітливого тіла, бо розумна душа й похітливе тіло — одне, хоча й заперечують та обмежують одне одне, а саме вони, з'єднані в собі, й чиняться ферментом вічности в той час, як замерзлі резони скрижанілого мозку стають місячною пустелею. І останнє, що подумав, перш ніж ожити тілом знову: єдність розумної душі та похітливого тіла і зветься в цьому світі любов'ю, і саме вона — оте зерно, в якому запечатано таїну буття. І хоч які рогатки та перепони чиняться для охоплених полум'ям кохання, воно завжди переступає всі ті перелази й межі, і переступатиме, поки світу цього, бо в тому воля не ночі, а таки Творця.

— Притиснися, — сказала Явдоха голосом, що таки подобав на молоко. — Ти весь тремтиш.

— Тремчу, бо кохаю тебе, — сокровенно сказав дяк. — Кохаю, але відаю: наше кохання приречене.

— Знаю, — сказала Явдоха. — Тому покохаймось як приречені, і хай усе перекинеться догори ногами. Але не поспішай, бо перед нами ціла велика ніч.

— А по тому?

— А по тому знову підеш у світ, а я сама даватиму собі раду.

І дяк помалу почав оживати. Від м'яких пестощів руки, що стала наче пелюстка троянди, від теплого молочного дихання, що нагадувало дитинство й сонячні ранки, від їхнього порозуміння та приреченості, а відтак нерозумности, що

ставали ростками, які витинаються із землі, від теплого та круглого, ніби опока, що була не так тілом, як сферою, від лагідних слів, які крапали, наче роса на траву; від того, що вони нарешті можуть не дбати про засторогу, бо цей простір, хай і оточений злостивими тінями, але все-таки їхній і тільки їхній, хоча й дочасно.

— Поцілуй мене, — сказала Явдоха, адже почали жити одним диханням, одними думками й одними почуттями.

Схилився над нею і випив з її вуст живу воду, що гарячими струменями, ніби найпалючіший трунок, розіллялася всім тілом. І тіло його вдруге ожило, більше-бо, запалало й засвітилося, так само як загорілося й засвітилося поруч інше, в яке спрагло та самовіддано поринав.

І хоча світилися їхні тіла, але довкола стояла глупа чорнота, і та чорнота захиталася, а з нею й повітка, яка відділяла їх від злостивих тіней, і захиталися, попливли й почали закипати клубені срібного молока, що оповивали хати і вулицю, і поповзли в полях холодні туманні тіла із білими головами та хвостами, й оповилася молоком висока могила в полі, як гора в хмарах, на верхівці якої завмер непорушно чорний вершник на чорному коні. І не їхала, а пливла підвода, якою керував Хлопець, а на рядні, що покривало солому, яка ще пахла полем, сиділа в позі Явдохи Гапка, гордо закопиливши губу, а ще притискаючи однією рукою до грудей обрізані в перелюбників поли. І все це коливалося, похитувалося, змішувалося, ніби якась невидима рука з неба колотила копистюкою місячного променя рідке тісто ночі, з якого колись спечуться млинці. А місяць обточився жовтим колом, яке переливалося блідими й ледь означними барвами, а може, то були тіні од барв.

— Господи, чому не можемо, — простогнав дяк, — залишитися тут навіки?

— Не можемо, — тверезо обізвалася Явдоха. — Бо я маю спокутувати свого гріха й відбути призначену кару.

9

Чаша кохання завжди наливається гірким, а зверху солодким, і ті трунки між собою не перемішуються, навіть коли людина з тієї чаші п'є. Отож випиває солодке, коли має взаємність, а по тому приходить пора пити гірке, хочуть того закохані а чи ні, навіть коли спершу гаряче люблять. Бо кохання, як сказав один мудрець, вивчений у високих київських школах, — це поле, яке спершу поросло квітками, духмяними й одурманливими, але зусібіч оточене колючим бур'яном. А коли те поле бур'яном не оточене, то на колючий бур'ян перетворюється духмяне квіття — не ростуть троянди без колючок. Отож кохання, — сказав той мудрець, якось зустрівшись у шинку із дяком Григорієм Комарницьким, своїм компаном по aima mater, — це і є троянда, яку годі зірвати, не поранивши руки. Кохання — то велике щастя, яке має гадючу голову, повну трутизни, і рано чи пізно кожен тієї трутизни нап'ється, навіть коли по-телячому щасливий. І це тому, що кохання лучить двох таких різних, що не раз перетворюють свої стосунки на запеклу, безконечну, взаємну, а часом і криваву війну. І ця війна, як сказав мудрагель, вивчений у високих київських школах, дякові Комарницькому, ніколи не має ані переможця, ані переможеного, бо ніхто досі не зміг визначити, чого в ньому більше: солодощів чи трутизни. Але людина кидається у ті хвилі, хоча знає, що колись утопиться; людина випиває того келиха, хоча відає, який напій прихований на споді, завжди-бо прагне одуру і щастя. І саме в цьому, сказав київський мудрагель, і є справжнє щастя. Адже і

Єва, зриваючи заборонений плід, бажала щастя одкриття, хоча добре знала, що за те чекає її страшна покара.

Дяк Григорій Комарницький висунувся з повітки, коли срібне молоко ночі прокисло, але ще не стало кисляком, а тільки перетворилося на мертву, нерухому сірятину. Роззирнувся крадьковито, але нічого небезпечного не уздрів. Тоді глибоко вдихнув у груди сірого повітря, тим самим напившись трутизни ночі, але ще того не помітив також. Прокрався вздовж сивих, мертвих тинів, повз хати, які начебто й не хати, а лише тіні хат, у яких позавмирали, померши на короткий час, двоногі істоти, більші й менші, старші й молодші, розумніші й дурніші, і дяка ніхто в тих покрадьках не спостеріг. З радості дяк утратив обачність і, зірвавшись, побіг, при тому так, що сіромертві хвилі туго ляскали йому по щоках. Вискочив із села й помчав так само сірою померлою дорогою.

Саме в цей час і почув за спиною чіткий і лункий стукіт копит. І хоча не бачив, хто за ним ув'язався, але й сам був вивчений у високих київських школах, отож миттю здогадався, що то Іван Пошивайло. При цьому заєць його душі, замкнутий у ґратах ребер, відчайно рвонувся й проломив ту запону, як сухе трістя, а отже, задні лапи всунув у дякові ноги, передні — в дякові руки, а голову таки в голову. А коли в людини трапляються такі метаморфози, то хоч кожен відає — людина коня не пережене, не завше це так, бо заєць коня переганяє. І дяк, мавши вправленого в себе зайця, помчав догорою, аж мертве повітря біля його вух ожило й завило, відтак із дороги завернув і вистрілив собою в степ, як гармата ядром. Але в цей час сталося щось непередбачене: в повітрі пронизливо свиснув аркан, звився змійкою над ошалілим утікачем і захлиснув його голову, власне, дві голови, людську та заячу, петлею. І дяк нещадно був звергнутий на землю; єдине, що встиг, це вхопитися руками за петлю й не дати себе зачавити. Тоді чорний вершник на чорному коні свиснув по-татарському,

заалакав чи зареготав по-чортячому, а відтак погнав коня через стерні, волочачи за собою повергнутого дяка. І дяк уже пострибав по землі всім тілом, щосили роздираючи руками петлю, хоча тіло нещадно колотилось об стерню.

Але чорний вершник на чорному коні, очевидно, не бажав Комарницькому смерти, через це коня невзабарі осадив і звільна під'їхав до напівпритомного суперника.

— Я тебе, дяче, попереджав, — сказав він, б'ючи попраного ворога гарапником раз, другий і третій. — А ти мене, заволоко, послухати не захотів. Грався з моєю жінкою, тепер я з тобою пограюся.

— Не грався з твоєю жінкою, Іване, — лихоманково, але легкодухо заскімлив дяк, і його голос був схожим на заяче ячання, зрозуміло й чому, адже в ньому сидів заєць, на якого й був одягнений, мов кожухом, власним тілом. — Сама до мене прийшла. А я її після нашої розмови оминав.

Тоді знову заговорив гарапник: раз, другий, третій.

— А ти на солоденьку дурничку й поласився! — прохрипів Іван Пошивайло.

— Поласився, Іване, — розсудливо сказав Григорій, — бо такий закон. Я все-таки живий чоловік! І коли жінка просить…

— Тоді зроблю з тебе неживого, — загарчав Пошивайло і почав періщити дяка зліворуч і зправоруч. Той затулив голову руками й верещав.

— Але ні! — раптом спинив руку Іван. — Що мені з того, що станеш неживий! Покараю тебе так, що навіки запам'ятаєш мою науку!

— Що хочеш зробити мені, Іване? — зойкнув по-заячому дяк.

На те чорний вершник на чорному коні чи заґелґотав, як гусак, чи заквичав, мов хижий птах, орел чи шуліка.

— Побачиш, заволоко! — прошипів, цього разу ніби гад, Пошивайло. — Я такий, що добрий і терплячий, але до часу. А коли мене хтось роз'ятрить, отруйним стаю. І в мене тоді сили буває забагато. Отож і задію щодо тебе ту силу, а ти, дяче, закажеш усім заволокам, щоб не лазили до чужих жінок. Скинь із шиї зашморга!

Григорій покірно скинув аркана.

— Ставай рачки!

Дяк слухняно став на чотири.

— Вий, як вовк! — гримнув Пошивайло. — На місяця вий!

Дяк звів до майже померлого місяця писка й жалібно завив.

— Голосніше!

І дяк завив на повну горлянку, відчуваючи, що дивне з ним коїться: тіло свербить та крушиться. І він вив у сірий мертвий простір, у мертві поля, а ще мертвіше небо, вив чи волав, як загублений у пустелі, бо пустелею ставав сам.

— А тепер біжи! Тільки на чотирьох! — іржаво наказав Пошивайло. — Вовкулакою станеш, дяче, і пробігаєш сім літ!

І чорний вершник знову плеснув бичем, оперезавши ураченого дяка з такою силою, що той аж підскочив, а тоді й помчав-таки на чотирьох; зрештою, йому цьому вчитися не було потреби, бо не раз у такий спосіб тікав, як пес, заскочений на шкоді. І хоча не робив зусиль, але біг його ставав усе швидшим та швидшим. За ним мчав, роздерши на ціле обличчя рота, чорний вершник на чорному коні, і хоч який прудкий був той кінь, але вже не міг дяка догнати — мчав на чотирьох, вивалivши язика, і світ в очах миготів, стрибав, коливався, мерхотів — на летючу стрілу дяк перетворився, але стрілу таки на ногах, а ще й на чотирьох, і ті ноги мигтіли в мертвому повітрі й ніби самі повітряними ставали. А десь там, позаду, в порожньому полі, густо залитому неживою сіризною, крутився на посірілому коні посірілий малий чоловік, котрий горлав, волав, репетував, кавчав, квичав, ґелґав, мекав, махав руками і реготав, мов шалений, киплячи чи навіженим задоволенням, чи відчаєм, якому немає отухи.

А в глибині цієї дивної, напівмертвої ночі спокійно їхав віз, що ним правив Хлопець, везучи вже охлялу й майже сонну Гапку, але той Хлопець не був ані сонним, ані оспалим, адже це був відунський Хлопець, а раз так, добре відав, що чиниться за його спиною, — вмів далеко бачити й глибоко прочувати: отож, здається, саме він і керував цією виставою, а що його актори грали свої ролі чудово, навіть краще, ніж сподівався, то й був безмірно задоволений; а коли таке з ним траплялося, робився здібний до творення метаморфоз, саме тих, з яких колись чудувався втонулий у віках поет Овідій, котрому також судилося нещастя запізнати цю землю; отож, можливо, Хлопець і сам був таким поетом, але не закінчував високих київських шкіл, а отже, не відав нічого ні про Овідія, ні про залізні правила поетичного чи драматичного мистецтва,

зокрема, зневажив таку просту річ, що керманич вистави не має бути її дійовцем, інакше стане не верховодою, а одним із усіх. Однак часом буває, і це вже слабкості його невченого людського єства: так захоплюється виставою, що не втерпить, аби й собі зробитися її дійовою особою, тим і стає не верховодою, а злостивою тінню — саме в такі хвилини й приходять до нього бажання до метаморфоз. Відтак, твердо знаючи, що Гапка за його спиною, хоча й нетвердо, але спить, і вже не сидить, уподібнюючись до Явдохи на рядні, простеленому на соломі, а прилягла (бо хто б витримав так довго горду поставу, коли ніхто на тебе не дивиться), Хлопець дозволив собі прибрати не матір'ю дану свою людську поставу, а того загадкового, від якого був народжений. Відтак у нього на біловолосій, у цьому ранку сірій, голові, у волоссі, що в цій мертвизні подобало на стерні, що вилися довкола дороги у химерних закрутах, почали ніжно виростати малі, але цупкі ріжки, поблискуючи при цьому іскрами, ніби покривалися росою, а одежа на підлітковому тілі почала плавитися й розтавати, перемінюючись на густу шерстину десь так само, як перетворювалася на шерстину одежа дяка, який і досі нестримно мчав у сірий простір і мчатиме ще так довго, аж доки не загорлає в найближчому селі віщий птах — півень, а може, й тоді не зупиниться, адже заповів йому Хлопець через образа Івана Пошивайла бігати отак сім років. А чобітки на Хлопцевих ногах стали чудовими срібними ратицями, а коли всміхнувся з радості на таке чудовне перетворення, то на зубах його відбилася уся темінь, яка ще від цієї ночі залишилася.

А може, всього того й не було, не було ані чорного вершника на чорному коні, ані метаморфоз із дяком та Хлопцем, бо тільки одна дійова особа в час того дивовижного дійства спала, і була це Гапка, отож усе це Гапці могло наснитися, і це був, здається, найчудовіший і найстрашніший сон у цієї, хоч би що про неї говорили люди, незвичайної жінки;

і того сна вона побачила не звичайними очима, а отим третім, захованим у волоссі між тім'ям та потилицею. Відтак остережна сила наказала їй не дуже заглиблюватись у подібні сни, щоб чого недоброго з нею не приключилося, тобто щоб і вона не піддалася лихій силі метаморфоз і не перетворилася, приміром, на свиню чи гадюку. Отож Гапка струснула із себе липкі лапки, які її обіймали та пестили, і, шумно видихнувши із себе ще сіріше, ніж те, що коливалося навдокіл, повітря, сказала хрипко Хлопцеві.

— Оце, коли подумати, то мало ти в тому розкритті й робив!

Від того тверезого слова стрепенувся Хлопець і повернувся до баби, яка знову пишно сиділа на рядні.

— То ж це як? — здивовано спитав. — Хіба не відкрилося, чого хотіла, бабо?

— Воно то відкрилося, — тонко сюрлюкнула, як жаба, Гапка. — Але заслуги твоєї, Хлопче, у тому мало.

— Хочеш сказати, бабо, що не заплатиш мені? — грізно спитав Хлопець.

Гапка трохи сполошилася, але хитренько примружила очі й повіла політично:

— Воно, може, так і треба було б вчинити, але я душа правдива, і що обіцяла, те віддам. Але, може, менше б із мене взяв? Бо я така розтрачена, така нещасна!

— Не діждеш, бабо, — різко сказав. — А коли вихилятимеш хвостом, знайду, як його підскубти!

10

Наступного вечора перед полтавським судом, але цього разу на чолі з полковим суддею, скеровані туди сільським отаманом, котрий уже не знав вагань, постали Гапка Дмитриха, Іван Пошивайло, Хлопець, Явдоха і ще кілька колишніх свідків, як і як і першого разу сказали, що нічого щодо того діла не бачили й не знають, і навіть не відають, чого їх до того суду покликали. Першою до слова стала Гапка, яка вдарила рука об руку з виляском, тоді звела їх обидві над головою і заголосила:

— Змилуйтеся, панове судді, наді мною, потерпілою, бо попрошу святої справедливости, а я за правдоньку цілий вік свій гризуся. Минулий суд збавив мені много худоби за оцю невшетечницю Явдоху, яка оце перед вами стоїть уже й не горда та пишна, бо ось у мене в руках її врізана пола. — І Гапка витягла з одежі не одну полу, а дві — Явдошину та дякову, — а також любаша її, якого пан отаман зискати не змогли. Я тоді правдиво завдала її, Явдоху, до суду за куревство, але мені не повірили, і Явдоха перед урядом по щоках мене витинала. А тепер, — голос Гапчин із плаксивого зробився урочистим та радісним, — оця скаредниця-пономарка знову поповнила богомерзького гріха із тим-таки дяком (який теперички невідь-де шаландається), що доведу слушними доказами, бо, крім обрізаних піл, маю свідків живих та здорових, а то Явдошиного чоловіка Івана Пошивайла та оцього хлопчика, котрий на спросного гріха Явдоху і відвозив.

— Хлопець не може бути свідком, бо замалий, — сказав суддя.

— Е, панове судді, не відаєте, який це розумний хлопець. І чому не може бути свідком, коли все оте скаредство бачив на власні оченята й у викритті нам дуже допоміг.

Судді порадилися поміж собою й визнали, що цього разу хлопець свідком бути може.

Явдоха стояла перед судом і справді не горда й не пишна, але не тратячи гідности, бо дивилася на суддів сміливо, але без виклику. Однак і сліпий помітив би, що змарніла: під очима лягли темні смуги, а в сміливому позирі проглядав не так страх, як смуток.

— А де подівся дяк? — спитав урядовий. — Кажи ти, Явдохо!

— Це знає мій чоловік, — неохоче відказала та.

— Змовлю щиру правду, як воно було, — виступив наперед Іван Пошивайло. Він був хмарний, з повитими тьмою очима і з тісно стиснутими вустами, а коли говорив, ті ледь зрушувалися, отож виглядало, ніби слова виходять без допомоги губ. — Той заволока, панове судді, пробував утекти, а я залишився біля місця, де ми таки застали його за скаредним учинком з моєю жінкою, так ніби на сторожі. Отож, коли тікав, наздогнав його конем і вишмальцював карбачем, а тоді покинув у полі, застерігшись, щоб не забити його і не взяти тяжкого гріха на душу. А забити його міг, бувши розлютованим, в чому й повиняюся перед судом. Остерегла мене якась ніби з неба сила, тож я отямився.

— Добре зробив, — сказав суддя, — покарав скурвого сина нашою суддівською рукою. Чи свідчиш, що твоя жінка справляла з дяком скаредне діло?

— Свідчу і я, і "лице", що його подала перед судом Гапка. Але як опинилася ця лиха личина, тобто Гапка, в тому селі, не

відаю, хоча й не дивуюся, панове судді, бо це така баба, що крізь дірку в голці пролізе.

— Накажіть, панове судді, щоб мене не ображав, бо винитиму за це перед вами ж! — звереснула Гапка знайомим нам вереском, від якого панове урядові аж головами стріпнули.

— Як утрапила в сусіднє село? — спитав суддя.

— А що ж, панове судді, після тої ганьби, що мені завдала Явдоха не по правді і по щоках мене витинала, чи могла я за нею не стежити, щоб своє діло доконати?

— І це правда, — сказав суддя. — А ти, хлопче, потверджуєш те, що сказали Гапка та пономар Іван Пошивайло.

— Усе, що ті сказали, — мовив Хлопець, — бачив на свої очі.

— Гаразд, — сказав суддя, — справу можна вважати за доконану. Як ви, панове урядові?

— Доконана, — сказали інші члени суду.

— Тоді зголошую декрета, а ти, пане писарю, записуй. Суд визнає винними Івана Пошивайла та його жінку за те, що вони фальшивими, найманими й небогобоязкими свідками вишал-вірювали неслушного декрета і збавили Гапку золотих ста грошей, надто, що й по щоках Явдоха Гапку вибила. Це перша частина декрету. Чи має хто з присутніх щодо того відвід?

— Маю я, — сказав решетилівський отаман, який також був тут присутній. — Свідки не були фальшиві, наймані чи небого-боязкі, а сказали тільки те, що знали й бачили, а на той час

Гапка не подала "лиця" на Явдоху. Отже, її скаредности не доказала, тому й була покарана справедливо. Гроші нехай Іван Пошивайло заверне, а затинання по щоках нехай Гапка віддасть Явдосі так, як та чинила їй.

— Дозвольте сказати й мені, панове судді, — озвався Іван Пошивайло. — Того разу я жінку свою Явдоху захищав, бо не мав проти неї доказу, тож робив те, як вірний і люблячий муж. Отже, чинив правдиво. Неправедно ж узяті в Гапки гроші поверну, бо то лихі гроші, а нічого лихого в хаті тримати не бажаю.

— Гаразд, — згодився суддя. — Віддавай, Гапко, Явдосі те, чим вона тебе оганьбила.

На те Гапка стулила вуста, аж стали зовсім вузесенькі й безбарвні, очі зробилися щілинкуваті, а кругле лице посіріло, мов камінь. Ступила до Явдохи і так урізала їй справоруч і зліворуч, що пономарка аж захиталася, а після ляпасів її потемнілі доти щоки запалахкотіли, від чого жінка знову здобула колишню привабу. При цьому очі її яскраво спалахнули, а ще таким вогнем, що Гапка аж відсахнулася.

— Друга частина декрету, — зголосив суддя. — За спросного гріха, учиненого пономаркою Пошивайлихою з дяком Григорієм Комарницьким, який зумів утекти, наказуємо покарати Явдоху Івонову тілесною карою публічно, при стоянні трьох днів та ночей біля ганебного стовпа, а Івану Пошивайлу, її чоловіку, та їй, як винуватиці, заплатити вину панську та урядову з відібранням на уряд худоби.

— Але ж панове урядові, — змолився Іван Пошивайло. — Худоба і гроші мої, а не жінчині, бо вона свого майна в моєму обійсті, крім одежі, не має. Мною все куплене й статки надбані,

то чому маю платити я, коли є стороною потерпілою? Я ж не чинив спросного гріха.

— Заплатиш за те худобою та грішми, пане пономарю, — сказав жорстко суддя, — що не зумів устерегти своєї жінки від гріха. Отже, до нього її спонукав, відтак завдав клопоту нам, урядовим та суду. Відвід не приймається.

— Та це ж я викрив її на блуді! — скрикнув Іван Пошивайло.

Але його вже ніхто не слухав. Тоді він стис вуста й блимнув на свою Явдоху так, як вуж на жабу, але Явдоха відсторонено дивилась у куток, і цей лютий позир до неї не дійшов. Отже, й не зачепив. Щоки в пономарки цвіли, очі сповнилися печаллю, ніби димець із люльки дяка Григорія Комарницького, який заплив у неї ще коли були разом, загус там і знерухомів: і всі чоловіки, крім Івана Пошивайла, а може, й він з усіма, не могли не прийти до одностайної думки, яку, звісно, пильно в своїх мізківнях приховали, що вона прегарна, ця скурвина дочка, і коли б трапилася, припадком, їм на шляху, то мало хто перед нею встояв би.

Епілог

Не описуватимемо, як публічно карали Явдоху Іваниху Пошивайлиху, вона своє віддала повною мірою, а приємного в тому мало; скажемо тільки, що давня приказка, складена невідомими мудрецем, можливо, й таким, котрий не закінчував високих київських шкіл, що, мовляв: "Муж та жона — одна сатана", яку ми вже мали нагоду цитувати, справдилася й цього разу, бо Іван Пошивайло, не бувши переконаним у справедливості другої частини вироку, яка стосувалася його грошей та худоби, від Явдохи не відрікся, а саморучно у призначений час відв'язав свою половину від ганебного стовпа,

а що вона була майже зомліла, допоміг вилізти на воза, в якого впряжено було їхню шкапину, потому укластися, ще й веретою прикрив, відтак відвіз додому, але наступного дня, коли Гапка із паном отаманом та гайдуком прийшли забрати свої гроші, які колись заплатила Явдосі за безчестя, вони, на своє здивування, не застали нікого — Іван Пошивайло з жінкою безслідно щезли, покинувши хату, яка була не їхня, а церковна, але залишили трохи шмаття, воза і шкапу, бо більше худоби в них не було. Гапчині ж гроші попливли у безвість із цією сполученою посудиною, так само залишилися незаплачені судові витрати, і всі розшуки, що їх учинив за ними суд, виявилися безрезультатні. Гапка в цьому ділі звернулася було до Хлопця, але той її прохання довідатися, куди подалися Пошивайли, не втолив із тієї причини, що ця лиха личина, як назвав її на суді пономар, таки не дала йому всього, що було в горняті, закопаному під припічком, а тільки, як сказав їй просто в очі Хлопець, половину. Тоді Гапка заклалася, що віддасть йому й другу половину, коли вкаже, куди заховалися Пошивайли, але Хлопець прогнав її з-перед очей, ще й сказав, щоб і носа її в їхньому відьомському дворі не показувала, а Марія Климиха ще й пригрозила, що наведе порчу на її корову. Отож Гапка з того двору хутенько забралася, але порча на її корову таки найшла; коли ж, цілком перелякана, схотіла перевірити, чи на місці її решта грошиків, то горня знайшла, але цілком порожнє, тільки один чех необачно приліпився до дна. Всі Гапчині спроби добитися справедливости через суд виявилися безуспішні, бо ані свідків до своєї скарги, ані "лиця" не мала, отож виявилося, як чиниться завше в цьому світі, що правдолюбці найбільше за правду свою й терплять.

Щодо дяка Григорія Комарницького можна розказати більше, бо до нашого часу дійшла потріпана його книжиця із піснею про комара та муху, іншими віршами та недописаним діалогом про боротьбу розумної душі з нерозумним тілом. У додатку до віршів подано історію дякових мандрів, звісно, у

вигіднішій подачі щодо власної персони, аніж ми її тут подали, бо автор цього писання вслід за невтомною та героїчною шукачкою правди Гапкою, своєю героїнею, також хворіє на недугу правдолюбства.

Так от, у тих записках брунатним, бо чорнило було саме такої барви, по жовто-сірому (барва паперу) записано, що дяк проблукав по лісах Полісся, бо тільки там зміг знайти собі забіч, у вовчому тілі рівно стільки, скільки одміряв йому Іван Пошивайло, а може, й не Іван, а той Хлопець, котрий усім тим дійством заправляв, тобто сім років, відтак одного разу прокинувся у лісовій ямі у здоровому, але вельми вимореному та постарілому тілі, густо оброслий бородою та пелехами. Дяк добився до якоїсь самотньої молодиці, яка сердобільно його обмила, дивуючись із лепу, наростого на шкірі, обстригла й почала відгодовувати, а що він її у бажаний спосіб задовольнити не зміг, то прогнала зі своєї хати, як проганяють пса, котрий не гавкає і не відганяє від двору злодіїв.

Тоді дяк Григорій Комарницький подався до знайомого нам Троянова, бо вважав, що там живе посіяна ним дитина. Легко знайшов хату Петра Сахнюка, який, однак, відразу його не пізнав (зустрілися вони в Петровому дворі), а пізнавши, почудувався зі змін, які з дяком сталися, а ще з того, що Григорій не побоявся у їхнє село повернутися. Коли ж Комарницький нагадав йому про свою дитину, сповістивши, що він як батько усовістився й вирішив наділити байстря батьківською ласкою, Петро Сахнюк вельми знітився, озирнувся й тихенько сповістив дякові, що та дитина зовсім не його, дякового, виробу і що про це добре знали всі брати Сахнюки, а зіграли з ним, Григорієм, того жарта, бо хотіли приховати ганьбу своєї кровинки. Але потім, пошепки сповістив Петро Сахнюк, таки вирвали з Катерининого язика щире признання, хто справжній батько народженої нею дитини, і тепер той лобуряка давно вже Петровий зять, хоча великої

втіхи від того Петро Сахнюк не зажив, бо ледащо. І, щоб здихатися несподіваного гостя, Петро напакував дякову торбу щедрою милостинею, був-бо зворушений дяковим наверненням, і грізно попросив більще в їхньому селі не з'являтися для його ж, дякового, добра; дитини ж та Катерини Сахнюківни Григорій Комарницький так і не побачив.

І він знову пішов курявною дорогою, високий, висохлий, з побитим зморшками лицем, але з ясними, що відбивали небо, навіть пломінними очима. Люльки вже не палив, бо згубилася під час тієї знаменитої втечі, а за сім років цілком відучився од чортівського зілля. Отож, коли Петро Сахнюк запропонував йому на додачу до харчів ще й тютюнцю, рішуче відмовився.

Тепер шлях його лежав до не менш небезпечного села Одудячого, але й туди зайшов без жодного страху; зрештою, коли йшов селом, ніхто його не впізнав, а всі бачили в ньому мандрівного прошака, бо дяча одежа на ньому зітліла, тобто її стачило тільки на те, щоб дістатися до згаданої молодички; сама ж молодичка, проганяючи його, новішу, покійного її чоловіка, одежу наказала зняти, а кинула якісь недоноски, які бозна-кому й належали, були-бо меншого розміру й Григорієве тіло недобре покривали. Отож і в Одудячому він без перешкод дістався до хати Максима Дударчука, але в дворі нікого не побачив. Постукав до хати, двері йому відчинила цілком незнайома жінка, але тієї ж породи, яку мали тутешні білі голови, і недоброзичливо озирнула його прегарними, косо прорізаними на лиці очима. І тільки коли спитав про Максима, пустила його до хати, гукнувши позад себе:

— Тут до тебе, Максиме, якийсь жебрак.

Максим Дударчук так само, як Петро Сахнюк, його не впізнав, а коли дяк назвався, згукнув уражено й видивився на нього як на прояву з того світу.

— Стривай, стривай, чоловіче! — вигукнув. — Той дяк, що ми його покарали десь із сім років тому, був молодим, а ти ж старий!

— Життя мене постарило й довга неволя, — мовив дяк, і в цей час у хату вскочило мале хлоп'я років на чотири чи п'ять, стало непорушно, взявши пальця до рота, і неймовірно на гостя вирячилося.

— Не побоявся до нас прийти? — спитав Максим Дударчук так само, як Петро Сахнюк.

— А де ж твоя жінка Ганна? — спитав і від себе дяк, відводячи погляда від маляти.

— Прогнав капосну та кляту! — сказав Максим і кивнув жінці, щоб подала на стіл. — Морочила мені голову, що я, мовляв, яловий, а то вона виявилася негодяща.

— А як же це виявилося? — спитав дяк.

— Виявилося отак, — звільна оповів Максим. — Ти з нею злігся? Злігся! А чого? Бо хотіла, як казала, свіжої крови для себе, а я для неї був, мовляв, недуж. Але і від тебе не понесла, то взяв підозру до голови. А щоб звіритися, зійшовся з моєю теперішньою, оцією, що порає в хаті. І виявилася вона справна і годяща, а я їй дуж.

І він розсміявся, водячи головою.

Тим часом жінка поставила на стіл вареників зі сметаною, а ще й фляшку з сивухою.

— А ти повернувся, — сказав лукаво Максим після чарки, — бо, мо', скучив за нею? Коли так, скажу, де можеш її знайти.

— Не задля твоєї колишньої повернувся, Максиме, — повільно мовив Григорій Комарницький, дивлячись у куток, — а тільки тому, що гадав: росте тут посіяна мною насінина. І мені навіть почулося, що кличе мене, бо я ж його, чи її, посівач. Отак іду кудись, чи десь сяду, чи ляжу, а воно мене кличе. Тому зводжуся на ноги і йду. З того до тебе й прийшов.

Максим випив другу чарку, вдруге засміявся і сказав:

— Дурне взяв у голову, Грицьку, бо ця моя дитина народилася через два роки, відколи тебе прогнали.

Дяк ретельно заїв чарку варениками, а тоді встав.

— Вибачай, Максиме, — мовив, — бо мені вже пора.

Максим пильно зиркнув на нього.

— Якийсь ти не такий, дяче! — мовив. — Дивлюся на тебе й не впізнаю. Так багато тебе в неволі били?

— Довелося, — сказав Комарницький. — Але тепер не битимуть.

— Бо шукаєш загублене сім'я? — показав зуби Максим.

— Шукаю, — пророк серйозно дяк, закидаючи торбу на плече. — І знайду! А знайду тому, що чую його голос.

— Стривай, Григорію, — мовив Максим. — Дай йому, жінко, паляницю та сала в дорогу. — Відтак додав, пильно придивляючись. — А чи не спричинилося щось тобі з головою в тій неволі?

Тоді дяк полив у його бік двома пучками ясного світла і мовив:

— Спричинилось. Але тепер голова в мене без диму.

Неквапом уклав милостиню до торби і, не озираючись на господарів та й не прощаючись, вийшов із хати.

І знову йшов курявною дорогою високий, сухий, ніби випитий сонцем, сірий із виду, але з напрочуд синіми очима чоловік, і порохи на шляху були такі білі, що йому здалося, ніби це сніг, хоча який міг бути сніг улітку? Але це нагадало йому село Синиче, бо й тоді йшов білою дорогою, але таки сніговою. І ноги понесли його не куди інде, а таки в Синиче, бо саме там у попередніх мандрах найлагідніше до нього поставилися. А коли підійшов до села ближче, побачив на кущах зграю синиць, які не так перелітали, як перестрибували з гілки на гілку, коротко цвіркаючи, з чого пізнав Григорій Комарницький, що в дорозі не заблудився. Отож ноги самі повели його до корчми, а коли зайшов досередини, відразу ж побачив Хвенну, яка анітрохи не змінилася. Був іще день та й не свято, тож у корчмі — нікого, привітався коротко й сів до столу.

— Чогось хотів, чоловіче, чи на жебри до мене зайшов?

— Хочу з тобою перемовитися, Хвенно, чи ж мене не пізнала? — відказав дяк.

Шинкарка повільно підійшла до столу й придивилася.

— Господи! — вражено скрикнула. — Та ти ж зовсім, як мій покійний чоловік! Чи, може, ти той дяк, що годила йому, як болячці, а він мене зневажив?

— Саме він, — спокійно мовив Комарницький, обливаючи жінку синім сяйвом очей.

— Але що з тобою сталося? — скрикнула Хвенна. — Ти ніби той і не той!

— Довго розказувати, — посміхнувся смутно дяк. — Сядь коло мене, поговоримо.

— Стривай, дам тобі поїсти, — сказала Хвенна.

— Обійдеться, — мовив дяк. — Бо все одно не маю чим заплатити. А до тебе жебрати не прийшов.

— Е, ні — рішуче сказала Хвенна. — Від мене непогодований не підеш.

І вона метнулась у двері, а за хвилю принесла мисчину холодцю, а ще й пляшку в другій руці.

Випили по чарці, а коли дяк з'їв половину холодцю, Хвенна не втрималася:

— Про що хотів зі мною поговорити?

— Коли стояли з тобою перед судом, — відірвався від їжі дяк, — то, пригадується мені, ти, Хвенно, суддям сказала… Що ввійшла від мене в тяж. Чи це правда?

— Так воно й було, — мовила жінка.

— А коли ввійшла у тяж, — пророк дяк, ллючи на Хвенну синього потока з очей, — то мала народити дитину. Чи ж її народила?

І тут із Хвенною сталося несподіване: лице її скривилося, і вона вибухла плачем.

— Але ж воно померло, бідолашненьке! — сказала крізь плач. — Ось уже років зо два.

Дяк довго мовчав у той час, як Хвенна витирала очі.

— Якась хвороба на нього, мого хлопчика, найшла. Що не робила, яких баб не прикликала, а таки не вберегла.

— Значить, не встиг, — сумно сказав Григорій Комарницький.

— Не встиг до чого? — не зрозуміла Хвенна.

— Бачиш, Хвенно, — сумирно сказав дяк. — Почув я в собі голоса, котрий сказав мені: там, у світі, є покинуте тобою дитя, сім'я твоє. Ото його й шукаю. Йду та йду, а спинитися не можу. А коли зупиняюся, чую, як воно мене кличе.

— Бог з тобою, Грицю! — вигукнула вражено Хвенна. — Чи не карає тебе Бог за гріхи, також і за того, зі мною?

— Ні, не карає, — так само сумирно відповів Григорій. — Бо вже покарав. А тепер велить те сім'я, мною посіяне й покинуте напризволяще, розшукати.

— І в багатьох місцях уже був? — ревно спитала жінка.

— Ти третя, — незворушно мовив дяк. — Але ніде його не знайшов, бо в тих двох місцях його й не було ніколи.

— У мене було, — печально озвалася жінка, — але померло те твоє сім'я. Таке славне хлопченя, зовсім на тебе й на мого покійного чоловіка схоже, бо й ви напрочуд поміж собою подібні. Хочеш, покажу могилку?

— Так, — ствердив дяк. — Але спершу вип'ємо за його упокій.

І вони випили за упокій померлого, а тоді якийсь час посиділи мовчки.

— Поїж, — лагідно сказала жінка.

— Ні, Хвенно, вже ситий, — сказав дяк сумирно. — Ходімо, покажеш могилку.

І вони пішли до цвинтаря, що був неподалік, біля церкви.

— Отут, біля мого покійничка, — сказала Хвенна, — я його й поховала, — вказала на горбик землі з малим хрестом біля горбика більшого із хрестом великим. — І назвала його твоїм ім'ям, Грицю!

— А чоловіка твого як звали? — спитав дяк.

— Та ж так само, як і тебе, теж Грицем, — немічно озвалася. — Але батьком його був таки ти.

— Тоді я за них обох помолюся, — тихо сказав Григорій Комарницький.

— Єдине, що мене втішає, — сказала Хвенна, — що там, — показала на землю, — мій покійничок захистить його від лихої сили.

— Хіба лиха сила має на нього право? — спитав дяк. — Воно ж невинне було.

— Як янголятко, — відповіла, плачучи, Хвенна. — Але захист йому потрібний, бо в гріху народжений. Через це так за ним плачу й наплакатися не можу.

— Плач, жінко, — пророк дяк, трохи звищуючи голоса — Бо зі слізьми скверна душевна таки спливає.

Отож помолився, а вона біля нього плакала. По тому довго сиділи, загорнуті кожен у свою оболонку.

— То це вже й підеш? — несміливо спитала Хвенна.

— Так, — потвердив дяк. — Вже мені пора.

— А може б, не блукав світом, Грицю, — ще несміліше мовила жінка. — Залишайся біля мене, і я тебе з твого смутку вибавлю.

— Не можу, Хвенно, — тяжко вимовив дяк.

— Чому не можеш?

— Бо в неволі, де пробув сім літ, стратив чоловічу силу, а отже, другого сімені вже ніколи не посію. Для чого я тобі такий?

— Ось чому так змінився, — мовила співчутливо.

— Саме тому, — прорік Комарницький. — Але не тільки тому. Мушу йти, бо щось продовжує мене кликати.

— А може, це наш Грицик із землі? — спитала Хвенна.

— Може, — сказав дяк. — Але здається мені, що той голос не із землі. Здається, що той голос живий.

І він встав, закинув торбу за плече й лагідно позирнув на заплакану жінку.

— А може, залишишся? — спитала, опустивши очі.

— Вибач, Хвенно, — рівно прорік дяк. — Ти добра, найдобріша з усіх, хто мені зустрічався. Але не мене хочеш повернути, але свого покійничка. Хай тебе Бог благословить.

І він рушив із цвинтаря, а вона його не затримувала, тільки дивилась услід налитими слізьми очима. А він раптом відчув, що все повітря навколо наповнилося синицями. Але не тими, справжніми, що їх зустрів, заходячи в це село, а невидимими, розтопленими в повітрі, але відчутними. Саме ці прозірчасті синиці огорнули його зусібіч, зупинились у льоті і беззвучно тріпали незримими крильми.

У Сороче, звісна річ, дяк не заходив, бо ніколи не покидав там свого сімені, але Воронячого оминути не міг із його Чучучуками, бо з Педорою таки злягався. І все сталося так

само, як і в інших пташиних селах, а ще й у Троянові, бо й Пентюхи, старий та його син, зрештою, й сама Педора його не впізнали, а впізнавши, зовсім не ставили до нього лихого серця, але чому прийшов, спершу й слухати не бажали, поки добре не вконтентується. І дяк змушений був так уконтентуватися, що вже й не до розмови було, яку хотів повести з Педорою. А ще виявилося, що та гостинна хата повна діток, які мельтухалися й мигали перед очима — від більших до аж зовсім малих, і в час пригощення вичворяли в хаті таке, ніби та сповнилася цілим виводком чортенят, причому напрочуд збитошних. Уранці його збудив на соломі старий Пентюх, завів до хати, посадив до столу і тільки тоді запитав, чого, властиво, дяк повернувся? Відтак дяк, уже не чекаючи нагоди розпитатися про своє діло в Педори, щиро й просто оповів старому й молодому Пентюхам у присутності таки Пендори про голос, який його вів, і про свої розшуки загубленого сімені. На мент зависла тиша, тим більше, що дітей на ту хвилю в хаті не виявилося, бо збитошникували надворі. Тоді старий Пентюх устав, відчинив двері й погукав тих шибайголів, наказавши їм вилаштуватися перед паном дяком. І дяк Григорій Комарницький дістав нагоду пильно розглянути замурзані мармизи діточок від більшого до найменшого, і не міг із дива вийти, бо всі вони були ніби на одне обличчя, тільки різні в зрості.

— Ану, пане дяче, — сказав майже урочисто старий Пентюх, — подивися, чи пізнаєш між них свого? А ще придивися, чию подобу всі вони носять?

Молодший Пентюх при цьому соромливо всміхнувся й опустив очі, адже всі ці збитошники, як краплі води, були його лиця, яке ото так соромливо всміхалося.

— Помітив, дяче, — розважливо мовив старий Пентюх, — може, ти з моєю невісткою щось і мав, бо вона в мене

шаламида, але таки нічого проти неї не вчинив, бо я не сліпий і добре бачив та й бачу, що діточок вона вилуплювала таки від мого Стецька.

Дяк ще раз уважно озирнув поставлених перед собою дітей, які дивилися на нього з лукавинкою в очах, і спробував провідчути: чи не подасть котре, особливо той хлопчик, якому було років із шість, але який нічим од братиків не відрізнявся, таємного душевного поклику чи гасла, але не відчув нічого, допряма збагнувши, що в цій хаті йому нічого шукати, отож тільки й спитав:

— А як же це вийшло?

— Хіба я знаю? — смикнула плечем Педора і блиснула оком до дяка. — Вийшло!

Отож дяк устав, закинув торбу за плече, люб'язно попрощався з цією милою родиною та й вийшов на вулицю, де, до речі, зустрів зібраних у компанію Степана Чучучука та Гаврила й Калістрата Чучів — очевидно, вибралися ще зрана на якесь діло чи в корчму. Вони пильно озирнули подорожнього, але колишню жертву свого інстигаторства таки не пізнали. Дяк чемно з ними привітався, а вони врозлад відповіли — та й розійшлися.

А коли дяк вийшов із цього села, тобто Воронячого, то побачив перед собою далекий шлях, яскраво осяяний сонцем, але цілком порожній. Тоді клаптик тієї порожнечі ввійшов йому в душу і застиг там гірким клубком. І саме в цю хвилину він виразно почув із тієї порожнечі тихого погука, саме того, який і повів його в ці мандри й цими селами. І той погук був таким чітким, що помилитися було годі. Але дяк знав інше: всі місця на Волині та Поділлі, де посіяв сім'я, було обійдено. Отже

залишалася в нього одна можливість: повернутися ще раз на Полтавщину і розшукати там Івана та Явдоху Пошивайлів — більше йти було нікуди. Дорога перед ним лежала вельми далека, але не застрашився її і пішов, бо таки не міг не піти. І йому цілком стало байдужки, як зустріне його Іван Пошивайло, а це тому, що за ці сім років, які пробув у неволі, заєць у його нутрі здох чи вистрибнув із нього, бо який заєць міг би жити у вовчій шкурі? Отож Григорій Комарницький рушив до далекої Решетилівки. Але, звісна річ, Пошивайлів там не знайшов, у його хаті тепер жив інший пономар із жінкою та двома дітьми, які про те, де ділися їхні попередники, нічогісінько не відали. Нічого не принесли йому й розпити, тільки Гапка, яку передибав на вулиці, вислухавши його уважно, порадила, очевидячки, не без підступної думки:

— А ти, дяче, піди до звісної нашої відьми Марії Климихи, — сказала ця жінка, лукавенько на Комарницького зирячи, а ще й прикидаючи в умі: чи не годиться їй при своїй правдолюбності зголосити про дяковий прихід сільському отаманові як урядовій особі. — Це тому таке раджу, — сказала ніби співчутливо Гапка, — бо в тієї Климихи є син, Хлопець. Той же Хлопець усе відає, я на собі переконалася.

— Ні, — сказав на те дяк, обливши Гапку сяйвом синіх очей. — Відшукаю їх сам.

— А для чого вони тобі здалися? — хитренько спитала Гапка.

— Сказав би, для чого, — погідно мовив дяк, — але ти, бабо, того ніввіки не втямиш.

— Той Хлопець, — обережно повела Гапка, — тепер уже й не хлопець, а парубок. І от що скажу тобі, дяче, коли цікаво:

він як дві краплі води схожий на тебе колишнього. Отож хотілося б знати, хоч, може, це й не моє діло: чи не кидав ти в Климишин город свого часу камінця?

— Зерно росте тільки там, де його сіють, бабо, — розсудливо сказав дяк та й пішов собі звільна дорогою.

Тоді Гапка подумала, що цей дяк, який тепер уже й не дяк, а жебрак, таки трохи зсунувся з глузду. А коли він жебрак, зміркувала ця шукачка правди, а отже, й нишпорка, то панове урядові не хапатимуться до нього, бо нічого ані на панство, ані на уряд узяти не здолають, отож марна справа до них і удаватися, бо здеруть урядове не з нього, а таки з неї. Отож вона й полишила Григорія Комарницького на вільну волю, але ще довго дивилася, як повільно бреде дорогою, здіймаючи хмарки куряви. Висока, але вже трохи зігнута постать, одягнута в жебрацькі лахи і з порожньою торбою за плечима. І тоді Гапка несподівано для самої себе, хоч і була жорстокого серця, невідь-чому того самотнього мандрівника трохи й пожаліла. Але він уже про Дмитриху забув, так само, як забув навіки про Сахнюків із Троянова, Дударчуків із Одудячого, про Хвенну із Синичого та Педору із Воронина — всі вони на тій дорозі, що залишилася позаду, навіки розтали. Бо знав він тільки один шлях — оцей, який витікав із Решетилівки і слався аж під небокрай порожній та безконечний, але він, дяк Григорій, тієї безконечності колись та й досягне. Досягне, бо його веде в цій безперервній мандрівці голос, який виразно звістив йому, що вже годі йому в цьому світі бути перекотиполем. Але щоб не бути перекотиполем, треба конче відшукати своє загублене сім'я, бо тільки насіння має силу до проросту, а відтак виплекати на своєму стеблі плід, що його має залишити під цим сонцем кожне живе створіння, котре має право так називатись. Отож дяк Григорій Комарницький зупинився на мить, звів до ясного, без жодної хмарини неба обличчя, і в його очі налилося стільки блакиті, скільки витратив

у цих блуканнях. Відтак звернув їх до сонця і осліпився, але й це було потрібно, щоб у тій блакиті закільчився росток тепла, адже тільки в теплій землі зерно й здатне прорости. І дяк знову рушив дорогою, не пришвидшуючи й не сповільнюючи кроку, аж доки не забрала його з цього простору блакитна імла.

2000–2001 р.

Кота-Озерна — Київ

notes

Примітки

1

Сонце сідає (лат.).

2

Земля, обагрена кров'ю (лат.).

3

Течія дня (лат.).

4

Куна — залізна скаба із замком, якою приковували покараних за переступ до дзвіниці чи церкви під час відправи.

5

Остаточно (лат.)

6

Ліпше вчасно дошукатися поради, ніж бути зруйнованим (лат.).

7

Мантика — торба.

8

Темпера — гусяче перо для писання.

9

Сектеренас — зошит.

10

Слово "катастрофа" тут уживається як літературний термін на позначення останньої дії драми.